

१९ व्या शतकातील महाराष्ट्रातील सामाजिक व आर्थिक परिस्थिती

घटक रचना

- १.० उद्दिष्टे
- १.१ प्रस्तावना
- १.२ महाराष्ट्राची ओळख
- १.३ सामाजिक परिस्थिती
 - १.३.१ कुटुंबव्यवस्था
 - १.३.२ वर्णव्यवस्था
 - १.३.३ जातिसंस्था व जातिभेद
 - १.३.४ अस्पृश्यता
 - १.३.४.१ महाराष्ट्रातील अस्पृश्य जाती
 - १.३.५ शिक्षण व्यवस्था
 - १.३.६ मिशनरी व शिक्षण
 - १.३.७ स्त्रियांची स्थिती
 - १.३.८ स्त्रियांच्या सामाजिक प्रथा
 - १.३.८.१ सती प्रथा
 - १.३.८.२ विषम विवाह
 - १.३.८.३ केशवपन
 - १.३.८.४ विधवा विवाह
 - १.३.८.५ बालविवाह
 - १.३.९ गुलामगिरी (दास-दासी)
 - १.३.१० वेठबिगारी
 - १.३.११ मध्यम वर्गाचा उदय
 - १.३.१२ एकोणिसाव्या शतकातील महाराष्ट्रातील सामाजिक सुधारणा
- १.४ आर्थिक परिस्थिती
 - १.४.१ शेती व शेतकरी
 - १.४.२ ग्रामसंस्थेतील आर्थिक बदल
 - १.४.२.१ पाटील
 - १.४.२.२ कुलकर्णी

१.४.२.३ देशमुख

१.४.३ आलुतेदार व बलुतेदार

१.४.४ स्थानिक व परदेशी व्यावसायिक

१.४.५ उद्योगधंदे

१.४.६ व्यापार

१.४.७ दळणवळण व वाहतूक

१.४.८ सावकारी

१.४.९ कामगारांची स्थिती

१.४.१० शहरांचा विकास

१.५ सारांश

१.६ प्रश्न

१.७ संदर्भ

१.० उद्दिष्टे

१. १९ व्या शतकातील महाराष्ट्राची सामाजिक परिस्थिती जाणून घेणे.
२. ब्रिटिश शासन प्रारंभी महाराष्ट्राची आर्थिक परिस्थिती जाणून घेणे.
३. ब्रिटिशव्यवस्थेचा महाराष्ट्राच्या सामाजिक व आर्थिक जीवनावरील प्रभाव स्पष्ट कारणे.

१.१ प्रस्तावना

प्राचीनकाळापासून ते ब्रिटिश शासनाच्या प्रारंभापर्यंत महाराष्ट्राच्या अथवा भारताच्या सामाजिक जीवनात फारसे बदल घडून आल्याचे दिसून येत नाही. सर्वच व्यवस्था व प्रथा या प्राचीन होत्या. भारतातील समाजव्यवस्थेतील विषमतामुलक घटक हे दृढ होत गेले. व्यक्तींचे समाजातील जीवन हे जातींमध्ये बंदिस्त झाले होते. समाजावर धर्माचा मोठा प्रभाव दिसून येतो. भूतबाधा, अंधश्रद्धा, जादूटोणा, मंत्र-तंत्र, उपास- तापास इ. गोष्टी समाज अडकून पडला होता. महाराष्ट्रात अस्पृश्यता, दासी, सती, गुलामगिरी, वेठबिगारी या सारख्या अनेक जुलुमी प्रथा अस्तित्वात होत्या. ब्रिटिशांनी महाराष्ट्रातील सामाजिक व आर्थिक जीवनात हस्तक्षेप केल्याने समाज व्यवस्थेमध्ये आधुनिक बदल घडून येण्यास सुरुवात झाली.

महाराष्ट्रातील ग्रामीण जीवन आर्थिक दृष्ट्या स्वावलंबी होते. समान्यतः ब्रिटिशपूर्वार्धापर्यंत अनेक राजकीय उलथापालथी होवून आर्थिक संरचने मध्ये विशेष बदल घडून येत नसत. परंतु ब्रिटिश भारतात आल्यावर त्यांनी या व्यवस्थेला धक्का पोहचवला. १८१८ ते १९०० पर्यंत शेतकऱ्यांचे ब्रिटिशप्रणीत सावकाराने मोठ्या प्रमाणावर शोषण केले, ब्रिटिशांच्या शेतीच्या व्यापारीकरणाच्या धोरणामुळे पारंपरिक पिकांचे नुकसान झाले. त्यामुळे दुष्काळाला सामोरे जावे लागले. ग्रामीण व्यवस्थेतील पाटील, कुलकर्णी, देशमुख इ.

च्या अधिकारांवर गदा आणली. स्वहेतुपूर्तीसाठी ब्रिटिशांनी येथील कामगार, कुशल कारागीर यांचे प्रचंड शोषण केले. ब्रिटिशांनी महाराष्ट्रात आधुनिक अर्थव्यवस्थेचा पाया घातला. वाहतूक व दळणवळण इ. उभारणी केली. त्याचबरोबर येथील कच्चामालाच्या निर्यातीबरोबर आपले भांडवल ही निर्यात करायला सुरुवात केली. त्यानुसार विविध उद्योगधंदे, व्यापार, रेल्वे, जहाज बांधणी, मळे, खाणी, बँका, विमा कंपन्या, अशा विविध क्षेत्रात ब्रिटिशांनी भांडवल गुंतवून प्रचंड नफा कमवून भारताचे शोषण केले.

१.२ महाराष्ट्राची ओळख

महाराष्ट्राला प्राचीन इतिहास व संस्कृतीचा महान वारसा प्राप्त झालेला आहे. त्यामुळे 'महाराष्ट्र' या शब्दाच्या तात्विक मांडणी पासून ते त्याच्या ब्रिटिशपूर्व काळापर्यंतच्या सामाजिक व आर्थिक पार्श्वभूमीचा आढावा घेणे क्रमप्राप्त आहे. ऐतिहासिक नोंदीनुसार इ. स. पूर्व पहिल्या शतकापासून 'महाराष्ट्र' च्या संदर्भात खुणा सापडतात. इ. स. पूर्व पहिल्या शतकातील नाणेघाटाच्या कोरीव लेखात 'महाराठीचा राजा वेहसिरि दक्षिणापथपदी' असा उल्लेख येतो. तसेच इ. स. ३६५ च्या एरण स्तंभ लेखात व इ. स. ५०५ च्या वराहमिहीरच्या बृहत्संहितेमध्ये देखील महाराष्ट्राचा उल्लेख येतो.

इतिहासकारांमध्ये 'महाराष्ट्र' या शब्दाच्या व्याख्येवरून अनेक मतांतरे आहेत.

विल्यम मोल्सवर्थ यांनी 'महारांचे राष्ट्र ते महाराष्ट्र' अशी व्याख्या केली. पाली भाषेतील प्राकृत वाडमयाचा संदर्भ देवून त्यांनी ही व्याख्या स्पष्ट केली आहे.

श. बा. जोशी यांनी महाराष्ट्र संज्ञा ही मरहट्टू चे संस्कृतीक अवतरण असल्याची भूमिका घेतली. या देशाचे मुळचे नाव महाराष्ट्र नसून मरहट्टू असावे अशी त्यांची धारणा आहे.

काही अभ्यासकांनी लोकांवरून देशाला नाव मिळाले हे तत्व स्वीकारून महाराष्ट्राचा संबंध उलगडण्याचा प्रयत्न केला आहे. महात्मा फुले यांनी, "महाराष्ट्रात जेवढे महारांपासून ते ब्राह्मणांपर्यंत लोक आहेत, त्या सर्वांसच मराठे म्हणतात", असे म्हंटले आहे.

रमेश वरखेडे यांच्या मते, विंध्याच्या दक्षिणेला इ. स. पूर्व ६०० च्या सुमारास गोपराष्ट्र, मल्लराष्ट्र, कोंकण, विदर्भ, व अश्मक ही मुख्य मोठे राष्ट्रे झाली. त्या राष्ट्रांनी बनलेले हे 'महाराष्ट्र'. इ. स. पूर्व ६०० च्या सुमारास महाराष्ट्राचे स्वतंत्र अस्तित्व होते. पुढे "महाराष्ट्र" अप्रभंशापासूनच इ. स. १००० च्या सुमारास मराठी भाषा उत्पन्न झाली.

महाराष्ट्रात आर्यपूर्व कालखंडात (इ. स. पूर्व १५००-५००) लोकवस्ती असल्याचे नेवासे, बहाल, सोनगाव, इनामगाव. चांदोली, येथील उत्खननवरून समजून येते. तसेच उत्खननात सापडलेल्या वस्तूंपासून तत्कालीन सामाजिक परिस्थितीचे आकलन होते.

वैदिक काळखंडामध्ये समाज वर्णव्यवस्थेत बंदिस्त होता, समाजामध्ये ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र असे चार वर्ण होते. पुढे गुप्तकाळात जातीव्यवस्थेला बळकटी प्राप्त झाली. भारतीय समाज जातीं- उपजातींमध्ये विभागला गेला. कालांतराने वैश्य व शूद्र जातींवर निर्बंधने घातली गेली. शूद्र जातींना गुलामासारखे जीवन व्यतीत करावे लागे. समाजात स्त्री वर्गावर जाचक निर्बंध येवून तिला दुय्यम स्थान प्राप्त झाले. यादवकालीन मराठी

वाङ्मयावरून बाराव्या तेराव्या शतकापासून जाती जमातींचे अस्तित्व दिसून येते. जाती जमाती मधील विषमता आणि स्पृश्य-अस्पृश्य, पोटभेद मोठ्या प्रमाणावर यादवकाळात महाराष्ट्रात वाढले. शिंपी, न्हावी, तांबोळी, कोळी, गुरव, कलाल, वंजारी, महार, चांभार, लाट, वाणी, गुजर, कुणबी, गवळी, लोहार, परीट, इत्यादी अनेक जाती व्यवसायपरत्वे निर्माण झाल्या होत्या. जातींमधील उच्च-नीचता वाढली. शूद्र व अतिशूद्रावरील निर्बंधने पूर्वी पेक्षा अधिक घट्ट झाली. पेशवे काळात ब्राह्मणांचे वर्चस्व वाढल्यामुळे बहुजन समाजाचे खच्चीकरण झाले. स्त्रियांची स्थिती दयनीय होती. समाजात अनेक अनिष्ट चाली-रिती, रूढी, प्रथा-परंपरा, अंधश्रद्धा, व्रतवैकल्य यांचे प्रमाण वाढले होते. बालविवाह, बहूपत्नीत्व, केशवपन, सती, दासीप्रथा अशा अनेक प्रथांचे सर्रास पालन केले जात होते. तसेच बहुजन वर्गाला शिक्षणाचा अधिकार नव्हता.

सातवाहन काळखंडामध्ये आर्थिक जीवनात शेती व शिकार हे प्रमुख व्यवसाय होते, समाजामध्ये अनेक कारागीर वर्ग होता, त्यामध्ये, लोहार, सुतार, कुंभार, चांभार, सोनार, तेली इ. चरक, रहाटगाडगे, हाथमाग, अशा प्रकारची व्यावसायिक यंत्रे प्रचलित होती. तसेच देशांतर्गत व्यापार ही वाढीस लागला होता, अनेक श्रेणी (व्यापाऱ्यांचे संघ) होत्या, त्यांच्या कार्यप्रणाली मुळे व्यापार व व्यवसाय समृद्ध होता. महाराष्ट्रातील पश्चिम किनारपट्टीवरील कल्याण, सोपारा, अशा बंदरांमधून इतर देशांशी समुद्रमार्गे व्यापार चालत असे.

शेती हा प्रधान व्यवसाय असल्यामुळे दुष्काळ ही ग्रामीण भागातील आर्थिक जीवनातील महत्वाची समस्या बनली होती. राजे महाराजे पाणी पुरवठा, कालवे, जलाशये, इ. संदर्भात लोकपयोगी कामे करत. शेतकऱ्याकडून कर धान्याच्या रूपात घेतला जात असे. शहरांमधून मोठ्या प्रमाणावर आर्थिक उलाढाल होत असे. कापडाच्या व्यवसायाकरिता पैठण, ठाणे, चौल ही प्रसिद्ध शहरे होती. पेशवाई मध्ये महाराष्ट्रात फळबागा व फुलबागा फुलू लागल्या. पैठण, नागपूर, सोलापूर, जालना इ. महाराष्ट्रातील ठिकाणांहून कापडउद्योग चालत असे. तसेच दौलताबाद, जुन्नर आदि ठिकाणी कागद तयार होत असे. जातींमध्ये व्यवसाय बंदिस्त झाल्यामुळे जातीबाहेरील व्यवसाय करण्यास मज्जाव होता, असे केल्यास त्याला जाती बहिष्कृत केले जाई.

महाराष्ट्रातील सामाजिक व आर्थिक बदलांचा आढावा घेतल्यास परंपरेने अथवा धर्मशास्त्राने घालून दिलेल्या नीतीनियमांनुसारच ते चालत आले होते. छ. शिवाजी महाराज वगळता इतर राज्यकर्त्यांनी या मध्ये विशेष परिवर्तन घडवून आणल्याचे अभावाने आढळून येते, त्यामुळे उत्तरोत्तर सामाजिक विषमता वाढीस लागली व आर्थिक जीवन स्थिर असल्यांचे दिसून येते.

१.३ सामाजिक परिस्थिती

१.३.१ कुटुंबव्यवस्था:

भारतीय समाज जीवनातील एक पायाभूत संस्था म्हणून कुटुंबव्यवस्थेला विशेष महत्व आहे. समाजात एकत्र कुटुंबपद्धत रूढ होती. महाराष्ट्रात पितृसत्ताक कुटुंबपद्धती प्राचीन काळापासून प्रचलित आहे. घरातील कर्ता पुरुष म्हणून सर्व सत्ता पुरुषाकडे असे. पत्नीला त्याकुटुंबाचे सदस्यत्व मिळते, तसेच तिला पतीच्या गोत्रातील एक सदस्य म्हणून मान्यता

मिळते. स्त्रीला कोणतेही वारसा हक्क म्हणून मालमत्तेविषयक अधिकार नव्हते. वारसा हक्क मुलास प्राप्त होत असे. तिला लहानपणी वडिलांवर, लग्न झाल्यावर नवऱ्यावर व नवऱ्याच्या अकाली निधनानंतर किंवा म्हातारपणी मुलांवर अवलंबून राहावं लागत असे. तत्कालीन भारतीय समाजाच्या या स्थितीला महाराष्ट्रही अपवाद नव्हता.

१.३.२ वर्णव्यवस्था:

वर्णव्यवस्थेला चातुर्वर्ण पद्धत असे देखील म्हणतात. तत्कालीन समाज हा चार वर्णांनी बनतो. त्यामध्ये सर्वात उच्च समजला जाणारा ब्राह्मण, त्याच्या खालोखाल क्षत्रिय, नंतर वैश्य आणि मग शूद्र. ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य यांना धर्मिक अध्ययन, यजन, व दान करण्याचे अधिकार होते. मात्र शूद्र वर्गाला कसलेही अधिकार नव्हते, वरील तीन वर्गांची सेवा शूद्राला करावी लागे, अतिशूद्र व भटक्या आदिवासी जमातींना वर्णव्यवस्थेत गणले जात नव्हते.

१.३.३ जातिसंस्था व जातिभेद:

भारतीय हिंदू समाज जीवनातील विषमतेचे व्यवच्छेदन लक्षण म्हणजे जातिसंस्था होय. जातिसंस्था हे हिंदू समाजव्यवस्थेचे महत्वाचे अंग होते. खालच्या व वरच्या, उच्चतम, निचतम, अशा श्रेणींनी स्थिर स्वरूपात बनलेली ही समजरचना आहे. परंपरा टिकविण्याच्या भारतीय विशिष्ट पद्धतीमुळेच हिंदू समाजाचे जातीसंस्थेत रूपांतर झाले असे म्हंटले जाते. जातिसंस्थेमुळे प्रत्येक जातीतील व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यास मर्यादा पडल्या. प्रत्येक जातीला आपल्या स्थानानुसार सामाजिक हक्क, विशेषाधिकार व कर्तव्य दिलेली होती. जातिसंस्थेमध्ये जातींना एका विशिष्ट व्यवसायात बंदिस्त करण्यात आले होते. प्रत्येक जातीमध्ये थोड्याफार फरकाने भिन्न भिन्न विचार, परंपरा, श्रद्धा, अंधश्रद्धा या निर्माण झाल्या. कपडे, लग्नविधी, संस्कार, रिती-रिवाज, आचार विचार इ. बाबत भेद निर्माण झाले.

जातिसंस्था कशी उदयास आली. या संदर्भात कॅम्ब्रिज विद्यापीठाचे हटन म्हणतात, 'भिन्नभिन्न जमातीच्या पवित्र- अपवित्र, पाप व पुण्य या संबंधी असलेल्या भिन्नभिन्न श्रद्धांचा प्रभाव व त्यांना मान्यता देण्याची प्रवृत्ती यांमुळे जातिसंस्था निर्माण झाली. परंपरेप्रमाणे जातिसंस्था ही चार वर्णांमुळे अस्तित्वात आली. म्हणजेच विष्णूच्या मुखातून ब्राह्मण, दंडातून क्षत्रिय, वैश्य हा मांड्यातून जन्माला आला तर शूद्रांची उत्पत्ति पायातून झाली. जाती वाढण्याला अनेक घटक कारणीभूत आहे, यामध्ये आंतरजातीय विवाहाला बंदी, धर्मशास्त्र, राजकर्ते व वरिष्ठ वर्ग, धर्मग्रंथ व भारतीयांना परंपरा जपण्याची आवड तसेच स्वाभिमान. यांमुळे जाती व्यवस्थेची पाळेमुळे समाजात घट्ट रुजली. एखाद्या व्यक्तिला त्याची जात बदलणे व जातीच्या बांधनांपासून सुटका करून घेणे शक्य नव्हते. जो पर्यंत पाश्चात्य शिक्षण अथवा उदरमतवादी संकल्पना भारतात पोहचल्या नव्हत्या तोपर्यंत जातीव्यवस्थेच्या दाहकतेची कल्पना फारशी कुणास नव्हती.

महाराष्ट्रात पेशवेकाळात ब्राह्मणांचे राजकीय, सामाजिक, आर्थिक जीवनात सांस्कृतिक व धार्मिक आरक्षण असल्याने समाजात त्यांना अग्रक्रम होता. पेशवे ब्राह्मण असल्याने ब्राह्मण सरंजामांच्या स्थानास बळकटी प्राप्त झाली होती. ब्राह्मण जातीमध्ये सुद्धा अनेक पोटजाती होत्या. त्यात देशस्थ, कोकणस्थ, कऱ्हाडे, चित्पावन, देवरुख, दैवज्ञ व सारस्वत इ. प्रकार होते. यांच्यामध्ये भिन्न भिन्न कारणांसाठी तणाव अस्तित्वात होते. (उदा. देशस्थ व

कोकणस्थ ब्राह्मण), त्याचप्रमाणे ब्राह्मण- अब्राह्मण यांच्यात सुद्धा कधी- कधी तणाव निर्माण होत असे. मराठ्यांमध्ये मराठे व कुणबी अशा दोन प्रमुख शाखा होत्या. या दोघांमध्ये सामाजिक दृष्ट्या मोठी तफावत होती. यांच्यामध्ये क्वचित प्रसंगी रोटी-बेटी व्यवहार होत असे. मराठे ही लढवय्या जमात असल्यामुळे ते स्वतःला कुणब्यांपेक्षा श्रेष्ठ समजत असत. कुणबी हे गरीब शेतकरी अथवा शेतमजूर होते.

वरील दोन जातींशिवाय इतरही जाती होत्या. कुंभार, सोनार, सुतार, शिंपी, धनगर, तेली, न्हावी, माळी, गोंधळी, गुजर, आदी मुख्य जाती होत्या. ह्या जातींमध्ये अनेक पोटजाती जाती होत्या. यांमध्ये दिखील आपसात रोटी बेटी व्यवहार होत नसत. या व्यतिरिक्त महार, मांग, लोहार, कोळी, साळी, धनगर, तांबोळी, ठाकूर, गोसावी, कोष्टी, कलावंत आदि शूद्र जाती व वडार, बेलदार, कैकाडी, पारधी, बंजारा, वैदु, इ. भटक्या व गुन्हेगार जमाती होत्या. यांच्या वस्त्या सर्वसाधारणपणे गावाबाहेर असत. परंपरेने कलेच्या आधारे किंवा कष्टाची कामे करून नाईलाजास्तव छोट्या मोठ्या चोऱ्या करून आपला चरितार्थ पूर्ण करत असत. या जमातींमध्ये देखील अनेक उपजाती असून एकमेकांमध्ये रोटी-बेटी व्यवहार चालत नव्हते. या जाती जमातींवर कायमच गावातल्या लोकांची करडी नजर असे. या जातींमधील चालीरीती रूढी परंपरा, अंधश्रद्धा यांमुळे विषमता व दारिद्र्य यांचे प्रमाण प्रचंड वाढले होते.

१.३.४ अस्पृश्यता:

ज्या व्यक्तीच्या वा वस्तुच्या स्पर्शाने विटाळ होतो. तिच्या ठिकाणची विटाळकारक म्हणून कल्पिलेली खोटी अदृश्य शक्ति (मराठी विश्वकोश) म्हणजे अस्पृश्य. भारतीय समाजात अनेक जाती अस्पृश्य समजल्या जात होत्या. १९६१ च्या जणगणने नुसार महाराष्ट्रात २२.२७ % लक्ष अस्पृश्य होते. या जातींमध्ये महार, मांग, चांभार, ढोर, यांचे प्रमाण मोठे होते. साधारणतः खेड्यात अस्पृश्यांच्या वस्त्या गावापासून अलग असत. अस्पृश्य जातींत जन्माला आलेला प्रत्येक माणूस जन्मभर अस्पृश्यच राहतो व त्याला कोणत्याही शुद्धीकरणाने स्पृश्य होता येत नाही अशी धर्माने समज घालून दिली होती. अस्पृश्य जरी हिंदू असले, तरी त्यांना हिंदूच्या चतुर्वर्णव्यवस्थेत स्थान नव्हते. अस्पृश्यांना अत्यज, अतिशूद्र, दलित किंवा हरिजन इ नावांनी संबोधले जात होते. त्याचप्रमाणे भारतीय राज्यघटनेप्रमाणे त्यांना 'अनुसूचित जाती' असे म्हंटले गेले आहे.

अस्पृश्य जातींच्या उत्पत्ति विषयी अनेक मतांतरे आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या मते, "शेतीच्या शोधानंतर काही भटक्या जमाती एके ठिकाणी वस्त्या करून राहू लागल्या, त्यांच्या जास्त उत्पन्नमुळे त्यांच्यावर इतर भटक्या जमाती स्वान्या करीत त्यांच्यात वारंवार होणाऱ्या युद्धमुळे बऱ्याच जमातींची संघटना कोलमडली. अशा लोकांना सुस्थिर झालेल्या लोकांनी जवळ केले. स्वसंरक्षणाच्या दृष्टीने त्यांना गावाच्या वेशीजवळ जागा दिल्या व गावातील हीन कामे करावयास लावले, यातून आजच्या अस्पृश्य जातींचा जन्म झाला."

स्टॅन्ली राईस या विद्वानाच्या मते, आर्यांच्या पूर्वी भारतात आलेल्या द्रविडांनी येथे त्यांच्यापूर्वी राहणाऱ्या लोकांना हिन दर्जाची कामे करावयास भाग पडले व त्यांना अस्पृश्य बनवले.

अस्पृश्य जातीस बऱ्याच सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, राजकीय निर्बंधाना तोंड देवून जगावे लागत असे. त्यांची घरे गावापासून दूर असत. अनेक ठिकाणी त्यांना दगडी किंवा दुमजली घरे बंधु नयेत असा नियम घालून दिला होता.

एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभी किंवा पेशवेकाळात पुणे शहराच्या हद्दीत सकाळी व सायंकाळी ज्या वेळेस सावल्या लांब पडतात त्या वेळी महार मांग येण्यास मज्जाव होता. असा उल्लेख सापडतो. कारण उच्चवर्गीयांना अस्पृश्यांच्या सावलीमुळे विटाळ होत असे. त्यांना रस्त्यात थुकण्याची मनाई होती. म्हणून ते गळ्यात मडके अडकवत. व त्यात थुंकत. अर्थात त्यांच्या थुंकीमुळे कोणाला विटाळ होऊ नये हा त्यामागील उद्देश होता. पादत्राणे, सोन्याचांदीचे दागिने, छत्र वापारणे, सार्वजनिक स्थळे व मंदिरे प्रवेश अशा अनेक बाबतीत त्यांच्यावर बंधने लादली होती.

आपली प्रगती तपासा:

१. जातिव्यवस्थेबद्दल थोडक्यात माहिती द्या.

१.३.४.१ महाराष्ट्रातील अस्पृश्य जाती:

महार:

गाव तेथे महारवाडा या वरून या समाजातील महारांचे स्थान स्पष्ट होते. गावगाड्यातील सर्वसाक्षी महत्वाचा बलुतेदार म्हणजे महार असे. गावगाड्यातील महसूल वसूली पासून झालोटीपर्यंत ची सर्वच प्रकारची लहान मोठी कामे करत असत. गावगाड्यातील जमिनीसंदर्भातील ताट्यांना महारांची साक्षीला महत्वाचे स्थान होते. महारांमध्ये सोमवंशी, लाडवण, आपवन, बावणे, विणकर आदि पोट जाती होत्या. मात्र महारांची कामे निश्चित झालेली नसल्यामुळे त्यांना सांगतलेली प्रत्येक कामे त्यांना करावी लागे.

डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांनी महारांच्या शोषणाचे एक उदाहरण दिले आहे, “महाराला ८ मैल २ पैशाने जाणाऱ्या लाखोट्यासाठी अन्नपाण्यावाचून उन्हात तळमळ करीत अनवाणी रखडत जावे लागत. सरकारी अंमलदारांची कामे, गावातील सर्व प्रकारची हलक्या दर्जाची कामे ही महारांना करावी लागत तसेच त्यांना मिळणार मोबदला अतिशय कमी असे.”

मांग:

गावगाड्यात महारानंतरची दुसरी महत्वाची जात होय. त्यांना देखील गावातील हिन कामे करावी लागत. गावातील साफसफाई करण्याचे, संपूर्ण गावाला झाडू व दोरखंड पुरविण्याचे काम हे करत. यावरून त्यांच्या पोटजाती निर्माण झालेल्या दिसतात. उदा. मांग, मांग गारुडी, मांग बहुरूपी, मांग पारधी इ.

चांभार:

जनावरांच्या कातडी पासून विविध वस्तु बनविणे हा चांभाराचा प्रमुख उद्योग होय, त्यांच्या पैकी कातडी कामविण्याचे काम करणारे ढोर म्हणून ओळखले जात होते. या शिवाय मोची व टिनगर या चांभाराच्या दोन पोटजाती आहेत.

आपली प्रगती तपासा:

१. दलितांची स्थिती स्पष्ट करा.

१.३.५ शिक्षण व्यवस्था:

तत्कालीन समाजव्यवस्थेत 'शिक्षक' ही बाब खाजगी मनाली जात असे, सरकार त्या मध्ये कोणताही हस्तक्षेप करत नव्हते. ज्याला त्याला आपल्या इच्छेप्रमाणे व शक्तिप्रमाणे मुलाच्या शिक्षणाची व्यवस्था करावी लागे. शिक्षणात लष्करी शिक्षण, व्यावहारिक, व धार्मिक शिक्षण असे भाग होते. सातत्याने ओढवत असणाऱ्या आक्रमणांमुळे लष्करी शिक्षणाला महत्व होते. त्यामध्ये मल्लविद्या, काठी चालवणे, भाला फेकणे, तलवार चालवणे, इ प्रकार शिकवले जाई.

लष्करी शिक्षणानंतर व्यावहारिक उर्फ पुस्तकी शिक्षणास महत्व होते. हे शिक्षण साधारणेपणे ब्राह्मण वर्गात दिले जात असे. सरकार दरबारी मुत्सद्देगिरीने कामकाज चालवण्यासाठी, सरकारी पत्रे लिहिण्यासाठी, दुभाषाचे काम करण्यासाठी ब्राह्मण निष्णात होते. ब्राह्मण, वाणी, व्यापारी, सोनार, उदमी, शिंपी, इत्यादींना आपापला व्यवहार पाहण्यासाठी व पारमार्थिक उन्नतीसाठी पुस्तकी शिक्षण घ्यावे लागे. राजेमंडळी व श्रीमंत घराणी व्यक्तिगत स्वरूपात आपल्या मुलांना स्वगृही शिक्षणाची व्यवस्था करीत. शिक्षणाचा पारंपरिक अधिकार फक्त ब्राह्मण वर्गाला होता. इतर जातींच्या लोकांना शिक्षणात फारसा रस नव्हता.

ब्राह्मणाना शिक्षणाचा पूर्ण अधिकार प्राप्त झालेला असला तरी त्यांना मिळत असलेले शिक्षण फारसे प्रगत नव्हते. धर्मग्रंथांचे पठन, साधी आकडेमोड एवढ्यापुरते त्यांचे शिक्षण सीमित होते. विद्येची मक्तेदारी असणारा वर्गच ज्ञानाच्या बाबतीत अल्पसंतुष्ट बनल्याने आधुनिक विद्या व ज्ञान आत्मसात करण्याचा किंवा ज्ञानाची नवे क्षेत्रे धुंडाळण्याचा प्रयत्न त्यांच्या कडून झाला नाही, असे म्हणत येईल.

१.३.६ मिशनरी व शिक्षण:

एकोणिसाव्या शतकात इंग्रजांनी सत्ता ताब्यात घेतल्यानंतर ब्रिटिशांचा राजाश्रय असलेल्या मिशनरी मंडळींनी धर्मप्रसार अंतर्गत येथील जनतेला शिक्षण देण्यास सुरुवात केली. त्यासाठी त्यांनी मिशनरी शाळांची निर्मिती केली. आणि सर्वसामान्य जनतेला मिशनरी शाळांमधून इंग्रजी शिक्षण दिले. अशा मिशनरी शाळांमधून इंग्रजी शिक्षण घेतलेल्या लोकांना कारभारात, कारखान्यात, रेल्वे, तारायंत्र, इत्यादी ठिकाणी नोकरी मिळत असत.

मिशनरी शाळेत शिकून अनेक लोक विद्वान झाले. अनेक लोकांना महाविद्यालयामध्ये नोकरी मिळाली, पत्रकर्ते ग्रंथकर्ते पगार यांचे रट्टेयर नेटिव्ह जज, मुंसिफ, डीपोटी मॅजिस्ट्रेट, मामलेदार, शाळा खात्यावर इन्स्पेक्टर, इत्यादी अशा विविध प्रकारच्या नोकऱ्या त्यांना मिशनरी शाळेमध्ये शिक्षण घेतल्यामुळे प्राप्त होत असत. मिशनरींनी स्थापन केलेल्या मुलींच्या शाळेत वाचन, लेखन, भूगोल, खगोल, व्याकरण, गणित या विषयांबरोबरच संसारउद्योगी शिवणकाम आणि विणकाम देखील शिकवले जात असे.

महाराष्ट्रातील मिशनरी मंडळींनी धर्मप्रसार व शिक्षण प्रसारा सोबत प्रारंभीच्या काळात येथील सर्वसामान्य जनतेसाठी दवाखाने सुरू केले. या माध्यमातून जनतेचा आरोग्याचा प्रश्न काही प्रमाणात मार्गी लागला. दुष्काळात गरिबांना आर्थिक सहाय्य ते करीत असे. सर्वात महत्त्वाचे हे की, त्यांनी येथील धर्मातील उणिवा व दोष स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. याचा सर्वात मोठा परिणाम भारतातील सामाजिक सुधारणांच्या चळवळीच्या उदयामध्ये झाला.

१.३.७ स्त्रियांची स्थिती:

एकोणिसाव्या शतकात महाराष्ट्रातील स्त्रीकडे पाहण्याचा प्रस्थापित समाजाचा, धर्माचा अथवा पितृसत्ताक कुटुंब पद्धतीचा दृष्टिकोण संकुचित होता. पुरुषप्रधान संस्कृतिमध्ये स्त्रियांना धर्मग्रंथांनी दुय्यम ठरवले, शूद्र ठरवले व त्यांना बंदिस्त कप्प्यात जीवन व्यतीत करावे लागले. प्राचीनकाळापासून ते एकोणिसाव्या शतकापर्यंत स्त्रियांना कोणत्याही प्रकारचे स्वातंत्र्य किंवा उदार वागणूक दिली जात नसे. स्त्रियांना पुरुषांच्या स्त्रियांना पुरुषांच्या अंकित ठेवण्यासाठी त्यांच्यावर अनेक बंधने लादण्यात आली. तत्कालीन समाजात स्त्रियांना पशुवत जीवन व्यतीत करावे लागे. तसेच त्या अधिकारविहिन होत्या. जन्म झाल्यापासून त्यांना लग्नापर्यंत पित्यावर, लग्नानंतर नवऱ्यावर, त्याच्या मृत्यूनंतर मुलावर अवलंबून राहावं लागत असे. स्त्रिविषयीच्या धर्माच्या अनुदार दृष्टिकोनामुळे स्त्रियांचा चोहोबाजूंनी कोंडमारा झाला होता. त्यांना शिक्षणापासून वंचित ठेवण्यात आले होते. त्यामुळे त्यांच्यावर अंधश्रद्धा व देवभोळेपणा यांचा फार मोठा प्रभाव होता. आपल्यावर लादण्यात आलेली बंधने आपली भूषणे आहेत असा त्यांचा समज होता. पतिव्रता हा स्त्रीचा सर्वश्रेष्ठ असा सद्गुण मानला जाई. पती- , पती- सेवा यातच तिच्या जन्माचे सार्थक आहे. असे तिच्यावर शेकडो वर्षे बिंबविण्यात आले होते.

समाजाने आणि धर्मशास्त्राने तिच्यापुढे पारलौकिक कल्याणाच्या अफाट कल्पना ठेवल्याने व सासर माहेरच्या कुलोद्धार आपल्या हाती एकवटलेला आहे. या भ्रामक जबाबदारींनी ती इतकी भरवून गेली होती की कोणत्याही दारुण परिस्थितीस समोरे जाण्याची तिची मानसिक व शारीरिक तयारी अतिशय भक्कमपणे झालेली होती. म्हणूनच बालपण संपत नाही त्या वयात लग्न झालेली मुलगी पतिनिधनानंतर जीला पती म्हणजे काय ? हे माहीत नसताना देखील सती जात असे.

धार्मिक विधीत किंवा समारंभात भाग घेण्याचे तिला कोणतेही अधिकार नव्हते. तत्कालीन प्रस्थापित समाजाला स्त्री शिकू नये असे वाटत असे. जर स्त्री शिकली तर धर्म बुडतो अशी मान्यता होती. राजघराण्यातील स्त्रियांना थोड्याफार प्रमाणात शिक्षण उपलब्ध होत असे, मात्र सर्वसामान्य लोकांमध्ये स्त्री शिक्षणाची कल्पना नाकारली गेली होती.

एकत्र कुटुंबपद्धती मध्ये स्त्रीचे स्थान गौण होते. सासू- सासरे, दीर- जावा, नंदा व घरातील इतर आसजन यांची मनोभावे सेवा करणे. हे तिचे आद्य कर्तव्य होते. काबाडकष्ट व पतीची शय्यासोबत करणारी एक दासी यापलीकडे तिला कुटुंबात स्थान नव्हते. पती-पत्नीचे संबंध फारसे जिव्हाळ्याचे नव्हते. त्यामुळे स्त्रियांना अतिप्रसंग व अडचणींना सुद्धा सामोरे जावे लागत असे. घरातील उपभोग्य वस्तू म्हणूनच तिच्याकडे पाहिले जात होते.

१.३.८ स्त्रियांच्या सामाजिक प्रथा:

१.३.८.१ सती प्रथा:

पतीच्या निधनानंतर त्याची पत्नी त्याच्या बरोबर सती जात असे. ती पतीच्या चितेवर स्वतःला जाळून घेत असे. सती जाणाऱ्या स्त्री समोर स्मृतीकरांनी फार मोठे पारलौकिक कल्पनांचे प्रलोभन ठेवले होते. तसेच सती जाण्याचा हक्क केवळ काही विशिष्ट जातींपुरता मर्यादित नव्हता तर सर्वच जाती-जमातींमध्ये ही प्रथा सर्रास प्रचलित होती. एकोणिसाव्या शतकात तुरळक प्रमाणात सतीची चाल रुढ होती. उच्च वर्गामध्ये ही चाल मोठ्या प्रमाणात प्रचलित होती. विधवा राहून हाल-अपेष्टा सहन करण्यापेक्षा मेलेले काय वाईट ? असाही स्त्रीच्या मनामध्ये विचार येत, त्यामुळे त्या सती जात. तसेच काही वेळेस तिच्यावर सती जाण्यासाठी जबरदस्तीही केली जात होती.

१.३.८.२ विषम विवाह:

विषम विवाह ही त्या काळच्या समाजातील आणखी एक अनिष्ट प्रथा होती. समाजाने पुरुषांना अनेक विवाह करण्याची मुभा दिली होती. त्यामुळेच पुरुष अगदी उतारवयातही लग्न करीत असत. परंतु अशा पुरुषांचा विवाह अज्ञान बालीकेसोबत होत असे. वयाची साठी ओलांडलेला पुरुष सात-आठ वर्षांच्या लहान मुलीशी लग्न करत असे. पुरुषांची विषयासक्ती किंवा पुत्रप्राप्तीची आशा ही अशा विवाहांची कारणे असत. गरीब मुलीचे बाप अगतिकतेमुळे किंवा पैशाच्या लोभामुळे अशा विवाहास तयार होत असत.

१.३.८.३ केशवपन:

विधवा स्त्रीने तारुण्यसुलभ भावनांच्या आहारी जाऊन वाम मार्गाकडे वळू नये किंवा तिच्याविषयी कोणत्याही पुरुषाला आसक्ती वाटू नये म्हणून तिचे केशवपन करून तिला विद्रूप बनविले जात असे. केशवपन ही अतिशय अघोरी वाटणारी प्रथा उच्च जातींमध्ये विशेषतः ब्राह्मणात मोठ्या प्रमाणावर रुढ होती. केशवपनासाठी विधवा स्त्रियांवर बऱ्याचदा सक्ती केली जात असे. या प्रथेप्रमाणे मृत पतीच्या देहा बरोबर पत्नीला केस जाळावे लागत, पत्नीचे वपन करून केस मृतदेहाजवळ स्मशानात पाठविण्यात आले नसतील, तर ब्राह्मण प्रेतास मंत्राग्नी देण्यास तयार होत नसत. त्यामुळे पती निधनानंतर पत्नीचे मुंडन करण्यात येई.

१.३.८.४ विधवा विवाह:

ब्राह्मण जातींमध्ये विधवाविवाहाची प्रथा रुढ नव्हती. त्यामुळे अशा विधवांना आयुष्यभर कष्टप्रद जीवन व्यतीत करावे लागे. बालविवाह व विषमविवाह या प्रथांमुळे समाजात विधवांचे प्रमाण वाढत असत. एकोणिसाव्या शतकामध्ये विधवा स्त्रीकडे बघण्याची दृष्टी अतिशय कठोर होती. तिला कोणत्याही प्रकारच्या धार्मिक विधीत किंवा समारंभात भाग घेण्याची मुभा नव्हती. विधवेचे दर्शन देखील अशुभ मानले जात असे. ब्राह्मणोत्तर जातींमध्ये विधवांच्या पुनर्विवाहाची प्रथा सर्रास सुरू होती.

१.३.८.५ बालविवाह:

एकोणिसाव्या शतकात महाराष्ट्रात सर्वच जाती-जमातींमध्ये बालविवाहाची प्रथा रूढ होती. मुलीचे कमाल वय १८ वर्षांपेक्षा कमी वयात लग्न होत असत. इसवी सन १७९८-१९ मध्ये दुसऱ्या बाजीरावाने अशी आज्ञा काढली होती की, नऊ वर्षांनंतर मुलगी बिनलग्नाची राहता कामा नये.

आपली प्रगती तपासा:

१. स्त्रियांची स्थिती कशी होती?

१.३.९ गुलामगिरी (दास-दासी):

महाराष्ट्रात पेशवाई मध्ये गुलामगिरी प्रथा अस्तित्वात होती. या प्रथेला दास प्रथा असेही म्हणतात. पेशवाईत पुरुष गुलामापेक्षा स्त्री गुलामांची संख्या अधिक प्रमाणात असल्याचे दिसून येते. तत्कालीन समाजात दासींना कुणबीनि किंवा 'बटकी' व दासांना 'पोरगे' म्हणत. हे दास वयाने लहान पाहिजे असत. अनेक राजेरजवाडे, श्रीमंत, सुखवस्तू लोक आपल्या पदरी कुणबिनी बाळगीत. ज्याप्रमाणे जनावरांची बाजारामध्ये विक्री केली जात असे. त्याचप्रमाणे स्त्री-पुरुष दास दासींची विक्री सुद्धा बाजारांमध्ये होत असे.

१.३.१० वेठबिगारी:

एकोणिसाव्या शतकात वेठबिगारी पद्धती प्रचलित होती. मराठी विश्वकोशाप्रमाणे, "निराधार, दुर्बल, परावलंबी, व असंघटित व्यक्तींच्या अज्ञानाचा व दुबळेपणाचा गैरफायदा उठवून, त्यांना अंकित करून, त्यांच्या इच्छेविरुद्ध सक्तीने व योग्य मोबदला न देता किंवा विनामोबदला पडेल त्या कामाकरिता राबवून घेणे म्हणजे वेठबिगारी. असे समान्यतः म्हणता येईल. वेतन अथवा मजुरी न देता वा अल्पवेतनावर शासकीय अधिकारी, जमीनमालक व पूर्वीचे सरांजमदार, वतनदार, हे रयतेकडून जुलूम, जबरदस्तीने कामे करवून घेत. अशा पद्धतीने राबणाऱ्या मजुराला 'वेठ' अथवा 'बिगारी' असे म्हणतात."

एकोणिसाव्या शतकात शूद्र, अतिशूद्र, भटक्या व गुन्हेगार जमातींना अशा प्रकारची वेठबिगारी स्वरूपात कामे करावी लागत असे. ब्रिटिशांनी आपल्या हेतुपूर्तीसाठी अनेक भटक्या जमातींना गुन्हेगार घोषित करून खुल्या तुरुंगात कैद करून वाहतूक किंवा बांधकाम विभागामार्फत केल्या जाणाऱ्या कष्टाच्या कामांत वेतन न देता राबवून घेतले. भारतात उभारलेल्या रेल्वेमार्गिका, कारखाने, गिरण्या, इ ठिकाणी सुरुवातीच्या कालखंडात अशा अनेक ठिकाणी भटक्या व आदिवासी व अतिशूद्र जाती-जमातींना राबवून घेतले जाई.

१.३.११ मध्यम वर्गाचा उदय:

सर्व जातीच्या मुलांना आणि मुलींना शिक्षण घेण्याची इंग्रज राजवटीमुळे शक्यता निर्माण झाली. तरी प्रत्यक्षात त्यांना शिक्षण घेण्यास अनेक अडचणी निर्माण झाल्या. जातीव्यवस्थेवर आधारलेल्या समाजात इंग्रजी विद्या घेण्यात ब्राह्मण अनेक वर्षे आघाडीवर राहिले. कारण कोणतीही विद्या घेण्याचा व देण्याचा हक्क शतकानुशतके परंपरेने त्यांना बहाल केलेला होता. एकोणिसाव्या शतकात मुंबईत इंग्रजी विद्या घेतलेल्यांमध्ये पारशी,

ब्राह्मण व प्रभू यांचा अन्य जातींच्या व धर्माच्या विद्यार्थ्यांच्या तुलनेने फार मोठी संख्या होती. पुढे उच्च शिक्षणाला सुरुवात झाल्यानंतर या संधीचा फायदा घेणाऱ्यांमध्ये पारशी, ब्राह्मण व प्रभू यांची संख्या जास्त होती. शिक्षित लोकांना इंग्रजी राजवटीत अधिकारपदे दिली जात. इंग्रजी राजवटीत सरकारी नोकरांचा उदा. वकील, डॉक्टर, इंजिनियर, कारकून आणि शिक्षकांचा एक बुद्धीजीवी माध्यम वर्ग निर्माण झाला. मुंबई इलाख्यात किंवा मराठी भाषिक मुलखातही या मध्यम वर्गात ब्राह्मणांचा फार मोठा भाग होता. एकूण लोकसंख्येच्या जेमतेम चार ते पाच टक्के प्रमाण असलेल्या ब्राह्मणांमधील इंग्रजी विद्या घेतलेल्या ब्राह्मणांचे एकोणिसाव्या शतकातील प्रशासकीय, सामाजिक, शैक्षणिक व सांस्कृतिक क्षेत्रावर निर्विवाद प्रभुत्व होते.

१.३.१२ एकोणिसाव्या शतकातील महाराष्ट्रातील सामाजिक सुधारणा:

पाश्चात्य शिक्षण घेतलेल्या महाराष्ट्रातील पुणे आणि मुंबई भागातील मंडळी प्रथम सामाजिक रूढीविरुद्ध प्रचार करू लागली. महाराष्ट्रात सती जाण्याची प्रथा अस्तित्वात होती. १८२९ मध्ये लॉर्ड विल्यम बेंटिंग कायदा करून सती जाण्यास प्रतिबंध घातले. तेव्हा कलकत्यातील हिंदूंनी निषेध सभा भरवल्या. परंतु मुंबईत मात्र नाना शंकरशेठ यांच्यासारख्या समाजधुरीणांनी त्याला पाठिंबा दर्शविला.

महाराष्ट्रात बाल विवाह, विषम विवाह किंवा जरठबाला विवाह मात्र सर्रास होत असत. अनेक विवाहित स्त्रियांना लहान वयात वैधव्य येणे हा त्या प्रथांचा अटळ परिणाम होता. ब्राह्मणांसारख्या उच्च समजल्या जाणाऱ्या जातीमध्ये विधवेला पुनर्विवाह करण्यास मनाई होती. नवरा मरताच विधवा झालेल्या अल्पवयीन बालिकेचेही केशवपन केले जात असे. अशा तऱ्हेने सोवळ्या झालेल्या स्त्रियांना आयुष्य भर स्वयंपाक करावा लागे आणि नातेवाईक स्त्रियांची बळांतपणे करावी लागत. कोणी विधवा एखाद्या पुरुषाच्या आहारी जावून गर्भवती झाली तर तिला ते मुलं मारावे लागे नाहीतर दूर कोठेतरी जावून गुपचुप टाकावे लागे.

प्रार्थना समाज, ब्रम्हो समाज, परमहंस मंडळी, मानवधर्म सभा या संस्थानी लोकांमध्ये असणाऱ्या जुनाट चालीरिती, परंपरा, अंधश्रद्धा, इ. नष्ट व्हावेत म्हणून प्रयत्न केले. हिंदू धर्म व समाजातील दोष काढून टाकण्याकरीता काही नवशिक्षित तरुण पुढे आले, त्यांतील एक म्हणजे दादोबा पांडुरंग व त्यांचे साथीदार, त्यांनी समाजामध्ये समतावादी, धर्मनिरपेक्ष, अंधश्रद्धा विरोधी विचार रुजविण्याचे प्रयत्न केले.

बाळशास्त्री जांभेकरांपासून १९ व्या शतकातील विचारवंत स्त्रीशिक्षणाचे महत्व संगत होते. पुण्यात मुलींसाठी स्वातंत्र्य शाळा महात्मा फुले यांनी १८५१ या वर्षी सुरु केली. महात्मा फुले व त्यांचा पत्नी सावित्रीबाई फुले यांनी या शाळेत काही वर्षे स्वतः मुलींना शिकवले. पुढे त्यांनी आणखी दोन शाळा सुरु केल्या.

शिक्षणबरोबरच स्त्रियांसंदर्भात दूसरा महत्त्वाचा मुद्दा म्हणजे विधवेचे समाजातील स्थान. १८८७ च्या दशकात जवळ जवळ तेवीस टक्के स्त्रिया ह्या वैधव्याचे जीवन जगत होत्या. विधवांच्या या दुर्दशेची जाहीर चर्चा जांभेकरांनी 'दर्पण' पत्रात १८३७ मध्ये केली. गोविंद विठ्ठल कुंटे उर्फ भाऊ महाजन यांच्या 'प्रभाकर' पत्रानेही लोकहितवादिंची पुनर्विवाहाचा पक्ष

उचलून धरणारी पत्रे प्रसिद्ध केली. तसेच विष्णुशास्त्री पंडित, मोरोबा कान्होबा, महादेव गोविंद रानडे यांनी विधवा पुनर्विवाहासाठी अथक प्रयत्न केले.

केशवपन या अन्यायी क्रूर चालीचा निषेध त्या काळातील प्रबोधनवादी विचारवंतांनी केला. न्हाव्यानी या चळवळी विरुद्ध बंड केले. कृष्णराव भालेकर यांनी केशवपन सारख्या अनिष्ट प्रथेत न्हाव्यानी भाग घेऊ नये असे आवाहन केले.

यावेळी बालविवाहाला आळा घालण्याचे प्रयत्न करणाऱ्या सुधारकांनाही प्रखर विरोधाला तोंड द्यावे लागले. १८८४ मध्ये बैरामजी मलबारी यांनी या विरोधात आवाज उठविला.

महाराष्ट्रातील अनेक सामाजिक संघटना व संस्था यामध्ये प्रार्थना समाज, परमहंस मंडळी, मानवधर्म सभा, सत्यशोधक समाज इ. समाजातील भेद दूर करण्यासाठी, नवीन समतावादी संकल्पना समाजात रुजविण्यासाठी मोठे प्रयत्न केले. एकंदरीत सर्वांचा परिणाम महाराष्ट्रात राष्ट्रवाद वाढीस लागला.

आपली प्रगती तपासा:

१. सामाजिक सुधारणांची थोडक्यात माहिती द्या.

१.४ अर्थिक परिस्थिती

१.४.१ शेती व शेतकरी:

प्राचीन काळापासून महाराष्ट्रात शेती हे उत्पादनाचे व सरकारी महसुलाचे प्रमुख साधन होते. शेती मालाचे उत्पादन हे मुख्यता वेगवेगळ्या पिकांना लागवडीस योग्य अशी उपलब्ध जमीन, जमिनीचा कस व तिचे घटक, प्रदेशाचा उंचसखलपणा, हवामान, पावसाचे प्रमाण, सिंचनक्षेत्र, दुष्काळ, उपलब्ध अवजारांची उत्पादन क्षमता, पिक घेण्याच्या पद्धती, खते, सैनिकांच्या किंवा चोरांच्या धाडी इत्यादींवर अवलंबून असे. यातील कोणत्याच घटकात पूर्वीपेक्षा फारसा फरक १९ व्या शतकाच्या पूर्वार्धामध्ये झालेला दिसून येत नाही. शेतीचे मिरासी जमिन आणि उपरी जमीन असे दोन प्रकार अस्तित्वात होते. जो पर्यंत मिरासदार शेतसारा नियमितपणे सरकारमध्ये जमा करत तोपर्यंत त्याला त्याच्या शेतीच्या मालकी हक्कापासून वंचित करता येत नसे. मिरासदार शेतकऱ्यांमध्ये प्रामुख्याने कुणबी जातीचा भरणा अधिक होता. शेतजमिनीचा दूसरा प्रकार उपरी शेतजमिनीचा होता. सरकार सरकारी जमीन कौलाने कोणासही कसण्यास देत असे. कौलाच्या मुदतीपर्यंत जमिनीचा ताबा उपरी शेतकाऱ्यांकडे असे. मुदतीनंतर ती जमीन सरकार व पाटील दुसऱ्याला कौलाने देण्यास स्वतंत्र असत. या दोन्ही शेतजमिनीच्या प्रकारांवर शेतकरी व त्याच्या घरातील सदस्यांचे श्रम यावर अवलंबून असे. या दोन शेतजमिनी प्रकारंबरोबर तिसरा अत्यंत महत्वाचा प्रकार म्हणजे इनाम जमिनी होय. ही जमीन मुख्यत्वे ब्राह्मण व देशमुख सारख्या उच्चभू मराठ्यांच्या ताब्यात होती. तसेच या जमिनी सारा आकारणी पासून मुक्त होत्या.

शेतीतील पिकांच्या उत्पादनाबाबत कोकणात भात व देशावर ज्वारी (जोंधळा) व बाजरी ही मुख्य पारंपरिक पिके होती. कापूस, नीळ, तंबाखू, भुईमूग, इ नगदी उत्पादनांचा अभाव आढळून येतो. शेतीला पाणीपुरवठा करण्यासाठी तलाव व धरणे बांधली जात असत. शेती

व पशुपालन या काळातील प्रमुख व्यवसाय होते. शेतीला पाणीपुरवठा करण्यासाठी नवीन बंधारे बांधण्याची आणि जुने बंधारे दुरुस्त करण्याच्या अनेक योजना पेशव्यांनी पूर्ण केल्या होत्या. परंतु शेती पूर्णतः पावसावर अवलंबून होती. निसर्गाच्या कृपेने पाऊस भरपूर पडला तर शेतातून भरपूर पिके येत असे अन्यथा शेतकाऱ्याचे जीवन उध्वस्त होई. पावसाचा लहरीपणा, नैसर्गिक आपत्ति, सैनिकांची धामधूम व प्रचलित असलेली महसूल पद्धत इ. गोष्टीमुळे शेती व शेतकाऱ्याची अनेक वेळ दुर्दशा होत असे. १८०० ते १८१८ ह्या दुसऱ्या बाजीरावाच्या कालखंडात महसूल पद्धती व तिचे सुसूत्रीकरण, सूट, तगाई, इस्तावा, कौल, कर्जपुरवठा, पाणीपुरवठा, धान्यांची आयात, स्थलांतरितांचे पुनर्वसन, इ बाबतीत दुर्लक्ष झाल्याचे दिसून येते.

शेतीची खरेदी विक्री व हस्तांतर रूढ पद्धतीने चालू होते. अर्थात हे व्यवहार गावकऱ्यांच्या संमतीने होत असत. शेताची खरेदी होई किंवा एखाद्या वाण्याकडे, सावकाराकडे किंवा नगरवासीयांकडे शेताची मालकी येई. परंतु शेतीत भांडवली पद्धतीने पैसा गुंतवला जात नसे. (अ. रा कुलकर्णी).

ब्रिटिश राजवटीपूर्वी महाराष्ट्रात महसूल पद्धती मध्ये संपूर्ण गावासाठी मिळून महसुलाची एक विशिष्ट रक्कम ठरविण्यात येत असे. शेतकाऱ्याने त्यांच्या वाट्याला आलेली महसुलची रक्कम पाटलाकडे जमा कारणे भाग होते. पाटील जमा झालेली रक्कम मामलेदाराकडे सुपूर्द करी. या पद्धतीमध्ये शेतकरी स्वतः प्रत्यक्ष मलाचा भरणा करत नसे. राज्य आणि शेतकरी यांच्या मध्ये मध्यस्थ असत. ब्रिटिश अंमल काळामध्ये ही पद्धत रद्द करून रयतवारी पद्धत सुरु केली. त्यामुळे शेतकाऱ्याचे प्रत्यक्षात संबंध राज्याशी येवू लागले, परंतु या पद्धतीचा दोष म्हणजे सावकारांनी शेतकाऱ्याला लुबडण्यास सुरुवात केली.

इ. स १८६०-१८८० हा कालखंड महाराष्ट्रातील निर्घृण सावकारशाहीचा कालखंड होता. या काळात शेतकाऱ्यांकडील जमीन सावकारांकडे जेवढी गेली असेल, तेवढी ती इतर कोणत्याही काळात गेली नसेल. या नव्या सावकारशाहीचे स्वरूप पूर्णपणे ब्रिटिशप्रणित असून सर्वात जास्त भयानक होते. कारण या काळात कायद्याने सावकारांना पूर्ण संरक्षण होते. व्याजाचे दर सर्वस्वी अनियंत्रित होते. म्हणूनच या काळात सावकारशाहीच्या विरोधात ठीक-ठिकाणी 'शेतकरी उठाव' झाल्याचे दिसून येते. ('भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचा आर्थिक परिप्रेक्षेतून अभ्यास', संपा. उत्तम पठारे, डॉ. लहू गायकवाड)

१.४.२ ग्रामसंस्थेतील आर्थिक बदल:

गावाच्या आर्थिक संरचनेचा मुख्य आधार हा गावगाडा होता. कालांतराने ब्रिटिश कालावधीत या ग्रामरचनेत महत्वाचे बदल करण्यात आले. एल्फिस्टनच्या काळात पाटील, कुलकर्णींच्या अधिकारात कपात करण्यात आली.

१.४.२.१ पाटील:

पाटील हा गावगाड्यातील महत्वाचा अधिकारी होता. पाटलांची मुख्य कामे म्हणजे गावातील जमीन लागवडीस आणणे, महसूल गोळा कारणे व तो शासनात जमा करणे, तसेच गावातील न्यायदानाची कामे करणे हे होते. परंतु ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनी त्यांच्या अधिकारात कपात केली. महसूल वासुलाबाबत रयतेला आप्यापर्यंत दंड करण्याचा अधिकार पाटलाला

ठेवण्यात आला. तसेच ग्रामखर्चाचे पाटलांचे पूर्वीचे अधिकार ही कमी करण्यात आले. गावातील पडीक जमीन पाटील कुणासही देवू शकत होता. परंतु ब्रिटिशांनी घालून दिलेल्या नियमानुसार मामलेदारच्या समंतीशिवाय पाटलाने जमिनीचे वाटप करू नये. असे आदेश दिले.

१.४.२.२ कुलकर्णी:

कुलकर्णी हा पाटलानंतरचा गावातील दूसरा महत्वाचा अधिकारी होता. गावातील जमाखर्च झालेल्या महसुलाचा हिशोब ठेवणे व महसुलाच्या हिशोबाची कागदपत्रे सांभाळणे, पाटलासोबत गावचा सारा ठरवून तो वसूल करण्याचे काम कुलकर्णीला करावे लागत असे. कुलकर्णीच्या काम करण्याच्या पद्धतीविषयी अनेक अधिकाऱ्यांनी तक्रारी केल्याचे दिसून येते, परंतु ब्रिटिशांनी कुलकर्णीचे सर्व अधिकार काढून घेतले नाहीत. तथापि गावातील कुलकर्णी मंडळीचा प्रभाव कमी करण्यात ब्रिटिश यशस्वी झाले.

१.४.२.३ देशमुख:

परगण्यातील महत्वाचा अधिकारी म्हणून देशमुख ओळखला जात असे. परंतु देशमुख वतनदार संस्थेवर नियंत्रण मिळविण्याच्या हेतूने ब्रिटिशांनी देशमुखांचे परगण्यातील महसूल गोळा करण्याचे अधिकार हिरावून घेतले आणि ब्रिटिश प्रेषित मामलेदारांचे महत्व वाढले. तसेच मामलेदारावर देशमुखाची देखरेख राहावी म्हणून मामलेदारांच्या हिशोबाच्या वहीवर देशमुखाची सही कण्याची पद्धत सुरु केली. त्याच बरोबर वतनदारांनी कलेक्टरच्या हुकूमाखाली काम करावे. जर देशमुखाने कामात कुचराई केली तर त्यांना कलेक्टर निलंबित करू शकतो. याची तजवीज ब्रिटिशांनी केल्याचे दिसते.

देशमुखाचे हक्क निश्चित करण्यासाठी शासनाने १८३५ मध्ये स्टूअर्ट गार्डन, केशव जोग व विंचुरकर माधवराव यांची एक समिती नेमली. समितीने केलेल्या शिफारशीनुसार देशमुखांनी पुढील अटी मान्य केल्या. देशमुखांना पूर्वापार व सरकारी नोकरीमधून भाग काढून घ्यावयाचा असेल तर त्यांनी आपल्या वतनापैकी २५ % सरकार जमा करावे. देशमुखांना आपले वतन विकण्याचा अधिकार देण्यात आला, परंतु त्यासाठी काही रक्कम सरकार कडे जमा करावी, अशा जाचक अटीमुळे देशमुखाची समाजावरील मक्तेदारी हळूहळू संपुष्टात आली.

१.४.३ आलुतेदार व बलुतेदार:

महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेमधील शेतकऱ्यांनंतर तितकीच महत्वाची पद्धत म्हणजे बलुतेदारी पद्धत. बलुतेदारांना 'कारू' असे देखील म्हणत. शेतकऱ्यांची महत्वाची व नित्याची गरजा भागविणारे ते बलुतेदार. बलुतेदारांची संख्या सर्वसामान्यपणे बारा असे. बलुतेदार जातींमध्ये अनेक व्यावसायिकांचा समावेश होत असे, त्यामध्ये सुतार, लोहार, चांभार, न्हावी, परीट, जोशी, गुरव, सोनार, महार, तेली, मांग, मुलाणा यांचा समावेश होतो. शेती वगळता गावगाड्याची विविध प्रकारची कामे बलुतेदार करत असत. त्यांच्या श्रमाचा मोबदला म्हणून त्यांना सुगीच्या दिवसांत हंगामात वर्षाकाठी धान्य उत्पादनाचा काही ठरावीक भाग दिला जाई. यालाच बलुते असे म्हंटले जाई.

ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा विचार करता पेशवेकाळात वाहतुकीची साधने अपुरी असल्याने गावातल्या गरजा गावातच भागविल्या जात असे. त्यामुळे बलुतेप्रधान ग्रामीण व्यवस्था ही संघटना, सेवा, मोबदला, या तत्वावर आधारलेली होती. तसेच या पद्धतीमुळे गावाच्या आर्थिक उद्योगांना स्वयंपूर्णता आली होती. ग्रामीण व्यवस्थेतील ही पद्धती परस्परांवर अवलंबून होती.

आलुतेदारांना 'नारू' असेही म्हणत. सर्वसामान्यपणे ज्याच्याशिवाय शेतकऱ्याचे अडत नाही, पण जे शेतकऱ्याच्या नैमित्तिक गरजा भागवतात त्यांना आलुतेदार असे म्हणतात. यांमध्ये तांबोळी, साळी, धनगर, शिंपी, माळी, गोंधळी, डवऱ्या, भाट, ठाकर, गोसावी, वाजंत्री, घडशी, कलावंत, तराळ, कोरव, भोई इ. जातींचा समावेश होतो. आलुतेदारांना सुद्धा सुगीच्या दिवसांत वर्षाकाठी धान्य उत्पादनाचा काही ठरावीक भाग दिला जाई. यालाच अलुते असे म्हंटले जाई.

१.४.४ स्थानिक व परदेशी व्यावसायिक:

पेशवाईच्या उत्तरार्धात बाहेरील अनेक प्रदेशांतून व्यावसायिक महाराष्ट्रात विशेषता पुण्यात येवून स्थायिक झाले. त्यात हरतऱ्हेचे कारागीर, व्यापारी, सैनिक, कारकून, हुजरे, भटभिक्षुक, वेश्याव्यवसायी इ. होते. खुद्द शहरात तो व्यवसाय जुजबी पद्धतीने करणारे स्थानिक लोक काही वेळा असत. परंतु बाहेरून येणारे लोक तुलनेने त्या व्यवसायात जास्त कुशल व वाकबगार असत. (मराठ्यांचा इतिहास, खंड-२, पेशवेकालीन सामाजिक जीवन, अ. रा कुलकर्णी) स्थानिक लोक जुन्या पेटेत राहत व बाहेरून आलेले लोक नव्या पेटेत वस्ती करत. उद्योगाचे स्वरूप घरगुती असल्याने उद्योगातील विशिष्ट कसब वंशपरंपरेने शिकवले जाई.

१.४.५ उद्योगधंदे:

मुंबईच्या औद्योगिकीकरणाचा आणि विशेषतः कापड उद्योगांचा पाया एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात घातला गेला. इ. स १७५०-१८५० या काळात औद्योगिक क्रांतीने इंग्लंडचे रंगरूप पालटले. कारखाने व शहरे यांची वाढ झाली. यंत्राच्या सहाय्याने उत्पादन अनेक पटींनी वाढले. या कापड गिरण्या अमेरिकेतील कापसाप्रमाणे गुजरात, खानदेश, वऱ्हाड, भागात पिकणारा कापूस खरेदी करू लागल्या, आणि त्यापासून तयार केलेले कापड मुंबईत विकले जावू लागले. यामुळे आपल्याकडील ग्रामोद्योग धुळीला मिळाले. हस्तव्यवसायांचा झपाट्याने ऱ्हास होवू लागून परदेशी मालाने बाजारपेठा काबिज केल्या. मुंबई बंदर म्हणून महत्व स्पष्ट झाल्यानंतर मुंबई व्यापारी उलाढालीचे केंद्र बनले. उद्योगांच्या निर्मितीमध्ये वाढ झाली. मुंबईत वस्त्रोद्योग हे झपाट्याने वाढीस लागले. एकोणिसाव्या शतकात संपूर्ण भारतात ६६१ कापडगिरण्या होत्या त्यापैकी महाराष्ट्रात १०४ कापडगिरण्या होत्या. महाराष्ट्रात सर्वप्रथम इ. स १८५१ मध्ये श्री कावसजी नानाभाई यांनी मुंबई येथे 'बॉम्बे स्पीनिंग अँड विव्हिंग' कंपनी काढली. १८६० ते १८७० या दशकात कापसाच्या व्यापारावरील आरंभीच्या असाधारण तेजीमुळे व नंतर आलेल्या मंदीमुळे कापड उद्योगांची वाढ होवू शकली नाही. मात्र १८७१ नंतर परिस्थिती पूर्वपदावर आल्यानंतर कापड उद्योगाने झेप घेतली. मुंबई इलाख्यातील कापड गिरण्याची मालकी इंग्रज, पारशी, भाटिया व खोजा वगैरे बिगरमराठी भाषिकांच्या हाती होती तर या गिरण्यांतले

बहुतेक कामगार हे मराठी होते. मुंबई मध्ये ब्रिटिशांनी जहाजबांधणी उद्योगाला देखील मोठी चालना दिली.

१.४.६ व्यापार:

सर्वसाधारणपणे व्यापार हा जलमार्गाने व स्थलमार्गाने होत असे. मुंबई, दाभोळ, पुणे, नागपूर, कोल्हापूर, चौल, ठाणे, जळगाव, मालेगाव, औरंगाबाद, खानदेश व वऱ्हाड, ही काळातील व्यापारी केंद्रे होती. कापड, नीळ, चहा, रबर, तंबाखू, अफू, कापूस, व मसाल्याचे विविध पदार्थ खरेदी- विक्री केली जात असत. महाराष्ट्रातील जलमार्गाचा संपूर्ण व्यापार हा एकोणिसाव्या शतकात ब्रिटिशांच्या ताब्यात होता. महाराष्ट्रातील प्रामुख्याने मुंबई येथील कापड गिरण्यांचे मालक शेजारील गुजरात, खानदेश, वऱ्हाड, इ. भागातून कापसाची खरेदी करून व त्यापासून तयार केलेले कापड मुंबई मध्ये विकत असे. तसेच अशा कच्चा माल (कापूस) मोठ्या प्रमाणात मुंबईच्या बंदारामधून परदेशी निर्यात केले जात असे. यामधून ब्रिटिश व पारशी व्यापारी मोठ्या प्रमाणावर नफा मिळवीत.

एकोणिसाव्या शतकाला भारतातील ब्रिटिशांच्या व्यापारी धोरणाला 'खुल्या व्यापाराची अवस्था' असे देखील म्हंटले जाते.

१.४.७ दळणवळण व वाहतूक:

लॉर्ड डलहौसीच्या कारकिर्दीत त्याने अवलंबलेल्या धोरणामुळे भारतातील वाहतूक व दळणवळण सुविधांचे आधुनिकीकरण झाले. सार्वजनिक बांधकाम खात्याने रस्ते बांधण्यास सुरुवात केली. डालहौसीने सार्वजनिक बांधकाम खात्याची स्थापना करून रस्ते बांधणीस चालना दिली. तसेच ठीकठिकाणी तारायंत्रांचे जाळे निर्माण केले व रेल्वेमार्गांचे जाळे टकण्यासही उत्तेजन दिले. ब्रिटिशांची आशियातील तसेच भारतातील पहिली रेल्वे १६ एप्रिल १८५३ रोजी मुंबई ते ठाणे या मार्गावर धावली. १८२७ ते १८५० या काळात शिडावर चालणाऱ्या गलबतांची जागा आगबोटीने घेतली. दळणवळणाच्या व वाहतुकीच्या साधनांच्या प्रचंड विकासामुळे परदेशबरोबरचा तसेच देशांतर्गत व्यापार झपाट्याने वाढला आणि मुंबईत व्यापाऱ्यांना आवश्यक अशा बँका, विमा कंपन्या, आयात निर्यात कंपन्या व अन्य कंपन्या स्थापन झाल्या.

१.४.८ सावकारी:

महाराष्ट्रात प्रामुख्याने देशस्थ ब्राह्मण मंडळींनी सावकारी व्यवसायाची सुरुवात केली असावी. यामध्ये, मोघे, कांबरस, नाईक, कडू, घम, भिडे, कानडे, अनगल, तांबवेकर, शास्त्री, कोंडा, जोशी, कर्वे अशी नवे दिसून येतात. प्रदेशपरत्वे सावकार वेगवेगळ्या नावांनी ओळखला जात असे. उदा. सराफ, श्रोफ, चेष्टी, श्रेष्ठी, शेट-सावकार, महाजन, खत्री इ. या सर्वांचा उल्लेख 'एतदेशीय बँका' असा केला जात असे. सुरुवातीला जेव्हा ब्रिटिश भारतात आले तेव्हा सुद्धा ते आपल्या पेढ्यानमार्फत व्यवहार करत असत. गावकऱ्यांना, शेतकऱ्यांना तसेच राजे राजवड्यांना ही सावकार मंडळी कर्जे देणे, ठेवी ठेवणे, हुंड्या देणे, वाटणावळ्या देणे अशी विविध कामे करत असे, कर्जावार ते व्याज आकारित असत. नैसर्गिक संकटामुळे शेतकऱ्यांचे अर्थात सामान्य माणसांचेही आर्थिक जीवन धोक्यात येत असे, शेतात निघालेल्या कमी उत्पन्नावर शेतकऱ्यांना उदरनिर्वाह करावा लागे, आशामद्धेच

सावकाराच्या कर्जाची त्याच्या वार टांगती तलवार असे. शेती उपयोगी असणारे साहित्य आणि बी-बीयांनांच्या खरेदी साठी शेतकऱ्यांना जर्ज घ्यावे लागत असे. हे कर्ज फेडण्यातच शेतकऱ्यांचे आयुष्य जात असे. कारण सावकार कर्जावर भरमसाठ व्याज आकारात असे, कर्ज न फेडू शकणाऱ्या शेतकऱ्यांचे शेत सावकार मंडळी लिलावात काढत असे किंवा त्यावर जमी आणत असत.

वर सांगितल्याप्रमाणे, इ. स १८६०-१८८० हा कालखंड महाराष्ट्रातील निर्घुण सावकरशाहिचा कालखंड होता. या काळात शेतकऱ्यांकडील जमीन सवकरांकडे जेवढी गेली असेल, तेवढी ती इतर कोणत्याही काळात गेली नसेल. या नव्या सावकरशाहीचे स्वरूप पूर्णपणे ब्रिटिशप्रणित असून सर्वात जास्त भयानक होते. कारण या काळात कायद्याने सावकरांना पूर्ण संरक्षण होते. व्याजाचे दर सर्वस्वी अनियंत्रित होते. म्हणूनच या काळात सावकारशाहीच्या विरोधात ठीक-ठिकाणी 'शेतकरी उठाव झाल्याचे दिसून येतात.

आपली प्रगती तपासा:

१. अलुतेदार, बलुतेदार म्हणजे कोण?

१.४.९ कामगारांची स्थिती:

मुंबईमधील कापडगिरण्यांवर बहुतांशी मराठी भाषिक कामगार असत. या कामगारांना आठवड्यात सुट्टी नसे, गिरणीचे काम सुरु होण्याची वेळ तशी ठरलेली नसे. तशीच पगाराची तारीख ही ठरलेली नसे. सात आठ वर्षांच्या लहान मुलांना ही गिरण्यांत राबावे लागत असे. कामगार व स्त्रिया यांच्या आरोग्याची मुळीच काळजी घेतली जात नसे. गिरण्या घाणेरड्या असत. कामाच्या ठिकाणी काळोख असे. मुंबईतील उकड्याने कामगार हैराण होत असत. कारण आरंभीच्या काळात पंखे नसल्याने कारखान्यात वाऱ्याची झुळूक ही येत नसे. औद्योगिक क्रांतीच्या आरंभीच्या काळात कामगार संघटित नसल्याने इंग्लंडमधील कामगारांना कसे जनावरचे जीणे जगावे लागे त्याचे वर्णन मार्क्सने केले आहे. त्यापेक्षा मुंबईतील कामगारांची अवस्था काही निराळी नव्हती. त्यामुळे याच्या परिणामस्वरूप १८७५ मध्ये फॅक्टरी कमिशन नेमण्यात आले, त्यामुळे भांडवलदारांचे व कारखाने मालकांचे विरोध वाढल्यामुळे या काळात सुचवलेल्या कायद्यांची अंमलबजावणी करण्यास सरकारने प्रयत्न केले नाही. परिणामी मुंबई मध्ये गिरणी कामगारांची चळवळ सुरु झाली. कामगार चळवळीचे जनक म्हणून नारायण मेघाजी लोखंडे यांना ओळखले जाते

१.४.१० शहरांचा विकास:

१९ व्या शतकात वाहुतुकीची साधने फारशी नसल्यामुळे लोकवस्ती कारखान्याभोवतीच केंद्रित असे. पुढे वाहनांचा वापर होवू लागल्याने शहरांचा विस्तार होत गेला. १८ व्या शतकपूर्वीच पुणे, सातारा, सोलापूर, पैठण, जुन्नर, नगर, चौल, ठाणे, कल्याण आदि शहरे अस्तित्वात आली होती. ब्रिटिश राजवटीच्या प्रारंभी काळात ब्रिटिशांना मुंबई चा ताबा मिळाला. पुढे ब्रिटिशांनी मुंबईची सात बेटे जोडली. मुंबई बंदर औद्योगिक व व्यापारी दृष्टिकोनातून अतिशय फायदेशीर ठरले, महाराष्ट्राचा तसेच बहुतांशी भारताचा सागरी व्यापार हा मुंबई च्या बंदरातून होत असे. मुंबई शहराची संपूर्ण जडणघडण ही ब्रिटिशांनी एकोणिसाव्या शतकात केलेली दिसून येते.

१.५ सारांश

एकंदरीत महाराष्ट्राचे सामाजिक व आर्थिक जीवन स्थिर होते. समाजामध्ये कोणत्याही आधुनिक पद्धतीवर आधारलेल्या शिक्षण व्यवस्था नव्हत्या त्यामुळे सामाजिक व आर्थिक जीवनात प्रगतीच्या वाटा खुंटल्या होत्या. तसेच समाजाच्या सर्वच स्तरावर जातीसंस्थेचा पगडा असल्याने जीवन संकुचित बनले होते. ब्रिटिश आगमनामुळे त्यांनी सामाजिक व आर्थिक जीवनात हस्तक्षेप केल्याने महाराष्ट्रीय जीवन ढवळून निघाले. बहुजन समाजाला शिक्षण घेण्याचा कायदेशीर अधिकार प्राप्त झाला. त्यामुळे राहणीमान, व्यवसाय, इ बाबतीत परिवर्तन घडून आले, ब्रिटिशांचा प्रशासकीय व्यवस्थेमुळे मध्यम वर्गाचा उदय झाला. ब्रिटिश प्रभावामुळे आधुनिक भारताची बांधणी झाली.

१.६ प्रश्न

१. महाराष्ट्राच्या सामाजिक व आर्थिक जीवनावरील ब्रिटिश व्यवस्थेचा पराभव स्पष्ट करा
२. १९ व्या शतकातील महाराष्ट्राच्या सामाजिक जीवनाचा आढावा घ्या.
३. ब्रिटिशप्रारंभ काळातील महाराष्ट्राच्या आर्थिक परिस्थितीची माहिती घ्या.

१.७ संदर्भ

१. आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास – दीपक गायकवाड
२. महाराष्ट्रातील सामाजिक सांस्कृतिक स्थित्यंतराचा इतिहास (खंड १) – रमेश वरखेडे
३. महाराष्ट्राचा सामाजिक सांस्कृतिक इतिहास – प्रा. ह. श्री. शेणोलीकर व डॉ. प्र. न. देशपांडे.
४. एकोणिसाव्या शतकातील महाराष्ट्र मध्यमवर्गाचा उदय – डॉ. राजा दीक्षित
५. विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र – य. दी. फडके खंड १
६. आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास – उत्तम सावंत
७. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचा आर्थिक परिप्रेक्षातून अभ्यास – संपा. डॉ. उत्तम पठारे, डॉ लहू गायकवाड.
८. मराठ्यांचा इतिहास – खंड २, अ. रा. कुलकर्णी
९. गावगाडा – त्रि. ना. आत्रे
१०. पेशवेकालीन महाराष्ट्र – वा. कृ. भावे
११. मराठी विश्वकोश

१२. महाराष्ट्राची आर्थिक चर्चा विश्वाची जडणघडण – जाधव राजू श्रीपतराव , औरंगाबाद.
१३. भारतातील जाती – डॉ बाबासाहेब आंबेडकर
१४. महार व त्यांचे वतन – डॉ बाबासाहेब आंबेडकर
१५. एकोणिसाव्या शतकातील महाराष्ट्र – गंगाधर देवकर खानोलकर

munotes.in

प्रशासन आणि न्यायव्यवस्था

घटक रचना

- २.० उद्दिष्टे
- २.१ प्रस्तावना
- २.२ पार्श्वभूमी
- २.३ सातारा राज्याची स्थापना
- २.४ डेक्कन कमिशन
- २.५ मुंबई प्रांत
- २.६ माऊंट स्टूअर्ट एलफिन्स्टन (इ. स. १७७९ ते इ. स. १८५९)
- २.७ प्रशासन
 - २.७.१ राज्य प्रशासन
 - २.७.२ जिल्हा प्रशासन
 - २.७.३ तालुका प्रशासन
 - २.७.४ गाव प्रशासन
 - २.७.५ स्थानिक स्वराज्य संस्था
 - २.७.६ मराठा लष्करात बदल
 - २.७.७ ग्रामीण अधिकाऱ्यांच्या अधिकारात बदल
 - २.७.८ जॉन ब्रिग्ज याने मामलेदारांबाबत सुचविलेले बदल
 - २.७.९ एलफिन्स्टन याने कलेक्टला दिलेली कामे व अधिकार
 - २.७.१० पोलिस प्रशासन
- २.८ न्यायव्यवस्था
 - २.८.१ एलफिन्स्टनची पंचायत व्यवस्था
 - २.८.२ ब्रिटिश न्यायव्यवस्थेचे टप्पे
 - २.८.३ मुंबई उच्च न्यायालय
 - २.८.४ जिल्हा न्यायालय
- २.९ सारांश
- २.१० प्रश्न
- २.११ संदर्भ

२.० उद्दिष्टे

- १) ब्रिटिशांच्या आगमनामुळे महाराष्ट्रात झालेली प्रशासकीय स्थित्यंतरे जाणून घेणे.
- २) ब्रिटिशांच्या महाराष्ट्रातील प्राशसनात आणि न्यायव्यवस्थेत केलेले बदल जाणून घेणे.
- ३) ब्रिटिशांनी महाराष्ट्रात स्थापन केलेली प्रशासकीय व्यवस्था अभ्यासणे.
- ४) ब्रिटिश महाराष्ट्रातील न्यायालयीन व्यवस्था अभ्यासणे.

२.१ प्रस्तावना

आधुनिक महाराष्ट्राच्या दृष्टिकोनातून १९ वे शतक हे अनेक अंगांनी महत्वपूर्ण बनले. महाराष्ट्रातील पेशवाई संपुष्टात येवून पाश्चिमात्य ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनी ने राजकीय सत्ता प्राप्त केली. भारतात आधुनिक शिक्षण पद्धतीचा शिरकाव झाला, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता या उदारमतवादी तत्वांचा भारताला परिचय झाला. देशात प्रबोधनाची लाट आली त्यामुळे सामाजिक सांस्कृतिक क्षेत्रात खळबळ माजली. आधुनिक शिक्षणामुळे व्यवसाय, नोकरी क्षेत्रात बदल झाले. त्यामुळे मध्यम नोकरदार वर्गाचा उदय झाला, जाती व्यवस्थेला हादरे बसू लागले.

भारतातील व्यापार व विविध भागांमध्ये उद्भवणारे बंड शमविण्यासाठी ब्रिटिशांना सुयोग्य प्रशासनाची निकड भासू लागली, त्याचप्रमाणे शांतता सुव्यवस्था, नियमित कर निर्धारण, दळणवळण साधनांचा विकास व येथील रयतेवर राज्य करण्यासाठी अशा अनेक कारणांसाठी अनेक दोष असणारे येथील जुन्या पद्धतीची प्रशासन व्यवस्था बाजूला सारून नवी पाश्चात्य पद्धतीवर आधारलेली प्रशासन व्यवस्था निर्माण केली. भारतीय समाज जीवनाच्या सर्वच घटकांत या प्रशासकीय व्यवस्थेचा व्यापक पराभव उमटून आला. ब्रिटिशांच्या एकच प्रशासकीय व्यवस्थेच्या छत्र छायेखाली संपूर्ण भारत एकवटल्याने एकसंघ भारत दृष्टीस आला. पुढे ब्रिटिश धोरणांमुळे भारतात राष्ट्रवाद उदयास आला. मूठभर लोकांनी ३० कोटी जनतेवर १५० वर्ष हुकूमत गाजवली, याचे श्रेय ब्रिटिशांच्या प्रशासन व्यवस्थेला जाते.

२.२ पार्श्वभूमी

पूर्वेकडील देशांशी व्यापार करण्याच्या उद्देशाने इंग्लंडमध्ये इ. स. १५९९ ईस्ट इंडिया कंपनीची स्थापना झाली. त्यामुळे व्यापाराच्या उद्देशाने ब्रिटिशांच्या रूपात ईस्ट इंडिया कंपनीचे भारतात आगमन झाले. मुंबई, मद्रास आणि कलकत्ता या ठिकाणी ब्रिटिशांनी आपल्या वसाहती स्थापन केल्या. व्यापाराच्या निमित्ताने आलेल्या ब्रिटिशांना आपल्या व्यापारामध्ये कोणत्याही भारतीय राजकीय सत्तेचा हस्तक्षेप किंवा विरोध होऊ नये असे वाटत होते. यासाठी त्यांनी राजकीय सत्तेत हस्तक्षेप करण्यास सुरुवात केली. भारतात पसरलेल्या अराजकतेमुळे आणि राज्यकर्त्यांतील अंतर्गत कलहामुळे राजकीयदृष्ट्या वर्चस्व स्थापन करणे त्यांना सहज शक्य झाले.

मुंबई प्रांतात सोडून उर्वरित महाराष्ट्रात परिस्थिती काही वेगळी नव्हती. शिवाजी महाराजांच्या काळात मुंबई ब्रिटिशांच्या ताब्यात होती तर उर्वरित महाराष्ट्रात सिद्धी व आंग्रे यांचे आरमारी सत्तेचे वर्चस्व होते. मराठ्यांचे महत्व कमी होऊन पेशव्यांचा दबदबा वाढत होता. परंतु पानिपतच्या तिसऱ्या युद्धानंतर पेशव्यांमधील अंतर्गत कलह वाढत गेला. पेशवेपद मिळावे यासाठी राघोबादादा यांनी ब्रिटिशांची मदत घेतली. हिच संधी साधून ब्रिटिशांनी पेशव्यांची सत्ता हाती घेण्यास सुरुवात केली.

६ मार्च १७७५ रोजी ब्रिटिश अधिकारी मॉस्टीन याने राघोबादादांशी सुरतेचा तह केला आणि महाराष्ट्रात ब्रिटिश सत्तेचा पाया घातला. पुढे वडिलांच्या पावलावर पाऊल ठेवून राघोबादादाचा मुलगा दूसरा बाजीराव याने ३१ डिसेंबर १८०२ मध्ये वसईच्या तहावर सहाय्य केल्या आणि ईस्ट इंडिया कंपनीची 'तैनाती फौज' स्वीकारली. ५ नोव्हेंबर १८१७ रोजी पेशव्यांनी इंग्रजांवर हल्ला केला. झालेल्या या लढाईत ब्रिटिशांचा विजय झाला. दूसरा बाजीराव १७ नोव्हेंबर १८१७ रोजी पुण्यातील पेशव्यांचा शनिवारवाडा सोडून पळून गेला. नंतर २० फेब्रुवारी १८१८ ला आष्टीच्या लढाईने पेशवेशाही आणि मराठ्यांवर ब्रिटिशांनी अखेरचा घाव घातला. शेवटी ३ जून १८१८ रोजी अशिरगडजवळच्या धूळकोट येथे ब्रिटिश अधिकारी सर जॉन माल्कम याला शरण गेला. त्याने स्वतः ला ब्रिटिशांच्या स्वाधिन केले. दूसरा बाजीरावला वार्षिक पेन्शन देवून बिठूर (कानपूर) येथे पाठवले. अशा तऱ्हेने पेशवेपदाचा अंत झाला. नंतर २० फेब्रुवारी १८१८ ला आष्टीच्या लढाईने पेशवेशाही आणि मराठ्यांवर ब्रिटिशांनी अखेरचा घाव घातला.

पेशवेच्या न्हासाची बरीच कारणे देता येतील पण सरदार, देशमुख यांच्या ऐतिहासिक गोष्टी पुस्तकातील प्रसंग पाहिल्यास या प्रश्नाचे मार्मिक उत्तर मिळते. एकदा एलफिन्स्टन याने 'पेशवाई का टिकली नाही ?' असा प्रश्न इंग्रजांच्यावतीने यूनियन जॅक फडकवणाऱ्या बाळाजी पंत नातू यांस विचारल्यास त्यांनी उत्तर दिले कि, "हिंदुस्तानातील कित्येक स्वराज्ये गेली व उरलेली ही जातील यात शंका नाही. कारण, आमची राज्ये व्यष्टि (व्यक्ति) स्वाधिन आहेत. ती व्यक्ति कधी चांगली, तर कधी वाईट निघते आणि ती वाईट निघाली म्हणजे आपल्या राज्याचे वाटोळे करिते. परंतु तुमचे राज्य समष्टी आहे. त्यात हुन्नर, शहाणे पुरुषांची धार वाहत असल्याने त्यास अशक्यता येत नाही, इतकेच कारण मी समजतो."

२.३ सातारा राज्याची स्थापना

२८ फेब्रुवारी १८१९ रोजी पुण्याच्या रेसिडेंट पदावर नियुक्त झालेल्या एलफिन्स्टन याने पेशव्यांची सत्ता नष्ट करण्यासाठी मिळेल त्या संधीचा उपयोग करून घेतला. त्याने साताराचा महाराज प्रतापसिंह भोसले हा होता. जेव्हा पेशवा दूसरा बाजीराव याने प्रतापसिंह भोसलेला कैद केले होते तेव्हा, एलफिन्स्टनने त्याची सुटका करून आपण त्यांच्या राज्याला स्वतंत्र राज्याचा दर्जा देणार आहोत असे कंपनीच्या वतीने जाहीर केले.

२० फेब्रुवारी १८१८ रोजी आष्टीच्या लढाईने पेशवेशाही नष्ट झाली. जाहीर केल्याप्रमाणे, पेशव्यांनी सातारजवळचा 'अजिंक्यतारा' गड जिंकून पेशव्यांच्या कैदेत असलेल्या सातारचे महाराज प्रतापसिंह भोसले यांची सुटका केली.

१० एप्रिल १८१८ रोजी प्रतापसिंह भोसले यांना सातारची गादी देण्यात आली. एलफिन्स्टनने गादी मिळून दिली खरी पण त्यामागे त्याचे मुत्सद्देपणाचे धोरण दिसून आले. महाराजाच्या वतीने राज्य कारभार चालवण्यासाठी त्याने जेम्स ग्रॅट डफ या प्रशासकाची नियुक्ती केली. त्याला सहाय्यक म्हणून बाळाजीपंत नातू यांची नियुक्ती करण्यात आली. त्यामुळे महाराज पद नाममात्र राहून सातारचा कारभारी ब्रिटिशांचा 'पोलिटिकल एजंट' हा बनला. प्रतापसिंह भोसले याला १ लाख २० हजार वार्षिक पेन्शन मंजूर केली. अशा प्रकारे पुणे पाठोपाठ ब्रिटिशांनी सातारचा ताबा घेतला.

५ एप्रिल १८२२ पर्यंत ग्रॅट डफ हा सातारचा पोलिटिकल एजंट म्हणून कारभार पाहत होता, पुढे कंपनीने राजाचे पद स्वतंत्र केले. ग्रॅट डफ हा पोलिटिकल एजंट ऐवजी सातारचा रेसिडेंट म्हणून काम पाहू लागला.

२.४ डेक्कन कमिशन

पेशवेशाहीचा अंत करून महाराष्ट्रावर एक नियंत्रित सत्ता प्रस्थापित करण्यात ब्रिटीशांना यश आले. पेशवेशाहीच्या अंतानंतर मराठा आणि पेशव्यांकडून मिळालेल्या प्रदेशाची नव्याने रचना करण्यात आली. हा प्रदेश कंपनीच्या मुंबई आणि मद्रास प्रांताला जोडला नाही.

इ. स. १८१८ मध्ये या प्रदेशाचा स्वातंत्र्यपणे 'डेक्कन कमिशन' म्हणून वेगळा मुलुख निर्माण केला गेला. यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी 'डेक्कन कमिशनर' या वेगळ्या पदाची निर्मिती करण्यात आली. भारताचा गव्हर्नर जनरल वॉरन हेस्टिंग्जने एलफिन्स्टन याची डेक्कन कमिशनर म्हणून नियुक्ती केली.

या डेक्कन कमिशनचे पाच विभाग करण्यात आले ते असे,

१. पुणे विभाग
२. अहमदनगर विभाग
३. खानदेश विभाग
४. धारवाड विभाग
५. सातारा विभाग

या प्रत्येक विभागावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी कलेक्टरची नेमणूक करण्यात आली.

१) पुणे विभाग:

- एच. डी. रॉबर्टसन हा पुणे विभागाचा कलेक्टर होता.
- या विभागात भीमथडी, इंदापूर, पुरंदर, हवेली, शिरूर, मावळ, खेड आणि जुन्नर या तालुक्यांचा समावेश करण्यात आला.

२) अहमदनगर विभाग:

- हेन्री पॉन्टीजर याची अहमदनगर विभागाचा कलेक्टर म्हणून नियुक्ती झाली.
- पॉन्टीजर हा पुणे रेसिडेंसीतील पूर्वीचा अधिकारी होता.
- या विभागात खानदेशचा काही भाग, अंबर, पायेदा, वेरूळ, वाणी, लांडोर आणि धोडीद इ. तालुक्यांचा समावेश करण्यात आला.

३) खानदेश विभाग:

- कॅ. जॉन ब्रिगज या अधिकाऱ्याची या विभागावर कलेक्टर म्हणून नेमणूक झाली.
- या विभागात राम, सेज, पहेगाव, कोपरगाव, लासलगाव, त्र्यंबक, येवला इ. तालुक्यांचा समावेश होत होता.

४) धारवाड विभाग:

- या विभागास कर्नाटक विभाग म्हणून ही ओळखले जात होते.
- विल्यम चॅपलिन हा या विभागाचा कलेक्टर होता.
- या पदाकडे दुहेरी जबाबदारी होती.
- धारवाड प्रदेशासाठी तो कलेक्टर म्हणून काम पाहत असे तर कर्नाटक संस्थानसाठी तो पोलिटिकल एजंट म्हणून काम करत असे.
- या विभागात विजापूर, बेळगाव, धारवाड या तालुक्यांचा समावेश होत होता.

५) सातारा विभाग:

- या विभागावर जेम्स ग्रँड या अधिकाऱ्याची नियुक्ती झाली होती.
- सातारा विभागात कलेक्टर हे पद नसून पोलिटिकल एजंट म्हणून त्या विभागाचा कारभार पाहत असे.

आपली प्रगती तपासा:

१. पेशवाईच्या अस्तानंतर ब्रिटिशांनी कशाप्रकारे प्रांतिक विभागणी केली?

२.५ मुंबई प्रांत

मुंबईच्या इतिहासाचा मागोवा घेतल्यास मुंबईमध्ये कोळी लोकांची वस्ती होती असे आढळते. संदर्भ पाहिल्यास जनार्दन गणेश माहीमकर यांच्या बखरीनुसार, इ. स. १२९५ पूर्वी मुंबई हा माहीमच्या राज्याचा भाग होता. पुढे माहीम हे राज्य रामदेव राजाचा दूसरा मुलगा भीमराज याने स्थापन केल्याचा उल्लेख आहे. पुढे माहीमवर भंडारी लोकांची सत्ता आली आणि इ. स. १३४७ मध्ये भंडार्यांची सत्ता बहादूरखान याने हस्तगत केली. भंडारी

लोकांनी उठाव करून सुलतानाची राजवट उलथून टाकली असे म्हटले जाते याला कोणताही पुरावा नाही. इस्लामी राज्यकर्त्यांच्या काळात मुंबईचा इतिहास फारसा स्पष्ट दिसत नाही.

इ. स. १५०९ रोजी पोर्तुगीज भारतात आले. त्यापूर्वी मुंबईमध्ये कोळी, भंडारी, पळशे जोशी, पाठरे प्रभू आणि मुसलमान एवढेच लोक राहत होते. पुढे इ. स. १६६१ मध्ये पोर्तुगीजची राजकुमारी कॅथरीन आणि इंग्लंड राजपुत्र दूसरा चार्ल्स यांचा विवाह झाला. या विवाहामध्ये पोर्तुगीज राजाने ब्रिटिशांना हुंडा म्हणून मुंबई प्रांत भेट म्हणून दिला. अशाप्रकारे पोर्तुगीजांकडून मुंबई ब्रिटिशांकडे आली.

२३ जून १६६१ च्या तहनुसार मुंबई बेटाचे सर्व हक्क ब्रिटन राजास व त्याच्या वारसांना देण्यात आले. इ. स. १६६६ रोजी डेप्युटी गव्हर्नर कॅप्टन हेन्री गॅरी हा मुंबईचा कारभार पाहू लागला. रॉयल चार्टरनुसार इंग्लंडच्या राजाने २७ मार्च १६६८ रोजी ईस्ट इंडिया कंपनीस हे बेट वार्षिक १० पौंड भाडे कराराने व्यापारी वसाहत विकसित करण्यासाठी सुपूर्त केले. जॉर्ज ऑक्सडेन हा ईस्ट इंडिया कंपनीने नियुक्त केलेला मुंबईचा पहिला गव्हर्नर होता. २३ सप्टेंबर १६६८ पासून तो मुंबईचा कारभार पाहू लागला. १६७३ रोजी रॉयल सोसायटीचे फेलो डॉ. जॉन फ्रेयर हे ईस्ट इंडिया कंपनीचे शल्यविशारद मुंबईत आले.

इ. स. १८१८ रोजी पेशव्यांचे केंद्रस्थान असणाऱ्या पुणे येथील शनिवारवाड्यावर ब्रिटिशांचा यूनियन जॅक फडकला. पेशव्यांच्या अंतर्गत असणारे प्रदेश ब्रिटिशांना मिळाले. ज्यांना डेक्कन कमिशन म्हटले गेले आहे. पुढे याचा समावेश मुंबई प्रांतात करण्यात आला.

इ. स. १७६० मध्ये निजामाला खानदेश प्रदेशातून मराठ्यांनी हाकलून लावले आणि पेशव्यांनी तो प्रदेश आपल्या ताब्यात घेतला होता. परंतु इ. स. १८१८ मध्ये पेशवेशाहीचा अंत झाल्यानंतर खानदेश हा प्रदेश ब्रिटिशांच्या ताब्यात आला. जो पुढे डेक्कन कमिशनमध्ये होता आणि पुढे मुंबई प्रांतात समावेश झाला. इ. स. १८३९ मध्ये ब्रिटिशांनी एडन बंदर व इ. स. १८४३ मध्ये सिंध प्रांत जिंकला आणि तो मुंबई प्रांतात समाविष्ट केला. म्हणून भारताच्या उत्तरेस सिंधपासून ते दक्षिणेक कर्नाटकपर्यंत मुंबई प्रांताचा विस्तार झाला होता.

या मुंबई प्रांताचे ४ प्रशासकीय विभाग होते:

- १) गुजरात विभाग: मुंबई शहर, अहमदाबाद, भडोच, खेडा, पंच महाल, सूरत, ठाणे, कुलाबा, रत्नागिरी
- २) डेक्कन / दख्खन विभाग: अहमदनगर, खानदेश, नाशिक, पुणे, सातारा, सोलापूर
- ३) कर्नाटक विभाग: बेळगाव, विजापूर, धारवाड, उत्तर कानडा.
- ४) सिंध विभाग: कराची, हैद्राबाद, शिकारपुर, थर आणि पारकर, उत्तर सिंध सीमान्त प्रदेश.

५) मुंबई प्रांतातील संस्थाने:

- १) बडोदे
- २) सुरगाणे
- ३) जव्हार
- ४) सावंतवाडी
- ५) भोर
- ६) कोल्हापूर

२.६ माऊंट स्टूअर्ट एलफिन्स्टन (इ. स. १७७९ ते इ. स. १८५९)

इ. स. १७९६ मध्ये वयाच्या १७ व्या वर्षी एलफिन्स्टन भारतात आला, तेव्हा तो कोलकत्याला कंपनीचा सेवक म्हणून नियुक्त होता. एलफिन्स्टन हा एक कार्यक्षम व मुत्सद्दी प्रशासक होता. ऑर्थर वेलस्लीसोबत खाजगी सचिव म्हणून ७ वर्ष काम केले.

इ. स. १८०१ तो पहिल्यांदा पुण्यात आला आणि तेथे त्याने रेसिडेंट कर्नल बॅरीचा सहाय्यक म्हणून काम केले. इ. स. १८०३ इंग्रज - मराठा युद्धात वेलस्लीचा सहाय्यक म्हणून काम केले. पुढे त्याने वऱ्हाडच्या राजाचा रेसिडेंट, शिंद्यांचा रेसिडेंट, काबुल प्रदेशाचा राजदूत इ. पदावर काम केले. इ.

स. १८११ मध्ये तो पुन्हा रेसिडेंट म्हणून पुण्यात आला. इ. स. १८१८ मध्ये पेशवेशाही संपवण्यातही त्याचा बराच हात होता. १८१८ मध्ये डेक्कन कमिशनर म्हणून त्याने काम पाहिले, तर १८१९ मध्ये तो मुंबई प्रांताचा गव्हर्नर झाला. १८१९ ते १८२७ या कालावधीत त्याने मुंबई गव्हर्नर पदची धुरा सांभाळली.

एलफिन्स्टनला मराठी, फारसी इ. भाषांचे ज्ञान असल्यामुळे तो दुभाषकाचे ही काम करत असे. त्याने भारतात इ. स. १८४१ मध्ये 'हिस्टरी ऑफ इंडिया' पुस्तक २ खंडात प्रकाशित केले. याशिवाय इ. स. १८८७ मध्ये 'राईज ऑफ ब्रिटिश पॉवर इन द ईस्ट' आणि इ. स. १८१५ मध्ये 'अकाऊंट ऑफ द किंगडम ऑफ काबूल' हे ग्रंथ ही त्याने लिहिले.

२.७ प्रशासन

२.७.१ राज्य प्रशासन:

१७५७ ते १८५७ या कालखंडात दरम्यान महाराष्ट्रावर तत्काल भारतावर ईस्ट इंडिया कंपनीची सत्ता होती. मात्र १६६२ पासूनच ईस्ट इंडिया कंपनीचे प्रशासन होते. ब्रिटिशांनी १७५७ ते १८५७ या पहिल्या शतकात भारतातल्या निरनिराळ्या भागात सत्ता मिळवण्यासाठी युद्धे करण्यास ईस्ट इंडिया कंपनीने बरीच शक्ती खर्च केली. त्यामुळे कंपनीला एकजिनसी प्रशासनिक चौकट निर्माण करायला असंत मिळाली नाही. न्यायव्यवस्थेत बदल, प्रशासनिक अधिकारांबद्दल, संसदे बाबत अशा सर्वच व्यवस्थांमध्ये

एकसूत्रीपणा नव्हता. १८५७ च्या बंडानंतर ईस्ट इंडिया कंपनीचे सरकार बरखास्त करण्यात आले. त्यामुळे प्रशासनिक अडचणी दूर करण्यासाठी ब्रिटिशांना योग्य वातावरणाची निर्मिती झाली. राणीच्या जाहीरनामा नुसार भारतावर थेट ब्रिटिश सम्राटाची पर्यायाने ब्रिटिश संसदेची सत्ता प्रस्थापित झाली. रमेश वरखेडे म्हणतात, "मूठभर लोकांनी कोट्यावधी भारतीयांवर दीडशे वर्षे राज्य केले. या यशाचे रहस्य त्यांनी वसाहतीक राजनीती आणि उदारमतवादी लोकशाही राज्याची मूल्यचौकट अशा संमिश्र धोरणातून भारतीय प्रशासनाचा जो संरचनात्मक आराखडा तयार केला त्यात दडले आहे."

त्रिस्तरीय आराखडा:

ब्रिटिशांच्या राज्यव्यवस्थेचे तीन घटक अतिशय महत्त्वपूर्ण होते. यामध्ये इंडिया कौन्सिल, हिंदुस्थान सरकार आणि प्रांतीय सरकार. यातील स्तरांवरील घटकांमधील रचना आणि कार्यपद्धती यामध्ये वेळोवेळी सुधारणा करण्यात येऊन ब्रिटिशांनी आपली प्रशासकीय सत्ता मजबूत बनवली होती.

१. इंडिया कौन्सिल:

ब्रिटिश भारताचा सर्व राज्यकारभार लंडनच्या 'गव्हर्नर जर्नल इन कौन्सिल' च्या छात्राखाली चालत असे. १७७३ पासूनच ईस्ट इंडिया कंपनीवर ब्रिटिश शासन नियंत्रणाला सुरुवात झाली. १७७३ च्या कायदानुसार इंडिया कंपनीच्या 'कोर्ट ऑफ डायरेक्टर' मधून निवडणूक प्रक्रियेद्वारा निवडून आलेले चार सदस्य कौन्सिलचे काम पाहत होते. १७८४ साली 'पिट्स इंडिया ऍक्ट' खाली ब्रिटिश शासन आणि ईस्ट इंडिया कंपनी यांची संयुक्त सत्ता अस्तित्वात आली. त्यावेळेस गव्हर्नर जनरलच्या अधिकारात वाढ करण्यात करण्यात आली. तसेच त्याच्या अधिकारांत उतरोत्तर वाढ होत गेली. १८५८ मध्ये भारत मंत्री हे पद निर्माण केले.

२. हिंदुस्तान सरकार:

भारतातील ब्रिटिश सत्तेचा सार्वभौम सरकारास 'हिंदुस्तान सरकार' म्हणत. या सार्वभौम सरकारात गव्हर्नर जनरल त्याचे एक्झिक्यूटिव्ह कायदे करण्यासाठी कौन्सिल व चिटणीस मंडळ यांचा समावेश असायचा. हिंदुस्तान सरकारच्या कौन्सिल मधील सभासदांची संख्या दहापेक्षा कमी व सोळा पेक्षा जास्त असू नये, असे ठरविण्यात आले. त्यांपैकी सहा सरकारी नोकर व दहा नोकरीत नसलेले अशी विभागणी सुचविण्यात आली होती.

३. प्रांतिक सरकार:

ब्रिटिश भारतात प्रशासनिक दृष्ट्या एकूण २५० जिल्हे होते. प्रत्येक जिल्ह्याचे दोन किंवा तीन उपविभाग असत आणि त्यांचे पुन्हा दोन तालुके अशी विभागणी केलेली असे. चार ते सात जिल्ह्यांचे एक डिव्हिजन असे. प्रत्येक विभागासाठी एक आयुक्ताची नियुक्ती करण्यात येई. अशा एकाहून अधिक विभागाच्या जोडणीतून 'प्रांत' तयार व्हायचा. प्रांतांचे सरकारास 'प्रांतिक' किंवा 'स्थानिक' सरकार म्हणत. १८६१ च्या कायदान्वये प्रांतिक सरकारचे कामकाज पाहण्यासाठी 'लेजिस्लेटिव्ह कौन्सिल' स्थापन करण्यात आले. लेजिस्लेटिव्ह

कौन्सिल पूर्णतः गव्हर्नरच्या आदेशानुसार किंवा मार्गदर्शनाखाली काम करत असे. सर्व प्रशासकीय घडामोडींची माहिती गव्हर्नर जनरलला द्यावी लागेल.

१८६१ च्या कायद्यान्वये बॉबील लेजिस्लेटिव्ह कौन्सिल्स स्थापन करण्यात आले. २२ जानेवारी १८६२ ला गव्हर्नर सर जॉर्ज रसेल क्लार्क याने मुंबई प्रांताचे कौन्सिलचे उदघाटन केले. सुरुवातीला या प्रांतिक कायदेमंडळांना दहापैकी सात सदस्य प्रशासकीय असत. १८६१ च्या कायद्यानुसार गव्हर्नरला प्रांताच्या कायदेमंडळाच्या सदस्य नियुक्त करण्याचा अधिकार होता. कौन्सिल सदस्य अतिशय काळजीपूर्वक निवड करण्यात येत असे. सरकारवर निष्ठा असणाऱ्या लोकांना कौन्सिल सदस्य नेमण्याकडे गव्हर्नरचा कल असे.

मुंबई प्रांताचा मुख्य अधिकारी 'गव्हर्नर' असे. गव्हर्नर ची नेमणूक थेट राजा किंवा राणी यांच्याकडून होत असे. गव्हर्नरचा स्वतंत्रपणे पत्रव्यवहार चालत असे. त्याला विविध घटकांमध्ये विशेषाधिकार देण्यात आले होते. त्यामुळे राज्य कारभारातील प्रशासनात गव्हर्नरच्या भूमिकेला सर्वाधिक महत्त्व होते. राज्याच्या विकासाचा आणि लोककल्याणाचा आराखडा तयार करण्यापासून अंबलबजावणी पर्यंत सर्व टप्प्यांवर गव्हर्नरच्या मूल्य दृष्टीला आणि कामकाजाच्या पद्धतीला महत्त्व होते. मराठ्यांच्या पाडावानंतर माऊंट स्टुअर्ट एल्फिन्स्टन याने मुंबई प्रांताचे प्रशासनिक घडी बसविण्यासाठी अथक प्रयत्न केले होते. एलफिन्स्टन हे राज्य प्रशासन आता स्थानिक लोकांचा सहभाग वाढविण्यासाठी शिक्षणाचा प्रसार करण्याची मोहिम हाती घेतली होती. प्रथम कायदा आणि नियम यांची संहिता तयार करण्याचे काम हाती घेतले. माऊंट स्टुअर्ट नंतर आलेल्या जॉन माल्कमने सुद्धा प्रशासनिक व्यवस्थेमध्ये महत्त्वपूर्ण बदल घडवून आणण्याचे प्रयत्न केले. तसेच लॉर्ड फोकलांड, लॉर्ड एल्फिन्स्टन, सर रॉबर्ट फ्रेरे, सर फिलिप वूड हाऊस, लॉर्ड रीये, लॉर्ड हॅरिस, लॉर्ड स्टॅण्डहर्ट अशा १८१८ ते १९०० या कालखंडात असलेल्या मुंबईच्या गव्हर्नरांनी प्रशासनिक, आर्थिक, राजकीय, संस्कृतिक व सामाजिक क्षेत्रात अत्यंत महत्त्वपूर्ण परिवर्तन घडवून आणले.

कार्यकारी प्रशासन:

राज्याच्या कार्यकारी प्रशासनावर प्रांतिक सरकारचे नियंत्रण होते. न्यायदान कार्यकारी मंडळाला पासून स्वतंत्र ठेवण्यात आले होते. कंपनीची सत्ता विसर्जित झाल्यानंतर राज्य प्रशासनासाठी मुंबई प्रांतात सामान्य प्रशासन महसूल, वित्त, विधी आणि न्याय, सार्वजनिक बांधकाम, सार्वजनिक आरोग्य, शिक्षण, रेल्वे, शेती, बंदर प्रशासन, धर्मदाय अशी विविध खाती निर्माण करण्यात आली. लॉर्ड कॅनिंग ने सर्वप्रथम मंत्रिमंडळामध्ये खातेवाटप पद्धत आणली. प्रत्येक खात्यासाठी एक सेक्रेटरी, एक अंडर सेक्रेटरी, दोन सहाय्यक सेक्रेटरी असे अधिकारी नेमण्यात आले होते.

मराठ्यांच्या पाडावानंतर इ. स. १८१९ रोजी एलफिन्स्टन मुंबई प्रांताचा गव्हर्नर झाल्यानंतर त्या प्रांताची प्रशासकीय व्यवस्था युरोपच्या धर्तीवर लावण्याचा प्रयत्न केला. हे करत असताना ब्राम्हण वर्गाला विश्वासात घेतले, जहांगिरदारांची मन सांभाळली, स्थानिक लोकांचा प्रशासनात सहभाग वाढवण्यासाठी शिक्षणाला प्रोत्साहन दिले. पुढे एलफिन्स्टननंतर सर जॉन माल्कमने हीच परंपरा पुढे चालू ठेवली.

प्रशासनाचे कार्य नियोजनबद्ध चालण्यासाठी प्रदेशाची जिल्हा, प्रांत, तालुके व गाव किंवा खेडे असे विभाग पाडण्यात आले होते. जेणे करून प्रदेशातील प्रत्येक विभागाचे कामकाज सुरळीतपणे चालू राहिल.

२.७.२ जिल्हा प्रशासन:

मुंबई प्रांतात समाविष्ट केलेले पुणे, अहमदनगर, सातारा, खानदेश, धारवाड या प्रांताना जिल्हा म्हणून संबोधण्यात आले. जिल्हानिर्मितीचे प्रमाण हे सरासरी ४४०० चौरस मैलाचा आणि ९ लाखापर्यंत लोकसंख्या असलेला प्रदेश जिल्हा म्हणून ओळखण्यात येई. प्रत्येक जिल्ह्यामध्ये साधारणतः १२ तालुके असत.

जिल्ह्याचा मुख्याधिकारी हा 'जिल्हाधिकारी' असे. याची निवड भारतीय नागरी सेवेच्या माध्यमातून होत असे. परंतु हे पद फक्त ब्रिटिशांसाठीच राखिव असे. प्रत्येक जिल्ह्यात ३ ते ४ ICS अधिकारी असे. जिल्ह्याच्या मुख्यालयामध्ये आयुक्त, उपायुक्त, एक जिल्हाधिकारी, एक जिल्हा दंडाधिकारी, दोन दुय्यम दंडाधिकारी, एक पोलिस अधिकारी इ. अधिकाऱ्यांचा समावेश होत असे. त्याचबरोबर प्रत्येक कार्यालयात वरिष्ठ अधिकाऱ्यांना कामात मदत करण्यासाठी मामलेदार, शिरस्तेदार (मुख्य कारकून), कमाविसदार, सफाई कामगार इ. चा समावेश होत असे.

कमिशनरपेक्षा जिल्हाधिकाऱ्याला जास्त अधिकार असायचे. वर्षातून ४ महीने जिल्ह्याधिकाऱ्याला जिल्ह्यातील सर्व भागांना भेट द्यावी लागे. त्याचबरोबर महसूल गोळा करणे, जिल्ह्यातल्या घडामोडींवर नजर ठेवणे, लोकांना लसीकरणासाठी प्रोत्साहित करणे, सरकारी मालमत्तेचे संरक्षण करणे, जनतेची गाऱ्हाणी ऐकणे व ती सोडवणे, कायदा आणि सुव्यवस्था राखणे इ. कामे पार पाडावी लागत असे.

तसेच जिल्हाधिकाऱ्याला दंडाधिकारी पदाचे (मॅजिस्ट्रेट) चे पूर्ण अधिकार असे. आणिबाणीच्या काळात लष्कर तैनाद करण्याचा अधिकार त्याला होता. तो शिक्षण विभाग, न्यायविभाग, पोलिस विभाग इ. विभागांचा प्रमुख असे. आपल्यापेक्षा कनिष्ठ तसेच नोकरदार वर्गाची नियुक्ती, पदोन्नती आणि बडतर्फी करण्याचे अधिकार त्याच्या कडे होते.

२.७.३ तालुका प्रशासन:

जिल्ह्यांचे विभाजन प्रांतामध्ये केले जात असे. असिस्टंट कलेक्टर हा या प्रांतांचा प्रमुख असे. पुढे साधारणतः शंभर खेड्यांचा एक तालुका होई. त्याच बरोबर ५० हजार ते ७० हजार वार्षिक उत्पन्न असलेल्या विभागाचा एक तालुका होत असे. तालुक्याचा मुख्याधिकारी हा मामलेदार किंवा तहसिलदार असे. मामलेदार किंवा तहसिलदार याला मदत करण्यासाठी नायब तहसिलदार व शिरस्तेदार हे असत. हे कनिष्ठ अधिकारी भारतीयच असत कारण यांचा दर्जा द्वितीय व तृतीय श्रेणीतील होता.

मामलेदाराला मुलकी प्रशासनाबरोबर न्यायदंडाधिकाऱ्याचे अधिकार असे. मुलकी व फौजदारी स्वरूपाच्या तक्रारी स्वीकारून मुलकी तंटे पंचायतीकडे तर फौजदारी तंटे जिल्हाधिकाऱ्याकडे पाठवण्याचे काम कनिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या मार्फत करत असे. त्याचबरोबर

शेतसारा वसूलीवर लक्ष ठेवणे, पोलिसांच्या सहाय्याने शांतता सुव्यवस्था राखणे इ. कामे त्याच्याकडे असे.

शिरस्तेदार अधिकाऱ्याकडे पूर्ण तालुक्याची नोंद ठेवण्याचे काम असे. तसेच, हिशेबनीसकडे तालुक्याच्या महासुलाची जबाबदारी असे.

२.७.४ गाव प्रशासन:

तालुक्याचे विभाजन गाव किंवा खेड्यांमध्ये होत असे. गावचा मुख्य हा पाटील असे. गाव हे आकाराने लहान व लोकसंख्येने मर्यादित होते. पाटलाला मदत करण्यासाठी कुलकर्णी किंवा फडणवीस असे. गावातील महसूल वसूल करणे, गावातील छोट्या गुन्ह्यांच्या संदर्भात न्याय देणे, दंड देणे त्याचबरोबर शांतता व सुव्यवस्था राखणे इ. कामे गावच्या पाटलाकडे असे. गावातील जमीन महसूल वसूल करणारी यंत्रणा मजबूत होती.

ब्रिटिशांनी प्रत्येक कुणबी हा स्वतंत्र खातेदार ठरवून जमिनीचे सर्वेक्षण व मोजणी करून प्रतवारीनुसार महसूल आकारणीचे दर ठरविले जात. गावातला फुकटचा वतनदार वर्ग संपुष्टात आणून ब्रिटिशांनी वसाहतवादी सत्ता गावपातळीपर्यंत रुजवली.

२.७.५ स्थानिक स्वराज्य संस्था:

लॉर्ड रिपन याने १८८२ मध्ये भारतात स्थानिक स्वराज्य संस्थांची निर्मिती केली. स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या माध्यमातून येथील स्थानिक लोकांना राजकीय शिक्षण मिळेल अशी भूमिका त्यामागे होती. या मंडळांना करनिर्धारणपासून स्थानिक विकासकामंपर्यंत अधिकार द्यावेत व योग्य तो निधी उपलब्ध करून द्यावा अशीही शिफारस त्यांनी केली होती. १८८४ चा लोकल बोर्ड ॲक्ट नुसार जिल्हा आणि तालुका स्तरावर स्थानिक लोकप्रशासन मंडळे अस्तित्वात आली. कलेक्टर हा जिल्हा मंडळाचा अध्यक्ष असे व मामलेदार हा तालुका मंडळाचा अध्यक्ष असे. १८५० मध्ये म्युनिसिपालिटी कायदा अंमलात आला. मुंबई इलाख्यात १८९१-९२ मध्ये १८७ म्युनिसिपालिका होत्या.

आपली प्रगती तपासा:

१. प्रांतिक प्रशासनाबद्दल थोडक्यात माहिती द्या.

२.७.६ मराठा लष्करात बदल:

इ. स. १८१८ मध्ये पेशवेशाहीचा अंत झाला. त्यानंतर पेशव्यांच्या सेवेत असणाऱ्या लष्करांचा प्रश्न होता. त्यापैकी काही सैनिक शेती करू लागले, तर काही सैनिक ब्रिटिश लष्करांच्या सेवेत दाखल झाले. काही रानगट आणि पिळदार शरीरयष्टी असणाऱ्या मराठा सैन्याचा उपयोग गावच्या संरक्षणासाठी केला गेला व संरक्षणाच्यादृष्टीने त्यांना शस्त्राचे परवाने दिले गेले. पेशवाईच्या अस्तानंतर उद्धवलेले दंगे मोडून काढण्यासाठी यांचा उपयोग करून घेण्यात आला.

सत्ता बदलानंतर लगेचच काही मराठा सैन्य ब्रिटिश लष्करात भरती झाले होते. त्यावरून त्यांची आपल्या राज्याप्रति किती तोकडी एकनिष्ठता, राष्ट्रनिष्ठा व राष्ट्रप्रेम होते ते दिसून येते.

२.७.७ ग्रामीण अधिकाऱ्यांच्या अधिकारात बदल:

ब्रिटिशांची प्रशासन व्यवस्था प्रशासकीय विभागाच्या सर्व स्तरावर भक्कम होण्यासाठी पूर्वापार चालत आलेल्या पाटील, कुलकर्णी व देशमुख या वतनी अधिकाऱ्यांतील अधिकारांमध्ये बदल करण्यात आले.

अ) पाटील:

ग्रामीण भागात पाटील हा मुख्य होता. गावात शांतता नांदावी यासाठी त्याच्याकडे असलेला देहांताच्या शिक्षेचा अधिकार मात्र नंतर काढून घेतला गेला. गुन्हा केलेल्या व्यक्तिला फक्त १ ते २ रुपयापर्यंतचा दंड व १ ते २ दिवस कोठडी देण्याचा अधिकार पाटलाकडे ठेवला. त्याचबरोबर गावच्या पडीक जमिनीच्या वाटपाबाबत निर्णय स्वतः पाटील न घेता त्याला मामलेदारची सहमती घेणे आवश्यक असल्याचे बंधनकारक केले.

आ) कुलकर्णी:

ग्रामीण भागातील पाटीलनंतरचा दूसरा मुख्य व्यक्ति कुलकर्णी हा होता.

गावातील सर्व कागदपत्रांची देखभाल करण्याचे काम याचे होते. शेतकाऱ्यांकडून मिळणारा भत्ता हा रोख किंवा वस्तूच्या स्वरूपात वसूल करण्याचा अधिकार कुलकर्णीकडे ठेवण्यात आला.

प्रत्यक्षामध्ये ब्रिटिश अधिकाऱ्यांना पाटील व कुलकर्णी यांचे समाजावर असलेले वर्चस्व कमी करण्यासाठी त्यांचे अधिकार नष्ट करायचे होते परंतु ब्रिटिशांना प्रत्यक्षात त्यांचे अधिकार नष्ट न करता आल्यामुळे त्यांनी पाटील व कुलकर्णी यांचे अधिकार कमी करण्याचा प्रयत्न केला.

इ) देशमुख:

शिवकाळापूर्वी अस्थित्वात असलेले देशमुख हे पद महत्वाचे होते यामध्ये देशमुखी वतनाला मान होता.

एलफिन्स्टनने या देशमुख पदाचे महत्व कमी करण्यास सुरुवात केली. तर मामलेदारचे महत्व वाढवले. त्यासाठी त्याने महसूल गोळा करण्याचा अधिकार देशमुखांकडून काढून घेऊन तो मामलेदाराला दिला.

त्याशिवाय कलेक्टरांचे देखमुखांवर नियंत्रण ठेऊन आणखी त्यांचे महत्व कमी केले.

पुढे देखमुखांचे सर्वच अधिकार काढून घेऊन हे पद एक नाममात्र पद ठेवले.

२.७.८ जॉन ब्रिगज याने मामलेदारांबाबत सुचविलेले बदल:

मिळालेल्या प्रदेशावर आपली सत्ता मजबूत करून प्रशासनात स्थिरता प्राप्त व्हावी याकरीत ब्रिटिश अधिकाऱ्यांचे महत्व वाढवले यासाठी त्यांचे अधिकार वाढवण्यात आले. त्याचबरोबरीने वंशपरंपरेने चालत आलेल्या भारतीय अधिकाऱ्यांच्या अधिकारात बदल करून त्यांचे महत्व कमी करण्याचा प्रयत्न केला. याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे परंपरेने चालत आलेले देशमुख पदाचे अधिकार कमी करून पुढे त्यांना नाममात्र केले आणि तालुक्याच्या ठिकाणी काम करणाऱ्या मामलेदारांच्या अधिकारांमध्ये वाढ करण्यात आली.

खानदेशातील कलेक्टर कॅ. जॉन ब्रिगज याने सुचविलेल्या बदलांची अंमलबजावणी ए एल्फिस्टनने जवळजवळ संपूर्ण महाराष्ट्रासाठी लागू केली. त्यानुसार त्याची अधिकार व कामे ठरवण्यात आली.

१. पोलिस खात्याचा प्रमुख या नात्याने मामलेदार काम पाहिल तसेच तो तालुक्याच्या महसूल व्यवस्थेचा कारभार ही हाताळेल.
२. मामलेदाराने सरकारी नोकरांना दिल्या जाणाऱ्या भेटवस्तूवरती लक्ष ठेवावे.
३. सरकारी नोकरांना व्यापार करण्यासाठी मज्जाव करावा.
४. छोट्या स्वरूपातील भांडण - तंट्यांचा निकाल देण्याचा अधिकार मामलेदाराला देण्यात आला व त्यासाठी दोन ते तीन रुपयापर्यंतचा दंड करून फारफार तर दोन दिवसांची कोठडी देण्याचा अधिकार त्याला देण्यात आला.
५. एक वर्षामध्ये शेतकऱ्यांकडून दोनदा जमीन महसूल गोळा करून त्याच्या पावत्या शेतकऱ्यांना द्याव्यात.
६. घडलेल्या गुन्ह्यांची सर्व माहिती व आकडेवारी प्रत्येक महिन्याला कलेक्टरांना देण्याची जबाबदारी मामलेदारांची राहिल.

२.७.९ एलफिन्स्टन याने कलेक्टरला दिलेली कामे व अधिकार:

कलेक्टर हा जिल्ह्याचा मुख्याधिकारी होता. जिल्ह्याच्या ठिकाणी कलेक्टरची नेमणूक करून एल्फिस्टनने मामलेदारांचे महत्व कमी केले. जिल्ह्यामध्ये आठ ते बारा तालुक्यांचा समावेश होत असे आणि तालुक्यांमध्येही शंभर ते दोनशे खेड्यांचा समावेश करण्यात आला. यामध्ये वरती कलेक्टर पद ठेऊन त्याखालोखाल डेप्युटी कलेक्टर त्याच्या खाली मामलेदार अशी रचना केली होती.

त्याप्रमाणे कलेक्टरला काही अधिकार आणि कामे सोपवण्यात आली.

१. महसूल गोळा करण्यासाठी पारंपरिक चालत आलेल्या पद्धतीचा वापर करून तो सर्वांना परवडणारा हवा त्याचबरोबर तो सारखा असावा.
२. जे कायदे व परंपरा ब्रिटिश सत्ता व प्रशासनाच्या विरुद्ध आहेत त्यामध्ये आवश्यक ते बदल करण्याचा अधिकार कलेक्टरला देण्यात आला.

३. एखाद्या गुन्हेगाराला त्याच्या गुन्हाबाबत मृत्युदंडाची शिक्षा द्यायची असेल तर डेक्कन कमिशनच्या पूर्व संमतीने ती शिक्षा देण्याचा अधिकार कलेक्टरला असावा.
४. न्यायदानाबाबत त्याच्या बुद्धीनुसार एखाद्या गुन्हाविषयी योग्य – अयोग्य ठरविण्याचा अधिकार कलेक्टरला असावा. त्यानुसार तत्कालीन न्यायपद्धतीमध्ये आवश्यक तो बदल करून न्यायदान करावे.

२.७.१० पोलिस प्रशासन:

प्रांताची सुरक्षा पाहणे व राज्यात शांतता प्रस्थापित करणे हे प्रशासकाचे महत्वाचे कर्तव्य असते. प्रारंभीक काळात सततची युद्धे, दंगे, दरोडा यामुळे सुव्यवस्था बदलली होती. मराठ्यांची व पेशव्यांची सत्ता नष्ट झाल्यावर महाराष्ट्रात अंतर्गत अशांतता व अराजकता निर्माण झाली होती. आदिवासी जमाती पेंढारी, भिल्ल किंवा रामोशी अशी लोक जंगलात लपून, येणाऱ्या जाणाऱ्या प्रवाश्यांची लूट करत असत आणि जर त्यांनी आपल्याकडील ऐवज देण्यास नकार दिला तर प्रसंगी त्यांना ठार मारले जात. त्यामुळे समाजात अशा लोकांची दहशत निर्माण झाली होती.

१८१८ नंतर जेव्हा महाराष्ट्रावर ब्रिटिशांची सत्ता स्थापन झाली, तेव्हा मात्र त्यांनी प्रशासनामध्ये कायदा आणि सुव्यवस्थेला प्राधान्य दिले. दरोडेखोरांचा बिमोड केला. सर्वत्र कायद्याचा अंमल बसविला.

मुंबई प्रांताचे स्वतंत्र सेनादल होते आणि स्वतंत्र सेनापती ही होता. १८०७ रोजी मुंबई प्रांताच्या लष्करात ५००० गोरे सैनिक आणि २,४५० एतद्देशीय सैनिक यांचा समावेश होता. पुढे १८४७ मध्ये लष्करात अंशतः वाढ करण्यात आली. ती अशी ११,२१० गोरे सैनिक आणि ६५,८४५ एतद्देशीय सैनिक तैनात करण्यात आले.

२.८ न्यायव्यवस्था

प्राचीन काळापासून भारतात सर्व ठिकाणी एक न्यायव्यवस्था पद्धती अस्तित्वात नव्हती. कायद्याची रचना ही धर्म, जात, वर्ण यावर आधारलेली होती. कायदा आणि न्यायव्यवस्था हे प्रत्येक प्रांत, प्रत्येक धर्म, प्रत्येक जात आणि प्रत्येक वर्ण यासाठी वेगवेगळे होते. त्यामुळे भारतीय समाजात राष्ट्रीयत्वाची जाणीव होण्यासाठी फार काळ लागला. परंतु जेव्हा कंपनीचे शासन भारतात स्थिरावले तेव्हा ब्रिटिशांनी भारतात समान कायद्याचे धोरण सुरु केले. मुंबई प्रांतात एलफिन्स्टनने जे कायदे केले होते ते प्रमाणभूत मांडण्यात आले होते. पुढे लॉर्ड मेकॉले याची 'लॉ मॅंबर' म्हणून गव्हर्नर जनरलच्या कार्यकारी मंडळात नियुक्ती झाली.

२.८.१ एलफिन्स्टनची पंचायत व्यवस्था:

पंचायत हि पूर्वापार चालत आलेली एक प्राशासकीय व्यवस्था होती. परंतु यामध्ये खूप दोष होते. पंचायतीला एखाद्या गोष्टीबाबत निर्णय घेण्याचा अधिकार असला तरी त्याची अंमलबजावणी करण्याचा अधिकार नव्हता. झटपट निर्णय प्रक्रिया होत नव्हती. त्यातील सदस्य भ्रष्टाचारी होते.

१० जुलै १८१८ रोजी एल्फिस्टनने पंचायतीमधील दोष दूर होण्यासाठी त्यात सुधारणा करण्याचा प्रयत्न केला. त्यासाठी पुढील सूचना त्यांना देण्यात आल्या व महाराष्ट्रामध्ये पंचायतीच्या कामाला सुरुवात झाली.

- न्यायदानाची कामे पंचायतीने पहावीत.
- वाद सोडवण्याच्या प्रक्रियेत सरकारी अधिकारी असू नये.
- ज्या पद्धतीचा वाद उद्भवला आहे, त्यानुसार पंचाची नियुक्ती पंचायतीने करून द्यावी.
- पंचायतीने घेतलेल्या निर्णयावर अपील ऐकवण्याचा अधिकार कलेक्टरला देण्यात आला.
- पंचायतीमध्ये वादी-प्रतिवादी यांना दोन सभासद पाठवण्याचा अधिकार असावा.

याप्रमाणे पंचायत व्यवस्था महाराष्ट्रात टिकवण्याचा प्रयत्न केला गेला. परंतु योग्य पाठिंबा न मिळाल्यामुळे व होणाऱ्या विरोधामुळे ही व्यवस्था फार काळ टिकवता आली नाही.

२.८.२ ब्रिटिश न्यायव्यवस्थेचे टप्पे:

सुरुवातीला भारतात ब्रिटिशांचे आगमन ईस्ट इंडिया कंपनीच्या रूपात झाले होते. त्यामुळे ईस्ट इंडिया कंपनीने व्यापाराबरोबर भारतीय राजकारणात लक्ष देण्यास सुरुवात केली आणि बघता बघता भारतावर त्यांनी आपले राज्य स्थापन केले. स्थापन केलेल्या राज्याची घडी नीट बसावी म्हणून न्यायव्यवस्था खूप महत्त्वाचा भाग होता.

यामध्ये दोन स्वतंत्र न्यायव्यवस्था अस्तित्वात होती एक म्हणजे कंपनीची न्यायव्यवस्था आणि दुसरी म्हणजे इंग्लंडच्या राज्यकर्त्यांची न्यायव्यवस्था.

- इंग्लंडच्या सरकारकडून कंपनीला इ. स. १६०१ मध्ये एलिझाबेथची पहिली सनद दिली गेली. त्यानुसार भारतात व्यापार करताना आवश्यकतेनुसार शिक्षा किंवा दंडात्मक कारवाई करण्याची तसेच इतर करारनामे वा कागदपत्रे इ. संदर्भात गरज भासल्यास कायदे करण्याची परवानगी/ अधिकार भारताचा गव्हर्नर तसेच कंपनीला देण्यात आले.
- कायदे निर्मितीच्या अधिकारांबाबत अधिक स्पष्टता इ. स. १६०९ च्या जेम्सच्या सनदेत मिळते. त्यानुसार कंपनी जे कायदे बनवतील ते कायदे इंग्लंडच्या कायद्यासोबत विसंगत नसावेत किंवा इंग्लंडच्या कायद्याला छेद देणारे नसावेत.
- पुढे इ. स. १६६१ च्या चार्ल्सच्या सनदेत कंपनीने केलेले कायदे हे इंग्लंडच्या कायदांशी अनुरूप असावेत असे स्पष्ट करण्यात आले.
- ईस्ट इंडिया कंपनीचा गव्हर्नर जेरोल्ड ऑजियर याने इ. स. १६७२ साली मुंबई प्रांतात पहिले न्यायालय स्थापन केले. मुंबई, मद्रास व कलकत्ता प्रांतात इंग्लंडचे कायदे लागू करण्यात आले.

- इ. स. १७२८ च्या सनदेनुसार दिवाणी तंट्यांसाठी मेयर कोर्ट आणि फौजदारी गुन्हांसाठी 'कोर्ट ऑफ ऑयर अँड टर्मिनर अँड जेल डिलिव्हरी' स्थापन करण्यात आले.
- इ. स. १७५३ च्या सनदेनुसार स्थानिक लोकांच्या तंट्यामध्ये कंपनीने भाग घ्यायचा नाही व त्यांची नोंद ही घ्यायची नाही. परंतु 'कोर्ट ऑफ रिक्वेस्ट' हे लघुवादांसाठी स्थापन केले.
- वॉरन हेस्टिंग्जने १७७२ साली एतद्वेशीय न्याय परंपरा आणि युरोपियन न्यायप्रणाली यांची सांगड घालून काही मार्गदर्शक तत्वे तयार केली. त्यानुसार हिंदू शास्त्र व मुसलमानांचे कुराण हे ग्रंथ प्रमाणित मानून न्यायप्रक्रिया चालविण्याचे निर्देश देण्यात आले.
- १७७३ मध्ये रेग्युलेंटिंग अॅक्ट पारित झाला. या कायदानुसार सुप्रीम कोर्टाची स्थापना झाली. न्यायालयात काम करणाऱ्या वकिलांसाठी राज्य मान्यतेची आणि नवे कायदे राज्याच्या कौन्सिलच्या मान्यतेनंतर अस्तित्वात येतील असे धोरण अमलात आले. तसे हिंदू-मुसलमान या सर्वांसाठी 'व्यक्तिगत कायदा' लागू राहिल असे ठरविण्यात आले. न्यायाधीशांच्या नेमणुका करण्यात आल्या.
- १७८९ मध्ये कलकत्त्याचे मुख्य न्यायाधीश सर विल्यम जोन्स यांनी हिंदूसाठी नागरी कायदा म्हणून मनुस्मृती प्रमाण मानण्यात येईल असे ठरवून मनुस्मृतीचे इंग्रजी भाषांतरही प्रसिद्ध केले. मुसलमानांसाठी कुराणातील कायदे लागू राहतील असे ठरविण्यात आले. मनुस्मृतीत बऱ्याच ठिकाणी खरेदी-विक्री, कर्ज, भागीदारी, देणग्या, वेतन, करारमदार, पती-पत्नी संबंध मालक-नोकर संबंध, तोडगे, वारसाहक्क, चोरी, दरोडे, व्याभिचाराधी गुन्हे इत्यादी संदर्भात सामाजिक आचारधर्माचे नियम देण्यात आले आहेत.
- इ. स. १८२४ रोजी कलकत्त्याच्या धर्तीवर मुंबईमध्ये सुप्रीम कोर्टाची स्थापना झाली.
- इ. स. १८२७ मध्ये साली एल्फिंस्टने बदललेला आधुनिक जीवन संदर्भ व कायद्याच्या विविध शाखोपशाखा यांचा विचार करून मुंबई प्रांतासाठी कायद्याचे प्रवर्तन करण्याचे काम हाती घेतले.
- १८३३ च्या सनदी कायदानुसार मुंबई व मद्रास प्रांतांचे कायदे करण्याचे अधिकार काढून टाकण्यात आले. यापुढे सर्व अधिकार गव्हर्नर जनरल इन कौन्सिल कडे देण्यात आले. तसेच उपलब्ध कायदांची इष्टता लक्षात घेऊन संपूर्ण भारतात समान कायदा लागू राहिल असे धोरण ठेवण्यात आले. अर्थात विशेषाधिकार लोकभावना व लोकर रूढींचा जरूर तेथे सन्मान राखून व या कायदांची अंमलबजावणी करण्यात येईल असेही निर्देश दिले गेले. तसेच नियमित कालावधी नंतर कायदांमध्ये सुधारणा करण्यासाठी विधी आयोग नेमून उपलब्ध कायदांची फेरतपासणी करण्याचे धोरण ठरविण्यात आले या तपासणीत पुढील मुद्यांचा विचार करणे अभिप्रेत होते:

१. पाश्चिमात्य जगाच्या संदर्भात देशी कायदे आणि नीती कितपत प्रस्तुत ठरतात हे तपासणे.
 २. लोकांच्या धार्मिक भावनांना महत्त्व देऊन कितपत सवलती देणे योग्य राहिल याचा फेरविचार.
 ३. कोणत्या रूढी-परंपरा या हानिकारक व अनिष्ट आहेत हे नक्की करून त्यांना बेकायदेशीर ठरवणे.
- १८३४ - थॉमस मेकॉले याच्या अध्यक्षतेखाली विधी आयोग नेमण्यात आला. कायदा आयोग किंवा विधी आयोग (Law Commission) हा कायदा चार्टर अॅक्टप्रमाणे होता. या आयोगांतर्गत भारतीय दंड संहिता (Indian Penal Code) ब्रिटिश गव्हर्नरला सादर करण्यात आली. पुढे १८५३, १८६१ आणि १८७९ रोजी विधी आयोग नेमण्यात आले. या मध्ये स्त्रीभ्रूण हत्या, सतीची चाल, देवदासी, वेश्याव्यवसाय, ठगांचा उपद्रव, पशू बळी, अशा अनेक पारंपरिक रूढी परंपरा बेकायदेशीर ठरवण्यात आल्या.
 - १८३७ - भारतीय दंड संहिता - जात, धर्म असा कोणताही भेदभाव न करता कायद्यासमोर सगळे समान. त्याच बरोबर गुन्ह्यानुसार शिक्षा ठरवण्यात आल्या आणि एका निश्चित दंडसंहितेची निर्मिती केली गेली. गुन्हा सिद्ध होईपर्यंत त्याला गुन्हेगार ठरवता येत नसे.
 - १८५८ साली कंपनीचे राज्य जाऊन ब्रिटिश सम्राटाची सत्ता प्रस्थापित झाल्यावर हिंदुस्थानच्या राज्यपद्धतीची घटना देखील बदलली गेली. विलायतेत कर्ज काढणे, वर्चस्व व अंकीतत्व व इतर बाबतीत कायदे करण्याचा अधिकार पार्लमेंटने स्वतःकडे ठेवला. गव्हर्नर जनरलला देशात शांतता व सुव्यवस्था राखण्यासाठीचा अधिकार प्रदान करण्यात आले
 - १८६१ मध्ये पुन्हा एकदा मुंबई व मद्रासच्या गव्हर्नरना कायदे करण्याचा अधिकार देण्यात आला. तसेच गव्हर्नर जनरल याचा कौन्सिलने सर्व हिंदुस्थानसाठी तहनाम्याने बांधील असलेल्या संस्थानांतील इंग्रज सरकारच्या नोकरांसाठी कायदे करावेत असे ठरविण्यात आले. ब्रिटिश संसदेने 'इंडियन हायकोर्ट अॅक्ट' पारित केला.
 - १८६२ साली विद्यमान सुप्रीम कोर्ट व सदर अदालती बरखास्त करण्यात आल्या. व दिवाणी फौजदारी अशा सर्व प्रकारचे खटले चालवण्यासाठी मुंबई हायकोर्टाची स्थापना झाली.
 - १८७२ साली कायदेपंडित सर जेम्स फिट जेम्स स्टीफन याने पूर्णपणे नवी कायदे संहिता सिद्ध केली. ही संहिता १८८२ चा कायदा म्हणून पुनर्स्थापित झाली आणि पुढे अंशता दुरुस्त्या होऊन १८९९ नंतरही चालू राहिली.

२.८.३ मुंबई उच्च न्यायालय:

१८६१ मध्ये मुंबई उच्च न्यायालयची स्थापना झाली. कायदानुसार उच्च न्यायालयातले १/३ न्यायाधीश इंग्लिश, आयरिश बॅरिस्टर, अथवा स्कॉटिश अडव्हॉकेट या गटातले असावेत व १/३ न्यायाधीश हे भारतीय वंशाचे राज्य नियुक्त असावेत अशी निर्देशक तत्वे होती. १८८४ साली नानाभाई हरिदास या पहिल्या भारतीय वंशाच्या न्यायाधीशाची नेमणूक झाली.

२.८.४ जिल्हा न्यायालय:

ब्रिटिश भारतात न्यायव्यवस्थेची निरनिराळ्या पातळीवर वाटणी करण्यात आलेली होती. जिल्हाच्या ठिकाणी वेगळे जिल्हा न्यायालय असे. तिथे सत्र न्यायाधीश व त्यांच्यासोबत अन्य साधे न्यायाधीश असत. खालच्या न्यायालयातून प्राथमिक सुनावणी झाल्यानंतर अपिलात दाखल होणारे खटले या कोर्टात चालत. सत्र न्यायाधीश यांच्या मदतीला तीन ते नऊ सदस्यांचे न्याय पंचमंडळ असे. ब्राह्मण किंवा प्रतिष्ठित व्यक्तींच्या संदर्भातले खटले चालवताना सत्र न्यायाधीश पंचमंडळांची मते विचारात घेत असे. १९ व्या शतकातील मुंबईच्या युरोपियन न्यायाधीशांनी न्यायालयाचे स्वातंत्र्य आणि न्यायालयाची प्रतिष्ठा जपण्याची परंपरा निर्माण केली. १८२८ मध्ये गव्हर्नरने कोर्टाचा निकाल धाब्यावर बसविणाऱ्या आदेश काढल्यावर न्यायमूर्ती सर जॉन पीटर ने न्यायालयाचा अवमान केला, म्हणून सुप्रीम कोर्टाला टाळे लावून न्यायालयाचे कामकाज पाच महिन्यांपर्यंत थांबविले होते.

२.९ सारांश

ब्रिटिशांनी अनेक दशके देशावर राज्य केले, ते त्यांच्या आधुनिक प्राशासकीय व्यवस्थेमुळे शक्य झाले, भारताच्या कोणत्याही ठिकाणची बंडे ब्रिटिश सैन्याच्या मदतीने मोडून काढत असत. प्रशासकीय सुधारणांमुळे व्यापारामध्ये तेजी आली. प्रशासकीय सुधारणांमुळे एकच न्याय पद्धती अस्तित्वात आली. भारतातमध्ये पाश्चात्य न्यायपद्धती वर आधारित न्यायालयांची स्थापना करण्यात आली. कार्यकारी प्रशासकीय व संसदीय कामापासून न्यायालयाचे सार्वभौमत्व आभाषित राखले गेले. सर्वसामान्य जनतेला न्याय मिळू लागला, सरकारी जागांमध्ये नोकऱ्या उपलब्ध झाल्या. भारतीय मध्यम वर्गाला राजकरणामध्ये भाग घेणे शक्य झाले. इत्यादी प्रकारे याचे महत्व ब्रिटिशांच्या प्रशासकीय व न्यायालयीन सुधारणांमधून दिसून येते.

२.१० प्रश्न

१. पेशव्यांची सत्ता नष्ट करून ब्रिटिशांनी महाराष्ट्रावर कशा प्रकारे आपले प्रशासन स्थापन केले ?
२. माऊंट स्टूअर्ट एलफिन्स्टन याच्या कार्याचा आढावा घ्या.
३. ब्रिटिशकालीन न्यायव्यवस्था स्पष्ट करा.

२.११ संदर्भ

१. महाराष्ट्राच्या सामाजिक - सांस्कृतिक स्थित्यंतरांचा इतिहास खंड १ (१८०१ - १९००) : रमेश नारायण वरखेडे.
२. महाराष्ट्राचा सामाजिक - सांस्कृतिक इतिहास : प्रा. ह. शी. शेणोलीकर, डॉ. प्र. न. देशपांडे
३. एकोनिसाव्या शतकातील महाराष्ट्र, मध्यम वर्गाचा उदय : डॉ. राजा दीक्षित
४. आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास : दीपक गायकवाड
५. महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास १८१८ - १९६० : गणेश द. राऊत, ज्योती गणेश राऊत
६. आधुनिक महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास : जलिनंदर भोसले, सीमा भोसले, सुवर्णा खोडदे, बंडू मासाळ
७. मराठी विश्वकोश

आदिवासी आणि शेतकऱ्यांचे उठाव

घटक रचना

- ३.० उद्दिष्टे
- ३.१ प्रस्तावना
- ३.२ महाराष्ट्रातील आदिवासी
- ३.३ आदिवासी उठाव
 - ३.३.१ रामोशी जमातीचे उठाव
 - ३.३.१.१ रामोशी कोण ?
 - ३.३.१.२ उमाजी नाईक
 - ३.३.२ भिल्लांचा उठाव
 - ३.३.३ कोळ्यांचे उठाव
 - ३.३.३.१ महाराष्ट्रातील कोळी
 - ३.३.३.२ राघोजी भांगरे
 - ३.३.३.३ १८५७ चा उठाव व आदिवासी जमाती
- ३.४ शेतकरी उठाव
 - ३.४.१ दख्खन उठाव
 - ३.४.२ तंट्या भिल्ल व शेतकरी उठाव
- ३.५ सारांश
- ३.६ प्रश्न
- ३.७ संदर्भ

३.० उद्दिष्टे

१. महाराष्ट्रातील आदिवासी जमातींचे उठावाची कारणे, स्वरूप यांचा अभ्यास कारणे.
२. महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांचे उठावाचे स्वरूप समजून घेणे.
३. आदिवासी आणि शेतकऱ्यांसंदर्भात ब्रिटिशांचे धोरण समजून घेणे.

३.१ प्रस्तावना

आधुनिक महाराष्ट्राच्या इतिहासात आदिवासी व शेतकरी उठाव किंवा आंदोलने यांना अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. कोणतीही आंदोलने उठाव या तत्कालीन शोषित, सामाजिक, राजकीय, आर्थिक व्यवस्थेबद्दलची तीव्र जाणीव व प्रतिविरोधाची भूमिका यांमुळे जन्म

घेतात. ब्रिटिश राज्य व्यवस्थेचा नागरी जीवनाच्या परिघाबाहेर असणाऱ्या आदिवासी जमातींनसोबत सुरुवातीच्या टप्प्यात संघर्ष होण्याचे प्रमुख प्रत्यक्ष असे कोणतेही कारण नव्हते. मात्र ब्रिटिशांनी प्रशासकीय सोईकरीता किंवा शांतता सुव्यवस्थेसाठी त्यांनी भारताला पाश्चात्य व आधुनिक व्यवस्थेच्या चौकटीत बसवत असताना त्यांचे येथील आदिवासी व भटक्या जमातींसोबत संबंध आले, व त्यातून संघर्षाला सुरुवात झाले. आदिवासी जमातींच्या परंपरागत अधिकारांना ब्रिटिशांनी नाकारले. त्यामुळे अस्तित्वासाठी त्यांनी ब्रिटिशांना आव्हान दिले. त्यामुळे १९ व्या शतकाच्या पूर्वार्धापासून आदिवासी जमातींनी उठाव करण्यास सुरुवात केली. भारतीय अर्थव्यवस्थेतील तत्कालीन उत्पादनाचे अथवा महसुलाचे एक महत्त्वपूर्ण योगदान शेतकऱ्यांचे असले तरीही भारतीय समाजव्यवस्थेत याला कनिष्ठ म्हणून गणले जात. मध्ययुगीन कालखंडामध्ये शेतकरी अनेक प्रकारे शोषण व्यवस्थेमध्ये जखडलेला होता परंतु संघटितेचा व राष्ट्रीयतेच्या अभावामुळे अथवा शासनाच्या दमनकारी यंत्रामुळे शेतकऱ्यांच्या समस्यांनी बंडाचे स्वरूप धारण केले नाही.

एकोणिसाव्या शतकात ब्रिटिश धोरणामुळे भारतात उदारमतवादी तत्वांचा प्रसार व प्रचार झाला. शिक्षण व्यवस्थेत अमुलाग्र बदल झाले. त्यामुळे महाराष्ट्रात उदारमतवादी व राष्ट्रवादी विचारांचा प्रभाव विकसित होत गेला. १८५७ च्या स्वातंत्र्य युद्धात सुद्धा शेतकऱ्यांचा सहभाग हा महत्त्वाचा दिसून येतो. या पार्श्वभूमीवर ब्रिटिशांनी लागू केलेल्या नवनवीन धोरणांच्या परिणामस्वरूप लोकांमध्ये असंतोष वाढू लागला त्यातून ते संघटित झाले व महाराष्ट्रात ठिकठिकाणी शेतकऱ्यांचे उठाव व आंदोलन घडून आले.

३.२ महाराष्ट्रातील आदिवासी

आदिवासी किंवा आदिम समाज म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या समाजाला विचारवंत व अभ्यासक यांनी विविध नावे दिलेली आहेत. रिसले, एलविन, ए. व्ही. ठक्कर यांनी या लोकांना अगदी मूळचे रहिवासी म्हंटले आहे. तसेच डॉ. घुर्ये यांनी ही त्यांना तथाकथित 'मुळचे रहिवासी' (Aborigines) म्हंटले आहे आणि भारतीय राज्यघटने नुसार त्यांना 'अनुसूचित जमाती' (Scheduled tribes) असे संबोधले आहे.

डी. एन. मुजूमदार यांनी आदिवासींची सर्व लक्षणे लक्षात घेवून विस्तृत व्याख्या केली आहे. त्यांच्या मते, "समान नाव असणारा, एकाच भूप्रदेशावर वास्तव्य करणारा, एकच भाषा बोलणारा व विवाह व्यवसाय इत्यादी बाबतीत समान निषेधनियम पालन करणारा व परस्पर उत्तरदायित्व निर्माण करण्याच्या दृष्टीने एक पद्धतशीर व्यवस्था स्वीकारणाऱ्या कुटुंबाचे किंवा समूहाचे एकत्रीकरण म्हणजे आदिवासी समाज होय."

राज्यातील बहुसंख्य आदिवासी ठाणे, नाशिक, धुळे, जळगाव, अहमदनगर, पुणे, नांदेड, अमरावती, यवतमाळ, नागपूर, भंडारा, चंद्रपूर, गडचिरोली, रायगड या जिल्ह्यात केंद्रित आहेत. त्यात भिल्ल, वारली, महादेव कोळी, गौड, कोरवा, कातकरी, ठकार, गावीत, कोरकू, आंध, मल्हार कोळी, धोडिया, माडिया, पारधी, पारधान इ. जमातींचा समावेश होतो.

दुर्गम आणि दूरच्या प्रदेशात राहणाऱ्या आदिवासी जमातींचे येथील स्वकीय सत्ताधीशांशी संघर्ष होण्याची फारशी काही कारणे नव्हते. उलट महाराष्ट्रातील आदिवासी कमी-अधिक प्रमाणात गाव, तालुका, राज्य प्रशासनामध्ये संस्थानिकांना सहाय्य करीत असे. अशा अनेक संस्थानिकांच्या पदरी ह्या भटक्या आदिवासी जमाती नोकरीस होत्या. परंतु स्वकीय सत्ता नष्ट झाल्यामुळे ब्रिटिशांना नव्याने ताब्यात आलेल्या राज्यात ताबडतोब सगळीकडे सारखीच कायदा-सुव्यवस्था व शांततेची परिस्थिती राखायची होती.

निरक्षर व आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या आदिवासींना ब्रिटिशांनी सुरु केलेल्या न्यायव्यवस्थेचा उपयोग करून घेता येत नसे. त्यामुळे ब्रिटिशांचे हस्तक बनलेले अनेक जमीनदार, सावकार व पाटील किंवा अनेक आदिवासीं नसलेल्या लोकांनी आदिवासींच्या परंपरागत मालकीच्या जमिनी हडप केल्या. जंगलांवरील त्यांचे मालकीहक्क बेकायदेशीर ठरविले गेले. वाहतुकीची साधने वाढल्याने आदिवासी भागात आदिवासी नसलेल्यांनी संख्या वाढू लागली. त्यांनी मूळच्या आदिवासींच्या जमिनी बळकावून त्यांना भूमिहीन केले व त्यांना खंडाने जमीन कसण्यासाठी भाग पाडले. जमीनदार, सावकार, पाटील त्यांच्यावरती जबरदस्ती करू लागले.

ग्रामीण भागात गाव संरक्षणाची किंवा किल्ल्यांचे बंदोबस्तचे काम त्यांच्याकडे परंपरेने होते. परंतु या सर्व परंपरागत हक्कांवर गदा आणली गेली. त्यामुळे आदिवासींनी महाराष्ट्रात मोठ्या प्रमाणावर उठाव केल्याचे दिसून येतात. आदिवासींचे उठाव संपूर्णता त्यांच्या असलेल्या परंपरागत हक्कांसाठी अथवा त्यांवर केलेले अन्याय, अत्याचार व शोषणाविरोधात होते. या संदर्भात घनश्याम शहा म्हणतात, "आदिवासींचा उठाव जमीनदार, सावकार वा सरकारी छोट्या अधिकाऱ्यांच्या विरुद्ध केवळ शोषणाविरोधात नव्हता तर तो परकीय असल्यामुळे होता."

३.३ आदिवासी उठाव

३.३.१ रामोशी जमातींचे उठाव:

३.३.१.१ रामोशी कोण ?

रामोशी ही महाराष्ट्रातील आदिवासी जमात आहे. रामवंशी व वनवासी असे दोन शब्द रामोशीची व्युत्पत्ती दर्शवतात. रामाचा अनुग्रह लाभलेला तो राम वंशी, रानवासी म्हणून रामोशी. सदाशिव आठवले यांच्या मते, 'रानात राहणारे म्हणून रामोशी' हीच सरळ आणि वास्तव अशी व्याख्या दिसते. रामोशामधील काही चालीरीती परंपरावरून आणि भाषेतील काही वैशिष्ट्यांवरून त्यांचे कर्नाटकात व आंध्र प्रदेशात काही धागेदोरे असावेत असे दिसते. महाराष्ट्रामध्ये फार प्राचीन कालखंडापासून गावची रखवाली करणारी जमात म्हणून रामोशी प्रसिद्ध आहेत.

पुणे, सातारा, अहमदनगर या जिल्ह्यांमध्ये रामोशी जमातींची बहुसंख्य वस्ती आढळते. महाराष्ट्रात ज्या ज्या ठिकाणी गडकोट किल्ले आहेत, त्यांच्या पायथ्याशी किंवा किल्ल्याच्या आजूबाजूच्या गावात रामोशी जमातीचे लोक दिसून येतात. ही जमात रानावनात हिंडून जंगलामध्ये मिळणाऱ्या साधनांपासून आपली उपजीविका भागवत असे.

परंतु जंगलावर ब्रिटिशांची मालकी प्रस्थापित झाल्यामुळे ब्रिटिशांनी त्यांचे अधिकार व पारंपरिक हक्क अमान्य केले व त्यांना जंगलातून विस्थापित केले. त्यामुळे या जमातीस भटकत राहावे लागले.

पुढे भटकंती करताना त्यांचा गावाशी संबंध आला. मूळची शूर व धाडसी जमात असल्यामुळे गाव संरक्षणाचे काम आपोआपच त्यांच्याकडे आले. त्याबरोबर गडकोट किल्ल्यांच्या संरक्षणाची कामे ही या जमातीस मिळू लागली.

मध्ययुगीन महाराष्ट्राच्या समाजव्यवस्थेत कनिष्ठ म्हणून रामोशी यांना स्थान असले तरीसुद्धा त्यांना रोजगार उपलब्ध होता. त्याचा दैनंदिन उदरनिर्वाह चालत होता. परंतु इ. स १८१८ ते १८२१ या काळादरम्यान मराठी राज्य संपुष्टात आले. त्यामुळे रामोशी बेकार झाले. त्यांना उपजीविकेसाठी कोणतेच साधन उरले नाही. जंगलांमध्ये किंवा राना-वना मध्ये राहणे ही या जमातीला त्रासाचे होऊ लागले.

उपजीविकेचे साधनच नष्ट झाल्यामुळे रामोशी जमात घरफोडी करणे, दरोडी घालणं अशा प्रकारची कामे करू करू लागली. सातत्याने ही प्रवृत्ती बाळगल्याने चोरी करणे हा त्यांचा व्यवसाय बनला. यामुळे गावातील शांततेचा प्रश्न निर्माण होत असे. सरकारला देखील त्यांचा उपद्रव होत असे. त्याचाच एक भाग म्हणून ब्रिटिशांनी "गुन्हेगार जमाती कायदा" १८७१ मध्ये मंजूर करून त्यानुसार रामोशी जमात ही 'गुन्हेगार' जमात म्हणून घोषित केली. त्यामुळे रामोशी व इतर भटक्या आदिवासी जमातीच्या चोरी दरोडे टाकण्याचा वेग वाढला.

३.३.१.२ उमाजी नाईक:

एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभी घडून आलेल्या रामोशांच्या उठावात उमाजी नाईक यांचे नेतृत्व महत्त्वाचे ठरते. महाराष्ट्रात १८१८ ते अठराशे १८३२ या कालखंडात रामोशांचे उठाव घडून आले. उमाजीचा जन्म पुरंदर मधील 'भिवडी' या गावी इसवी सन १७९१ मध्ये झाला. त्यांचे वडील दादाजी खोमणे हे प्रसिद्ध दरोडेखोर होते. असे म्हटले जाते की, त्यांनी आपल्या आयुष्यात ११० दरोडे घातले होते. उमाजीचे वडील वार्धक्याने वारले त्यावेळी उमाजी ११ वर्षाचा होता. तो वर्णाने गोरा, लालसर, मध्यम उंचीचा होता. अंगाने सुदृढ, मोठे डोळे व चेहरा नेहमी प्रसन्न होता.

वडिलांच्या मृत्यूनंतर पुरंदर किल्ल्याच्या बंदोबस्ताची वतनदारी उमाजीला प्राप्त झाली. वडिलांकडून त्यांनी गोफन चालविणे, तीरकमठा मारणे, कुऱ्हड चालविणे, भाला फेकणे, तलवार व दांडपट्टा चालविणे इत्यादी कौशल्य आत्मसात केली होती. इंग्रजांच्या सल्ल्यावरून १८०३ मध्ये दुसऱ्या बाजीरावाने पुरंदर किल्ला रामोशी लोकांच्या ताब्यातून काढून घेण्याचा प्रयत्न केला. यावेळी रामोशींनी कडाडून विरोध केला. परिणामी पेशव्यांनी ब्रिटिश अधिकाऱ्यांच्या सूचनेनुसार रामोशी लोकांचे हक्क, वतने व जमिनी जप्त केल्या. त्यामुळे संघर्षास प्रारंभ झाला.

उमाजी हा उत्तम संघटक होता. गरिबांना लुटणारे सावकार जमीनदार यांनी त्यांना आपले लक्ष्य बनविले. मुंबईच्या चानजी मातीया या पेढेवाल्याचा माल उमाजींनी पनवेल-खालापूर जवळ धाड घालून पळविला. तेव्हा उमाजी इंग्रजांच्या हाती सापडला व त्याला एक वर्षाची

शिक्षा सुनावली गेली. तुरुंगातून सुटल्यावर पुन्हा दरोडे टाकू लागला. उमाजीच्या पूर्वार्धात संतू नाईक या रामोशी दरोडेखोराच्या नेतृत्वाखाली रामोशी संघटित झाले होते. त्यांच्या मृत्यूनंतर सर्व रामोशांचे पुढारीपण हे उमाजीकडे आले. सुरुवातीच्या पहिल्या वर्षात सात दरोडे घडवून आणले. अनेक धनिकांना लुटले. त्यातून पटवर्धन व निंबाळकरसारखे सरदार देखील सुटले नाहीत.

२८ ऑक्टोबर १८२६ रोजी इंग्रजांनी त्यांच्याविरुद्ध पहिला जाहीरनामा काढला. यामध्ये उमाजी व त्याच्या साथीदारांना पकडून देणाऱ्यास शंभर रुपयाचे बक्षीस जाहीर केले. परिणामी उमाजीने इंग्रजांविरुद्ध मोहीमच सुरू केली. भिवडी, किकवी, परिंचे, सासवड व जेजुरी भागात त्यांनी लुटालूट केली. त्यामुळे सरकारने उमाजींना पकडण्यासाठी स्वतंत्र घोडदलाची नियुक्ती केली व १५२ चौक्या बसवल्या.

१८२७ मध्ये पुन्हा एकदा जाहीरनामा काढला परंतु त्याच्या सुद्धा ब्रिटिशांना काही एक फायदा झाल्याचे दिसत नाही. याच काळात उमाजीचा दबदबा वाढला त्याने स्वतःला 'राजे' म्हणवून घेण्यास सुरुवात केली. न्यायनिवाडा सुद्धा ते करित असत. उमाजीच्या बंदोबस्तासाठी इंग्रजांनी रामोशी शिपाई व अंमलदार नेमले तसेच शिवनाथ महाराजसारखे हेर नेमले गेले. परंतु या सर्वांचा उमाजीने चांगला समाचार घेतला.

सरकारने उमाजीचा भाऊ अमृता व विठोबा ब्राह्मण यांना पकडून कैदेत टाकले. तेव्हा उमाजीने रोबर्टसन या इंग्रजी अधिकार्याला पत्र लिहिले, त्यात तो असं लिहितो, "अमृता जोशी व विठोबा ब्राह्मण यांना सोडून द्यावे व व्यवहाराची बोलणी करून संघर्ष मिटवावा. हा व्यवहार म्हणजे सर्व रामोशांची वतने ज्याची त्याला परत द्यावी या वतनात रामोशांनी पूर्ण मुखत्यारी ने कारभार पाहावे, कोणालाही धक्का लागू नये. तुम्ही जर हे मानले नाही, तर सातपुड्यापासून दक्षिण कोकण पर्यंत अशी हजारो बंडे उभे राहतील."

याला प्रत्युत्तर म्हणून इंग्रजांनी १८२७ मध्ये एक जाहिरनामा काढला, त्याप्रमाणे "उमाजी, भूजाजी, येसाजी या बंडाच्या नेत्यांना पकडून देणाऱ्यास प्रत्येकी पाच हजार रुपये बक्षीस दिले जाईल." त्याच बरोबर कॅप्टन डेव्हिस या सेनाधिकाऱ्यांची नेमणूक पुरेशा शिबंदी सह उमाजीला पकडण्यासाठीच्या मोहिमेवर सरकारने केली. याला प्रतिउत्तर म्हणुन उमाजी नाईकने इंग्रजांच्या पाच माणसांना ठार करून डिसेंबर १८२७ मध्ये एका खरमरीत पत्र सह सरकारला पाठवले. याच काळात उमाजीने तेरा गावातून महसूल जमा केला. कोल्हापूरकर छत्रपती व आंग्रे या संस्थांनीकांशी सुद्धा उमाजीने संधान बांधले होते. इंग्रजांना उमाजीच्या वाढत्या सामर्थ्याची कल्पना आली होती. उमाजीच्या साथीदारांची संख्या दिवसागणिक वाढत होती. ऐवढ्या लोकांचे वेतन व खर्च सांभाळण्यात जड होऊ लागले होते. त्याने इंग्रज अधिकाऱ्यांशी संधान बांधले व समझोता केला. त्यात सर्व गुन्ह्यांची माफी त्याला देण्यात आली.

सरकारने जुलै १८२९ मधील सरकारी नोकरीवर घेतले. त्याला सरकारी अधिकारी बनवून दरोडेखोर रामोशी लोकांवर दडपण आणण्याचे काम देण्यात आले. त्यामुळे काही काळ शांतता निर्माण झाली होती. परंतु उमाजीवर सातत्याने सरकारचा संशय येत असल्यामुळे इंग्रजांनी त्याला पुण्यात नजरकैदेत ठेवले. परंतु १६ डिसेंबर १८३० रोजी उमाजीला पसार होण्यास यश मिळाले. ताबडतोब तो साथीदारांना भेटला पुन्हा त्यांनी आपले दरोडेखोरीचे

सत्र सुरु केले. उमाजीचे हेरखाते अत्यंत कार्यक्षम होते. सरकारच्या सर्व बातम्या त्याला आधी समजत असत. डिसेंबर १८३१ मध्ये, उमाजी व त्याच्या साथीदारांना पकडून देणाऱ्यास पाच हजार रुपये व २०० बिघे जमीन इनाम दिली जाईल असे सरकारने घोषित केले.

फेब्रुवारी १८३१ मध्ये, उमाजीने एका प्रसिद्ध जाहीरनाम्याने घोषित केले की, “युरोपियन लोक दिसले की त्यांना ठार करावे, इंग्रज सरकारच्या घोडदळातील व पायदळातील शिपायांनी त्यांची नोकरी झुगारून देऊन इंग्रजी अधिकाऱ्यांना पकडावे व ठार मारावे. इंग्रजांच्या मालमत्ता लूटाव्यात व त्यांची घरे जाळावी. तसेच कोणत्याही गावाने इंग्रजांना महसूल देऊ नये. असे न केल्यास संबंधित गावाची राखरांगोळी केली जाईल.” या जाहीरनाम्यानंतर उमाजी व त्याच्या साथीदारांनी कोल्हापूर, सोलापूर, सांगली, सातारा, पुणे व मराठवाड्यात अक्षरशः धुमाकूळ घातला होता. उमाजीचा पत्रकाने इंग्रज भयंकर संतापले. त्यांनी उमाजीवरील बक्षीसात वाढ केली. दहा हजार रोख रुपये व चारशे बिघे जमीन व बातमी देणाऱ्याला इनाम दिले जाईल. सातत्याने येणाऱ्या अपयशामुळे अथवा इंग्रजांच्या मुत्सद्देगिरीला व लढवय्येगिरीला यश येत नाही, असे दिसताच इंग्रजांकडून कपटनीतीचा अवलंब करण्यात आला. इंग्रजांनी उमाजीच्या साथीदारांनी पैसे जमीन इनामाचे आमिष दिले. इंग्रजांच्या या आमिषाला नाना रामोशी व काळू रामोशी हे बळी पडले. भाऊबीजेच्या दिवशी बहिणीच्या घरी आलेल्या उमाजीला सापळा रचून पकडण्यात आले व इंग्रजांच्या स्वाधीन करण्यात आले. उमाजी वर रितसर खटला भरला व त्यास फाशी देण्यात आली.

उमाजीला पकडण्याच्या मोहिमेचा प्रमुख कॅप्टन मॉटिकोश लिहितो, “मोठ मोठ्या लोकांनी मला स्वतःला खात्रीपूर्वक सांगितले आहे की, उमाजी रामोशी काही असला तसला भटक्या नव्हे. त्याच्या दृष्टीपुढे नेहमी शिवाजी महाराजांचे उदाहरण होते. शिवाजी महाराजांप्रमाणे आपण मोठे राज्य कमवावे अशी त्याची उमेद होती.”

३.३.२ भिल्लांचा उठाव:

सातपुडा प्रदेश हा प्रामुख्याने ‘भिल्ल प्रदेश’ म्हणून ओळखला जातो. भिल्ल हा शब्द विल्सन यांच्या मते, ‘द्रविडी भाषा समूहातील शब्दापासून आलेला आहे.’ त्याची भाषा भिल्ली असून तिच्या अनेक बोलीभाषा आहेत. या मुख्य जमातीचे अनेक पोटभेद आहेत. यामध्ये भिल्ल, गरासिया, ढोली, डोंगरी, नेवासी, तडवी, रावळ, भिलाला व मीना इत्यादी जमातींचा समावेश होतो. भिल्लांची उपजीविकेची साधन म्हणजे शेती करणे, गुरे पाळणे व मासेमारी, शिकार करणे हे होत. रानडुक्कर, चित्ता वगैरेंची शिकार ते धनुष्यबाण आणि सापळा यांच्या सहाय्याने करतात. मराठेशाहीतील अराजकतेचा फायदा भिल्लांनी उचलण्याचे ठरवले व महाराष्ट्रात इंग्रजांविरुद्ध ठीक ठिकाणी भिल्ल जमातींनी उठाव केले. १८०३ मध्ये, भिल्लांनी खानदेशात लुटमार केली. सन १८१६ साली भिल्ल मंडळींनी पुन्हा उठाव केला. यावेळी पेंढाऱ्यांचा त्यांना पाठिंबा मिळाला. तिसरे मराठा-इंग्रज युद्ध संपुष्टात येऊन संपूर्ण महाराष्ट्रात इंग्रजी सत्तेचे बीजारोपण झाले. परंतु खानदेशमध्ये मात्र अजूनही युद्ध सुरु होते.

माऊंट स्टुअर्ट एल्फिन्स्टनने मुंबई प्रांताची सूत्रे हाती घेतल्यानंतर कलेक्टर म्हणून खानदेशची जबाबदारी कॅप्टन ब्रिग्ज यांच्याकडे सोपवली. इसवी सन १८१८ मध्ये खानदेश आणि बागलाणमध्ये पंचावन्न हजाराच्या आसपास लोक राहत होते. दुसरे बाजीराव पेशव्यांच्या काळात टोळ्यांवर आणि अन्याय देखील झाले होते. इंग्रजांनी प्रशासनाची सूत्रे हाती घेतल्यावर, आपल्या हेतूपूर्ततेसाठी भिल्लांचे पारंपारिक हक्क त्यांनी हिरावून घेतले. त्यांच्याकडील वतनी जमिनीवरील हक्कांवर निर्बंध आणले गेले. सावकारांना कंपनी सरकारने प्रोत्साहित करून आदिवासींची आर्थिक कोंडी करण्यास सुरुवात केली. ख्रिस्ती धर्मोपदेशकांनी त्यांच्यावर धर्मांतराची सक्ती देखील केली. यामुळे इंग्रजांविरुद्ध भिल्लांनी आक्रमक पवित्रा घेतला.

१८१८ ते १८७० या कालखंडात खानदेशमध्ये ३२ च्या वर नायकांनी इंग्रजांविरुद्ध युद्धात सहभाग घेतला. यांत प्रामुख्याने कन्हैया, चिल्ल्या, जीवा रामसिंग, वसावा, उमेदसिंग, कुवरसिंग, काझिसिंग, भीमा नाईक, भगोजी, नाईक सुभान्या, हिऱ्या, रामजी, कान्या, देवचंद, संभाजी व दशरथ इत्यादी अनेक ज्ञात-अज्ञात स्वातंत्र्यप्रिय भिल्ल पुढाऱ्यांनी इंग्रजांविरुद्ध उठाव केले. टोळीवाले भिल्ल सातपुडाच्या डोंगरातून जाणाऱ्या रस्त्यावर व्यापारी येत त्यांच्यावर कर आकारीत. हे कर आकारण्याचा अधिकार त्यांना कोणी दिलेला नव्हता. सिंधण्याच्या घाटात गुमानी हा भिल्ल ५०० भिल्ल सैनिक घेऊन होता. ३० जानेवारी १८१८ रोजी नांदगाव-नाशिक भागात भिल्ल व कोळी लोकांनी इंग्रज अधिकाऱ्यांवर हल्ले केले. यात १० इंग्रज सैनिक ठार झाले तर ५० जण जखमी झाले. १८१८ मध्ये नाशिक व चाळीसगाव जवळ त्र्यंबक डेगळे यांचे पुतणे गोदाजी व महिपा यांच्या नेतृत्वाखाली ८००० भिल्ल यांनी ब्रिटिशांविरुद्ध रणशिंग फुंकले. सातपुड्यातील सातमाळा रांगात चील्या भिल्लाने उठाव केला, त्याने लुटमार करणे सोडून द्यावे म्हणून इंग्रज त्याला वर्षाला साडे सहाशे रू. देत होते. परंतु अखेर त्यांच्या उपद्रवी वर्तनामुळे इंग्रजांनी त्याला १८१९ मध्ये फासावर लटकवले.

१८२० मध्ये, सरदार दशरथ यांनी उठाव केला, त्यास पेंढारी नेता शेख अब्दुल्ला येऊन मिळाला. १८२२ मध्ये, हिरया नाईक यांनी जोरदार उठाव केला व त्याने इंग्रजांना नामोहरम केले. भिल्लांचा एक नेता 'शेख दुल्हा' याने इंग्रजांना सळो की पळो करून सोडले होते.

१८२३ मध्ये खानदेश मधील भिल्लांचा बंदोबस्त करण्यासाठी रोबिन्सनला पाठविण्यात आले. त्याने वर्षभर कठोर परिश्रम करून भिल्लांचा बंदोबस्त करण्याचा प्रयत्न केला. १८२४ मध्ये लेफ्टनंट लिट्लिंग्टन भिल्लाचा प्रतिकार मोडून काढण्याकरिता आला. त्याने भिल्लांची ३५ घरे, दोन महिलांना अमानुषपणे जाळले. १८२५ ला बागलाण परिसरात शिवरामाच्या नेतृत्वाखाली ८०० आदिवासींनी अंतापूर वर हल्ला करून मुल्हेर किल्ला ताब्यात घेतला.

१८१८-१८३१ या काळात नंदुरबार, धुळे, जळगाव, नाशिक व डांग भागातील ९ ते १० हजार आदिवासींनी इंग्रजांविरुद्ध संघर्ष केल्याचे एलफिन्स्टनने आपल्या अहवालात नमूद केले आहे.

खजिन्याची लूट:

भिल्लांचा उठाव दडपण्यासाठी इंग्रजांनी भिल्ल फोरमची निर्मिती केली. १७ नोव्हेंबर १८५७ ला इंदुरकडून मुंबईकडे खजिना जात होता. त्याच्या रक्षणासाठी २०० सैनिक होते. महमा व काझी यांच्या ३०० भिल्ल वीरांनी जांबोली चौकीजवळ हल्ला करून सात लाख रुपयांचा सरकारी खजिना लुटला. भिल्लानी घाटातील टेलिफोन व टेलिग्रामच्या तारा तोडून सर्व संदेश यंत्रणा बंद पडली. तसेच बोरघाटातून जाणाऱ्या अफूच्या ६० गाड्या लुटल्या.

सेवाराम घिसाडी याचे उठाव:

देवाराम घिसाडी हा भिल्लांचा पुढारी होता. यांच्या नेतृत्वाखाली भिलांनी इ. स १८२५ मध्ये उठाव केला. इंग्रजांकडे असणारे अंतापुर हे शहर यांनी लुटले इंग्रज अधिकारी लेफ्टनंट ऑट्टमनला सेवारामच्या बंदोबस्तासाठी पाठवले होते.

इसवी सन १८२६ मध्ये डोंगरीमधील भिल्लाने उठाव केला. या उठावात लोहार भिल्ल आघाडीवर होते. पुढे खानदेशात तडवींनी उठाव केले त्यामुळे इंग्रज सरकार सतर्क झाले. लेफ्टनंट ऑट्टमन हे भिल्लांचे उठाव दाबून टाकण्याचे आटोकाट प्रयत्न करत होते. अखेर त्यांना यश मिळाले. त्यांनी सेवारामला पकडले व माफ ही केले. तसेच खानदेशात शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी ऑट्टमनने उपाययोजना केली.

१. उठावात असणारे सर्वांचे गुन्हे माफ केले.
२. उठावाल्यांच्या जमिनी परत केल्या.
३. सरकारने बी-बियाणांची शासनाकडून व्यवस्था करून दिली.

३.३.३ कोळ्यांचे उठाव:

३.३.३.१ महाराष्ट्रातील कोळी:

महाराष्ट्रात प्रामुख्याने सह्याद्री, सातपुडा व गोंडवाना विभागांमध्ये कोळी जमाती आढळून येतात. सह्याद्री विभागात नाशिक, अहमदनगर, रायगड या भागांमध्ये महादेव कोळी, ढोर कोळी, कातकरी व मल्हार कोळी जमाती तर सातपुडा विभागांमध्ये जळगाव, धुळे, अमरावती, औरंगाबाद या भागांमध्ये कोलम, पारधी, भिल्ल व धानका या जमाती आढळून येतात. महाराष्ट्रातील कोळी जमाती या पश्चिम किनारपट्टीवर आढळून येतात. कोळी जमातीमध्ये व्यवसाय परतवे प्रामुख्याने दोन भाग पडतात, एक शेती करणारे कोळी आणि दुसरे मासेमारी करणारे कोळी. मासेमारी करणारे कोळी जमातीचे वास्तव्य महाराष्ट्राच्या पश्चिम किनारपट्टीवर प्रामुख्याने आढळून येते. कोळी जमातीमध्ये सुद्धा अनेक उपजाती आहेत. यामध्ये सोनकोळी, महादेव कोळी, मंगेला, आगरी, वैती, अहिर, भिल्ल इ. अशा अनेक जाती आहेत.

महाराष्ट्रात ज्याप्रमाणे इतर आदिवासी जमातींच्या मूलभूत पारंपारिक हक्कांवर इंग्रजांनी गदा आणली. त्याचप्रमाणे कोळी लोकांच्या हक्कांवर देखील ब्रिटिशांनी बंधने लादली.

त्यामुळे आपल्या पारंपारिक मूलभूत हक्कांसाठी कोळी लोकांना इंग्रजांनी सोबत संघर्ष करावयास भाग पडले. ज्या काळात रामोशांचा ब्रिटिशांविरोधातले उठाव जोर धरू लागले होते त्याच वेळीस कोळी लोकांनी उठावाला सुरुवात केली.

इसवी सन १८२८ मध्ये रामजी भांगडिया याने ब्रिटिशांविरोधात उठाव केला. पुढे दोन वर्षांपर्यंत रामजी भांगडिया विरोधात लढा देत होता. इंग्रज अधिकारी अलेक्झांडर मॉन्टीकोश याने या उठावाचा बिमोड केला. याच काळात नाना दरबारे, भाऊ खरे व चिमाजी जाधव यांच्या नेतृत्वाखाली कोळी जमाती एकवटल्या होत्या. इसवी सन १८३९ पर्यंत या तीन जणांच्या नेतृत्वाखाली कोळी लोक पेशवाईच्या पुनरुत्थानासाठी ब्रिटिशांविरोधात लढा देत होते. गनिमीकाव्याचा अवलंब करून कोळी जमाती या ब्रिटिशांना शह देत होत्या. इसवी सन १८३९ उठावाचे स्वरूप उग्र होते. पुणे जिल्ह्यातील घोड नदीच्या खजिन्यावर हल्ला करून खजिना लुटला. त्यामुळे इंग्रजांनी त्यांच्यावर कारवाई करण्यास सुरुवात केली. उठावातील लोकांची संख्या मर्यादित असल्याने पुण्याचे असिस्टंट कलेक्टर रोझ याने हा उठाव सहजतेने मोडून काढला. यावेळी ५४ उठावातील कोळी लोक ब्रिटिशांच्या ताब्यात आले. त्यातील अनेकांना फाशी दिली गेली तसेच अनेक उठाववाल्यांना क्रूर शिक्षा फर्मावली गेल्या त्यामध्ये ब्राह्मण लोकांचा ही समावेश होता.

३.३.३.२ राघोजी भांगरे:

राघोजीचा जन्म अहमदनगर जिल्ह्यातील देवगाव (ता. अकोले) येथे रामजी व रमाबाई या दाम्पत्यापोटी महादेव कोळी जमातीत झाला. रामजी हे कोळी साम्राज्य असलेल्या जव्हारच्या मुकणे संस्थानच्या राजूर प्रांताचे सुभेदार होते. रामजी यांनी राघोजींना घरी शिक्षणाची व्यवस्था केली. पुढे राघोजी तलवारबाजी, भालाफेक, पट्टा चालविणे, बंदुकीने निशाणा साधणे, घोडेस्वारी करणे यांत तरबेज झाले. पेशव्यांच्या पराभवानंतर ब्रिटिशांनी महादेव कोळ्यांच्या परंपरागत अधिकारांत असलेले किल्ले, वतने यांकडे मोर्चा वळविला. त्यामुळे रामजी भांगरे यांच्या नेतृत्वाखाली रतनगडावर गोविंदराव खाडे, वाळोजी भांगरे, लक्षा ठाकर इत्यादींनी इंग्रजांच्या विरोधात जाहीर उठाव केला; तथापि त्यांचा पराभव झाला (१८२९). रामजी भांगरे व गोविंदराव खाडे यांना अटक केली. पुढे खटला चालवून त्यांना काळ्या पाण्याची शिक्षा दिली. वडिलांच्या अनुपस्थितीत राघोजी आपल्या गावात पोलीस पाटील पदाचा कारभार पाहत होते. आपल्या चोख कारभारामुळे राजूर पोलीस ठाण्यात राघोजींना इतरापेक्षा अधिक मान होता.

राजूर प्रांताच्या रिक्त असलेल्या पोलीस अधिकारी पदासाठी राघोजींनी अर्ज केला; परंतु ब्रिटिशांनी ही मागणी फेटाळून अमृतराव कुलकर्णी यांची पोलीस अधिकारी म्हणून नेमणूक केली. पुढे कोकणातील एका दरोडा प्रकरणात राघोजींचा सहभाग असल्याचा खोटा अभिप्राय अमृतराव कुलकर्णी यांनी सरकारला पाठविला. वरिष्ठ अधिकाऱ्यांनी पुरेसा तपास न करताच राघोजींना अटक करण्याचा आदेश काढला. राघोजी पोलीस ठाण्यात हजर झाले. आपल्यावरील खोट्या आरोपाचा जाब त्यांनी विचारला. या दरम्यान राघोजी व अमृतराव यांच्यात बाचाबाची झाली. या वादात अमृतराव मारले गेले. पुढे राघोजी आणि इंग्रज यांच्यातील संघर्ष तीव्र झाला.

राघोजींचे संघटन कौशल्य चांगले होते. त्यांना मुळा खोरे, चाळीसगाव डांगाण, बारागाव पठार या परिसरातून विविध जातीजमातीचे अनेक तरुण येऊन मिळाले. अन्यायी, अत्याचारी सरकार, सावकार, जमीनदार यांच्या विरोधात आवाज उठविण्याचे काम राघोजींच्या नेतृत्वाखाली सुरू झाले. राया ठाकर, देवजी आव्हाड हे त्यांचे सहकारी. पुढे त्यांनी कोतुळ राजूर व खीरवीरे परिसरातील जुलमी व अत्याचारी सावकारांवर धाडी टाकल्या. त्याची संपत्ती लुटून गोरगरिबांना वाटून टाकली, तसेच सावकारांनी कब्जा केलेल्या जमिनीचे सर्व कागद व दस्तऐवज यांची होळी केली.

महिलांवर हात टाकणाऱ्या सावकारांचे कान, नाक कापले. राघोजींच्या वाढत्या दबदब्यामुळे या भागातील सावकार व जमीनदार आपले सर्व अधिकार सोडून अकोले व संगमनेर परिसरात गेले. पुढे राघोजींनी सावकारशाही विरोधातील लढा अधिक व्यापक करत नाशिक जिल्ह्यातील इगतपुरी, त्र्यंबकेश्वर, सुरगाणा, पेठ, कळवण येथील सावकारशाहीविरुद्ध संघर्ष केला.

राघोजींचा बंदोबस्त करण्यासाठी ब्रिटिशांनी सुद्धा दोनशे बंदूकधारी शिपायांची तुकडी पाठविली. याचवेळी राघोजींनी आपले निवासस्थान बाडगीच्या माचीवरून अलंग व कुलंग किल्ल्यावर हलविले. ब्रिटिश शिपाई घनदाट जंगलातून वाट काढत असताना राघोजींच्या साथीदारांनी त्यांच्यावर जोरदार हल्ला केला. या हल्ल्यामुळे शिपाई जंगलात सैरावैरा पळू लागले. देवजी आव्हाड, बापू भांगरे व खंडू साबळे या साथीदारांसह राघोजींनी अनेक शिपायांची कत्तल केली. या लढाईत राघोजींना मोठ्या प्रमाणात काडतुसे व बंदुका मिळाल्या.

राघोजींच्या या कृत्याने इंग्रज सरकार हादरले. त्यांना पायबंद घालण्यासाठी इंग्रजांनी वेगवेगळे प्रयत्न केले. बक्षिसांचे आमिष दाखवले; परंतु यश येत नव्हते. शेवटी इंग्रज अधिकाऱ्यांनी राघोजींचा ठावठिकाणा शोधण्यासाठी अत्याचारी मार्ग अवलंबिला. त्यांच्या घरातील माणसांना त्रास द्यायला सुरुवात केली. वारंवार राघोजींच्या घरी धाडी घातल्या. तरीही काही हाती न लागल्याने शेवटी त्यांची आई रमाबाईला ताब्यात घेतले. तसेच गावागावांत जाऊन महादेव कोळी व ठाकर समाजातील इतर लोकांना छळले; परंतु त्याचाही उपयोग झाला नाही.

सातारचे छ. प्रतापसिंह भोसले यांनी राघोजींना सातारा भेटीचे आमंत्रण देऊन त्यांच्या कार्याची प्रशंसा केली होती. सातारा येथील पदच्युत छत्रपतींना पुन्हा गादीवर बसवावे म्हणून झालेल्या बंडात राघोजींचा सहभाग असावा, असे अभ्यासकांचे मत आहे.

राघोजी इंग्रजांशी छुप्या मार्गाने लढत होते. इंग्रजांशी समोरासमोर लढण्यासाठी त्यांनी जुन्नर येथे जाहीर उठाव केला (१८४५). यावेळी राघोजी व इंग्रज सैन्यांत तुंबळ लढाई झाली. राघोजी जुन्नर बाजारपेठेचा फायदा उठवत सहीसलामत बाहेर पडले. या उठावात त्यांनी मोठ्या प्रमाणात आपले साथीदार गमावले. त्यामुळे पुढे भूमिगत राहून लढा देण्याचे ठरविले. त्यांना पकडण्यासाठी इंग्रजांनी दहा हजार रुपये व गाव इनाम देण्याची घोषणा केली. पुढे ते पंढरपूर येथे विठ्ठल दर्शनासाठी आले असताना लेफ्टनंट जनरल गेल याने शेकडो पोलिसांचा फौजफाटा घेऊन मंदिराला वेढा दिला व राघोजींना ताब्यात घेतले (१८४७). त्यांच्यावर खटला भरून ठाणे येथील कारागृहात फाशी देण्यात आली.

३.३.३.३ १८५७ चा उठाव व आदिवासी जमाती:

१८५७ च्या उठावात भारतातील अनेक संस्थानिकांनी ब्रिटिशांची सत्ता समूळ नष्ट करण्यासाठी ब्रिटिशांविरुद्धात युद्ध पुकारले. या संस्थानिकांच्या किंवा अनेक मोठ्या अधिकारांच्या सैन्यांमध्ये भिल्ल रामोशी, कोळी व बेरड यांसारखे अनेक आदिवासी जमाती होते. या सर्व जमातींनी ब्रिटिशांना कडवा प्रतिकार केला. सातान्याचे राजे प्रताप सिंह यांचे वकील रंगो बापूजी यांनी प्रताप सिंह ची गादी खालसा होवू नये यासाठी इंग्लंडमध्ये वैधानिक मार्गाने लढा दिला, परंतु त्यास निरास होऊन भारतात भारतात परतावे लागले. महाराष्ट्र मध्ये दाखल झाल्यानंतर त्यांनी ब्रिटिशांविरुद्धात सशस्त्र लढा देण्याचे ठरविले. महाराष्ट्रात पासून ते बेलगाव पर्यंतच्या पट्ट्यात हिंडून मांग, रामोशी व कोळी या जमातींना आपल्या सैन्यात भरती केले व त्यांनी काही ठिकाणी छुपे हल्ले केले.

याच दरम्यान खानदेश मधील भिल्लांनी पुन्हा बंडाचे निशाण उभारले. इसवी सन १८५७ उठावाचा फायदा घेवून मोवशिया नाईक व काझीसिंग यांच्या नेतृत्वाखाली १५०० पेक्षा जास्त भिल्ल लोक जमा झाले. इंग्रज भिल्ल यांच्यात आंबापानीची लढाई झाली. या लढाईमध्ये जवळ जवळ साठ भिल्ल मारले गेले. १७० च्या वर लोक जखमी झाले. अनेक अनेक भिलांना पकडून क्रूर शिक्षा सुनावल्या गेल्या.

पुणे-नाशिक रस्त्यावर इंग्रजी व भिल्ल यांच्यात असेच दुसरे युद्ध झाले. त्यात कॅप्टन हेन्री मारला गेला. काझीसिंग व त्याच्या साथीदारांनी वेळेस प्रचंड प्रमाणात धुमाकूळ घातला होता. अनेक ठिकाणी त्यांनी सरकारी खजिने, पोस्ट कार्यालये लुटले होते. परंतु १८५८ च्या उत्तरार्धात ब्रिटिशांनी अत्यंत क्रूरपणे बळाचा वापर करून बंद मोडून काढले. काझीसिंग व त्याच्या साथीदारांना फाशीची शिक्षा सुनावली गेली.

नाशिक जिल्ह्यातील राजा भगवंतराव नीलकंठराव याने कोळी लोकांना हाताशी धरून ब्रिटिशांविरुद्ध उठाव केला. त्यांच्या मदतीला अनेक भिल्ल सुद्धा होते. ब्रिटिशांशी झालेल्या चकमकीत भागोजी नायकाची पत्नी व अनेक स्त्रिया इंग्रजांच्या हाती सापडल्या. आदिवासी स्त्रियांचे त्यांच्या पुरुषांना उठवांमध्ये खूप सहाय्य होत असे. त्यामुळे ब्रिटिशांनी या स्त्रियांना कैदेत टाकले. अशा प्रकारे अनेक ठिकाणे महाराष्ट्रामध्ये १८५७-५८ मध्ये अनेक ठिकाणी उठाव घडून आले.

आपली प्रगती तपासा:

१. महाराष्ट्रातील आदिवासी उठावाची कारणे थोडक्यात लिहा.

३.४ शेतकरी उठाव

३.४.१ दख्खन उठाव:

भारतात ब्रिटिश सत्ता स्थापन झाल्यानंतर ब्रिटिशांनी येथील प्रशासकीय व महसूल व्यवस्था बदल घडवून आणला. यामध्ये जमीन महसूल पद्धतीत केलेला बदल महत्त्वपूर्ण होता. १८२८ मध्ये रॉबट किथ प्रिंगल याने रयतवारी पद्धती लागू केली. या संबंधित जो पहिला मोठा परिणाम झाला, तो शेतकरी सावकार यांच्या संबंधावर झालेला दिसून येतो.

नवीन महसूल पद्धतीच्या परिणाम स्वरूप सरकार व शेतकरी यांच्या मध्ये प्रत्यक्ष संबंध प्रस्थापित झाला.

शेतकऱ्यांनी सावकाराकडून कर्ज रक्कम घेतल्यावर सावकार कर्जाऊ रकमेच्या पोटी शेतकऱ्यांचे अधिकचे उत्पन्न ताब्यात घेत. तसेच सावकार कर्जाऊ रकमेवर ३० ते ६० टक्क्यांपर्यंत व्याज घेतं, कर्जाऊ रकमेची परतफेड न झाल्यास न्यायालयातून हुकूमनामा आणून अशा जमिनीचा लिलाव करून वसूल करण्याची पद्धत सुरू केली. या संदर्भात सरकारने चौकशी केल्यानंतर चौकशीअंती सावकारी कर्जाचा हा प्रकार लक्षात आल्यानंतर सुद्धा सरकारने याकडे दुर्लक्ष केले. त्यामुळे शेतकऱ्यांमध्ये खूप मोठ्या प्रमाणावर असंतोष वाढू लागला. शेतकरी सावकारी कर्जातून मुक्त होणार नाही. अशा प्रकारचे लोकांमध्ये वातावरण तयार होवू लागले. तसेच शेतकऱ्यांची आर्थिक परिस्थिती दयनीय होत होती. इसवी सन १८६७ मध्ये नवीन जमाबंदी लागू केली चे दर पाच ते सात टक्क्यांनी जास्त होते. शेतकऱ्यांचा असंतोष पाहता सरकारने शेतसारा कमी केला, परंतु त्याची प्रभावी अंमलबजावणी झाली नाही. एकंदरीत या सर्व पार्श्वभूमीवर एकीकडे लोभी राज्यकर्ते आणि दुसरीकडे निष्ठूर सावकार यांच्या कैचीत सापडलेल्या व चिडलेल्या शेतकऱ्यांनी नगर, सोलापूर, वगैरे जिल्ह्यात सावकारा कडे मोहरा वळवला आणि ठिकाणे इसवी सन १८७५ मध्ये शेतकऱ्यांचे महाराष्ट्रात उठाव घडून आले.

इसवी सन १८७५ मध्ये शिरूर तालुक्यातील करडे गावात पहिला उठाव घडून आला. या उठावाचे स्वरूप मर्यादित होते येथील शेतकऱ्यांने सारा भरण्यास नकार दिला व सामूहिक बहिष्कार टाकला. यामध्ये सावकाराकडे पाणी भरणे ना पिताची व इतर घरगुती कामे करण्यास नकार दिला. काही ठिकाणी सावकारांवर हल्ले सुद्धा केले.

१२ मे १८७५ रोजी सुपे येथील शेतकऱ्यांनी उठाव केला. मारवाडी गुजर सावकारांवर हल्ले केले पुढे त्यांची तीव्रता अहमदनगर, पुणे, सातारा, सोलापूर, रत्नागिरी, अहमदाबाद जिल्ह्यापर्यंत वाढत गेली.

१५ जून १८७५ रोजी भीमथडी जवळील मुंधाळी गावातील शेतकऱ्यांनी उठाव केला. मालमत्ता लुटली गहाणखते जाळून टाकले तर काही सावकारांचे खून केले. हा उठाव साधारणत दोन महिने चालला.

सरकारने उठावकरी शेतकऱ्यांची धरपकड सुरू केली. मोठ्या प्रमाणात लोकांना तुरुंगात टाकले. शेतकऱ्यांच्या या उठावात कोणतीही एक व्यक्ती नेता नव्हती. तर ज्या ज्या शेतकऱ्यांवर सरकारांकडून अन्याय अत्याचार झालेला होता, ते शेतकरी या उठावाचे नेतृत्व करत होते. यामध्ये अनेक शेतकऱ्यांना तुरुंगात टाकले गेले, तसेच ५५९ खटले भरले गेले. ब्रिटिश सरकारने घोडदळ तसेच सैन्याच्या पलटणी उतरून आंदोलन मोडीत काढले. शेतकरी उठावाची तीव्रता लक्षात घेत सरकारने 'डेक्कन राइट्स कमिशन' नेमले. या कमिशनच्या सादर केलेल्या अहवालावर मुंबई सरकार दरबारी चर्चा झाली व दक्षिणेतील शेतकऱ्यांना दिलासा देणारा 'द डेक्कन एग्रीकल्चर रिलीफ ॲक्ट १८७०' मंजूर करण्यात आला.

द डेक्कन एग्रीकल्चर रिलीफ ॲक्ट:

या कायद्याने कर्जबाजारी शेतकऱ्यांच्या परिस्थितीत सुधारणा करण्यासाठी खालील कलमांचा समावेश केला.

१. कर्जबाजारी शेतकऱ्यांचे कर्ज सावकाराला एकदम वसूल करता येणार नाही. त्यासाठी सावकाराने दिवाणी न्यायालयात खटला दाखल केला पाहिजे.
२. न्यायालयाने शेतकऱ्यांची सर्व संबंधित कागदपत्रे पाहून प्रत्यक्ष प्रकरणाचा तपास करावा व निर्णय द्यावा.
३. कर्जाची परतफेड एकदम करणे शक्य नसल्यास न्यायालयाने हफते करून द्यावेत.
४. गरज वाटल्यास न्यायालयाला कर्जाच्या व्याजाच्या दरात कपात करण्याचा अधिकार असेल.
५. अत्यंत निकडीच्या प्रकरणात गरज असेल तर शेतकऱ्यांची जमीन सावकाराला खरेदी करता येईल. अन्यथा अशा प्रकारचा व्यवहार करता येणार नाही.
६. न्यायालयात अशा प्रकारची प्रकरणे न आणता शक्यतो ती स्थानिक स्तरावर 'मुन्सफ' नावाच्या अधिकाऱ्याने मिटवावीत.
७. प्रत्येक खेड्यात जमिनीसंबंधी होणाऱ्या सर्व प्रकरणांची नोंद एका नोंदवहीत करावी. यामध्ये जमिनीवरील कर्ज, जमीन तारण प्रकरण किंवा तत्वावर एखाद्याला जमीन कसावयास असेल अथवा जमीन विकायची असेल तर त्यासंबंधीच्या नोंदी त्यामध्ये स्पष्टपणे नोंदवाव्यात. या नोंदी गावच्या कुलकर्णी याने कराव्यात.

शिरूर मधील करडे गावी झालेले आंदोलन हे "भारतातील पहिले शेतकरी आंदोलन" देखील मानले जाते. करडे गावातले बाबासाहेब देशमुख प्रतिष्ठित शेतकरी होते. दीडशे रुपयांच्या कर्जासाठी कालुराम नावाच्या सावकाराने त्यांची शेती तसेच स्थावर मालमत्ता व जंगम मालमत्ता जप्त केली. सततच्या दुष्काळानंतर ही तत्कालीन ब्रिटीश सरकारने शेतसारा कमी केला नव्हता.

भारत इतिहास संशोधक मंडळाचे उपाध्यक्ष बी. डी. कुलकर्णी यांच्या मते, "करडे येथे १८७५ मध्ये झालेल्या आंदोलनाला निश्चितच भारतातील पाहिले शेतकरी आंदोलन म्हणता येईल. ब्रिटिश धार्जिण्या सावकाराच्या अन्याय विरोधात शेतकऱ्यांनी केलेले हे उस्फूर्त आंदोलन होते. ब्रिटिशांनी त्याचा 'डेक्कन राईट्स' असा चुकीचा उल्लेख केलेला आहे."

य. दि. फडके यांच्या मते, "१८७५ च्या दंगलीत सावकारांनी बनविलेले बनावट कर्जरोखे व दस्तऐवज जाळण्यावर भर अधिक होता, लुटालूट जाळपोळ झाली तरी सावकारांना फार मारण्यासारखे गंभीर गुन्हे फारच तुरळक प्रमाणात घडले."

तत्पूर्वी १८५२ सालात, खानदेशातील सावदा रावेर व चोपडा भागांत शेतकऱ्यांनी शेत जमिनीचे सर्वेक्षण व मोजणी करण्यासाठी आलेल्या सरकारी अधिकाऱ्यांना विरोध केला

होता. जिल्हाधिकारी व इतर लष्करी अधिकाऱ्यांनी शेतकऱ्यांना सर्वेक्षणाच्या व शेतमोजणीच्या सकारात्मक बाबी समजावून सांगितल्यावर शेतकऱ्यांनी सरकारी अधिकाऱ्यांना आपले काम करू दिले.

१८३२ मध्ये, शेतकऱ्यांनी व सामान्य जनतेने पुण्यात 'धान्य उठाव' केला होता. यावेळी दुष्काळामध्ये अन्नधान्यांचा तुटवडा निर्माण झाला होता. त्यातच व्यापाऱ्यांनी अन्नधान्यांच्या किमती वाढविल्या. त्यामुळे व्यापाऱ्यांचा निषेध म्हणून ६ नोव्हेंबर १८३२ रोजी पुण्यात संतप्त जमावाने बाजारातील धान्याच्या दुकानावर हल्ले करून ती लुटण्यास सुरुवात केली. सरकारी यंत्रणेला परिस्थिती नियंत्रणाखाली आणण्यासाठी जवळजवळ दोन दिवस लागले. या घटनेवरून सरकारी यंत्रणेला व्यापारी वर्ग सामान्य जनतेचे व शेतकऱ्यांचे करत असलेले शोषण रोखण्यात आलेले अपयश अनैतिक मार्गाने लोकांचे शोषण करत असत ही बाब अधोरेखित होते.

शेतकऱ्यांच्या समस्या व छळवणुकी विरोधात काही समाजसुधारकांनी देखील आवाज उठवला. यामध्ये, सार्वजनिक सभा, महात्मा ज्योतिराव फुले, महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, सेनापती बापट इत्यादी समाजसुधारकांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका घेतल्याचे दिसून येते. महात्मा फुलेनी शेतकऱ्यांचे प्रश्नांना वाचा फोडून ते सोडविण्यासाठी अविरत प्रयत्न केले. तसेच त्यांनी पुण्यातील जुन्नर तसेच इतर ठिकाणांना भेटी दिल्या होत्या. "शेतकऱ्यांचा आसूड" या ग्रंथात ते म्हणतात, "शेतकऱ्यांचा जन्मापासून मृत्यूपर्यंत व मृत्यूनंतरही त्यांच्या अज्ञानाचा दैववादीपणाचा गैरफायदा घेऊन त्यांचे अखंड शोषण करतात". १८८३ मध्ये इंग्लंडच्या राजपुत्राने पुण्याला भेट दिली, तेव्हा महात्मा फुले यांनी त्यांच्यासमोर 'शेतकऱ्यांची कैफियत' मांडली. त्याचप्रमाणे, महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी शेतकऱ्यांच्या दयनीय अवस्थेसाठी प्रामुख्याने सावकारांना जबाबदार धरले व सरकारी अधिकाऱ्यांवर टीका केली. पुढे मुळशी धरणामुळे विस्थापित होणाऱ्या ५४ गावांमधील शेतकरी व अभावग्रस्तांनी असहकार चळवळी दरम्यान सेनापती बापट, भुस्कटे, करंदीकर, रानडे व दास्ताने यांनी टाटा कंपनी व सरकार विरोधात मोठे आंदोलन केले. (चौधरी के के, खंड १)

गणेश वासुदेव (सार्वजनिक काका) व महादेव गोविंद रानडे यांनी १८८० च्या दशकात इंग्रज अधिकाऱ्यांच्या जमाबंदीतील दोष दाखविणारा एक अहवाल सार्वजनिक सभेच्या मार्फत उपसमितीने तयार केला. शेतकऱ्यांची सुस्थिती नसून हालखीची परिस्थिती असल्याचे सार्वजनिक सभेने दाखवून दिले. त्याचप्रमाणे सार्वजनिक सभेच्या कार्यकर्त्यांनी ठिकाणी शेतकऱ्यांमध्ये जमाबंदी विरुद्ध प्रचार केला.

३.४.२ तंट्या भिल्ल व शेतकरी उठाव:

ब्रिटिशांनी भारतात आपले पाय रोवल्या नंतर त्यांनी येथील नैसर्गिक साधन संपत्तीवर मालकी हक्क प्रस्थापित करून जंगलतोड करण्यास सुरुवात केली. त्यामुळे जंगलातील भटक्या व आदिवासी लोकांच्या पारंपरिक व्यवसायावर आघात होऊन ते विस्थापित झाले. चरितार्थ चालविण्यासाठी अनेक आदिवासी गावातील बड्या शेतकऱ्यांकडे गडी मजूर म्हणून काम करू लागले. आदिवासींच्या जमिनी गावातील श्रीमंत लोकांनी किंवा बड्या शेतकऱ्यांनी बळकावल्या व आदिवासींना खंडाने जमीन कसण्यासाठी भाग पाडले.

अशाच एका जमिनीवर भाऊ सिंग (तंट्याचे वडील) कसत होते. त्यांच्या मृत्यू आधी त्यांच्याकडून तंट्या भिल्लाला आपली वडिलोपार्जित जमीन गावी गहाण आहे, असे कळले. परंतु काही काळ आधी संबंधित जमीनदारांनी ती जमीन आपल्या नावे करून घेतली होती. सुरुवातीला सनदशीर मार्गाने तंट्या भिल्ल यांनी जमीन शेत सोडविण्याचे प्रयत्न केले. परंतु त्याच्या पदरी अपयश पडले.

परंतु पुढे त्याने सावकाराला अथवा पाटलाला धडा शिकविण्याचा निर्धार केला. तो गावोगावच्या सावकारांना व जमीनदारांना लुटू लागला, लुटलेला पैसा शेतकऱ्यांना गरिबांना देऊ लागला. परिणामी पोलिसांनी त्याला पकडण्याचा ठरवले, परंतु तंट्या व त्याचे साथीदार हे पोलिसांना चकवत असत. पोलिसांच्या एका हल्ल्यात त्याचा साथीदार बिजातिया याला पकडले व त्याला फाशी दिली गेली. दुष्काळी काळात व्यापारी सावकार रयतेला लुटू लागले परंतु त्याने लोकांना बिनव्याजी पैसा दिला.

सावकार कमीत कमी किमंतीत शेतकऱ्यांचे धान्य विकण्यास त्यांना भाग पडत असे. परंतु तंट्याने त्याच्या साथीदारांना लुटीचा पैसा देऊन गावोगावच्या शेतकऱ्यांकडून जादा भावाने धान्य विकत घेतले होते. एकंदरीत पोलिसांना तंट्याचा खूप उपद्रव होत असल्याकारणाने त्याच्या विरोधात मोठी मोहीम हाती घेतली. तंट्याला पकडून आणणाऱ्याला मोठ- मोठी बक्षिसे जमिनी इनाम केल्या जातील असे सर्वत्र फरमानाद्वारे कळवले. परंतु अकरा वर्षे तंट्या भिल्ल सरकारच्या हाती सापडला नाही. पुढे बाणेर गावातील त्याच्या गणपतसिंह नामक मित्राने त्याला धोक्याने फसविले व तंट्या भिल्ल हा पोलिसांच्या हाती सापडला. पुढे ४ डिसेंबर १८८९ मध्ये त्याला फाशी देण्यात आली. ज्या काळात पुण्यात महात्मा फुले समाज सुधारण्यासाठी कार्य करत होते. त्याच काळात हा भिल्ल नायक आदिवासी शेतकरी यांच्या पारतंत्र्याच्या बेड्या झुगारून देऊन एकाकी लढा देत होता. यासंदर्भात बाबा भांड असे म्हणतात, “आदिवासी शेतकऱ्यांच्या क्रांतीचा पहिला नायक तंट्या भिल्ल होता. त्याने सातपुड्याच्या दोन्ही भागांत खानदेश व नर्मदा खोऱ्यातील आदिवासी शेतकऱ्यांत राष्ट्रीयत्वाची भावना जागविली.”

३.५ सारांश

भारतातील आदिवासी बहुल सर्वच क्षेत्रात ब्रिटिशांचे त्यांच्या हितसंबंधासाठी त्यांनी भारतातील नैसर्गिक साधनसंपत्तीवर व्यक्तिगत मालकी हक्क सांगितले. बहुतांशी जंगलात राहणारे आदिवासी त्यांच्या जिवितेवर घाला घालण्यासारखे होते. परिणामतः ब्रिटीशांना आदिवासी जमातींसोबत दीर्घकाळ संघर्ष करावे लागले. आदिवासी जमातीं पारंपरिक शास्त्रमार्गाचा अवलंब करून ब्रिटीशांना जेरीस आणले. या संघर्षात ब्रिटिश सरकारचे अतोनात नुकसान झाले, तरी सुद्धा सरकारला आधुनिक शस्त्रांच्या सहाय्याने आदिवासीचे उठाव क्रूरपणे दडपून टाकण्यास यश मिळाले.

३.६ प्रश्न

१. महाराष्ट्रातील आदिवासी व आदिवासी उठावावर यांवर टीप लिहा.
२. महाराष्ट्रातील शेतकरी उठावात दक्कन मधील शेतकरी व तंट्या भिल्ल चे योगदान स्पष्ट करा.

३.७ संदर्भ

१. आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास खंड २ – के. के. चौधरी
२. विमुक्तायन – लक्ष्मण माने
३. उमाजी राजे, मुक्काम डोंगर – सदाशिव आठवले
४. आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास – दीपक गायकवाड
५. विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र (खंड १) – य. दी. फडके
६. मराठी विश्वकोश खंड १ ते १०
७. महाराष्ट्रातील सामाजिक सांस्कृतिक स्थित्यंतराचा इतिहास (खंड १)– रमेश वरखेडे.
८. आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास – उत्तम सावंत
९. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचा आर्थिक परिप्रेक्षातून अभ्यास – संपा. डॉ. उत्तम पठारे, डॉ. लहू गायकवाड.

महात्मा ज्योतिराव फुले - सत्यशोधक समाज व मानवी हक्कांचा जाहीरनामा

घटक रचना

- ४.० उद्दिष्टे
- ४.१ प्रस्तावना
- ४.२ महात्मा ज्योतिबा फुले
- ४.३ सत्यशोधक समाज
- ४.४ सत्यशोधक समाजाचीतत्वे
- ४.५ सत्यशोधक समाजाची उद्दिष्टे
- ४.६ सत्यशोधक समाजाचे कार्य
- ४.७ सत्यशोधक चळवळीचे महत्व
- ४.८ सारांश
- ४.९ प्रश्न
- ४.१० संदर्भ

४.० उद्दिष्टे

- १) महात्मा ज्योतिबा फुले यांच्या कार्याचा आढावा घेणे.
- २) सत्यशोधक समाजाची उद्दिष्टे व त्यांच्या कार्याचा अभ्यास करणे.
- ३) सत्यशोधक चळवळीचे महत्व स्पष्ट करणे.

४.१ प्रस्तावना

एकोणिसाव्या शतकात महाराष्ट्रात होऊन गेलेल्या समाजसुधारकांमध्ये महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे कार्य विशेष उल्लेखनीय आहे. त्यांनी दलित समाज, स्त्रियांच्या परिस्थितीमध्ये परिवर्तन घडवून आणले. समाजातील अज्ञान नष्ट करण्यासाठी व सामाजिक परिवर्तनासाठी त्यांनी 'सत्यशोधक समाजाची' स्थापना केली. महाराष्ट्रातसामाजिक समता प्रस्थापित करणाऱ्या चळवळींमध्ये 'सत्यशोधक समाजाचे' विशेष महत्व आहे. सत्यशोधक समाजाद्वारे उभारण्यात आलेला हा लढा सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक गुलामगिरीविरुद्धचा लढा होता.

४.२ महात्मा ज्योतिबा फुले

महात्मा फुले हे आधुनिक महाराष्ट्रातील मूलगामी समाजपरिवर्तनाच्या चळवळीचे आद्य प्रवर्तक होते. फुले घराण्याचे मूळ गाव सातारा जिल्हातील कटगुण होते. त्यांचे मूळ उपनाव गोन्हे असे होते. ज्योतिरावांचे पणजोबा गावातील बारा बलुतेदारांपैकी एक होते. गावामध्ये चौगुल्याचे काम पाहणाऱ्या त्यांना त्या गावातील कुलकर्णींशी झालेल्या वादाने कटगुण सोडावे लागले. पुढे त्यांचे आजोबा शेटिबा आपल्या मुलांच्या उपजीविकेसाठी पुणे येथे आले. त्यांना राणोजी, कृष्णा व गोविंदराव अशी तीन मुले होती. त्यांची आर्थिक परिस्थिती वाईट असल्यामुळे त्यांच्या तिन्ही मुलांना उपजीविकेसाठी फुलांचा व्यवसाय करावा लागला. माधवराव पेशव्यांच्या कानावर त्यांच्या कामाची कीर्ती गेल्याने पेशव्यांनी त्यांना खाजगीत फुले घालण्याचे काम दिले त्याचबरोबर ३५ एकर जमीन इनाम म्हणून दिली. फुलांच्या व्यवसायावरूनच त्यांना 'फुले' हे नाव पडले.

महात्मा ज्योतिबाफुलेंचा जन्म ११ एप्रिल १८२७ रोजी झाला. महात्मा फुले यांच्या वडिलांचे नाव गोविंदराव शेटिबा फुले आणि आईचे नाव चिमणाबाई फुले असे होते. ज्योतिराव केवळ नऊ महिन्यांचे होते, तेव्हा त्यांच्या आईचे निधन झाले. त्यांचा विवाह सावित्रीबाई यांच्याशी झाला. प्राथमिक शिक्षणानंतर काही काळ त्यांनी भाजी विक्रीचा व्यवसाय केला. इ.स. १८४२ मध्ये माध्यमिक शिक्षणासाठी पुण्याच्या स्कॉटिश मिशन हायस्कूलमध्ये त्यांनी प्रवेश घेतला. बुद्धी अतिशय तल्लख, त्यामुळे पाच-सहा वर्षातच त्यांनी अभ्यासक्रम पूर्ण केला. त्यांनी कायमच समाजासाठी, गरीब लोकांच्यासाठी तसेच असहाय्य महिलांची परिस्थिती सुधारण्यासाठी अनेक प्रयत्न केले तसेच त्यांनी अनेक परंपरा आणि रूढी मोडून काढण्यासाठी प्रयत्न केले. त्यांनी स्त्री शिक्षण आणि स्त्री स्वातंत्र्यसाठी लढा दिला आणि त्यांना त्यामध्ये यश देखील मिळाले. तसेच ते अस्पृश्यता, बालविवाह आणि जातीभेद यासारख्या गोष्टींच्या देखील विरुद्ध होते.

महात्मा फुले यांनी इ.स. १८४८ मध्ये पुणे शहरामध्ये स्त्रीशिक्षणसाठी एक मुलींच्या शिक्षणासाठी शाळा स्थापन केली आणि मुलींना शिकवण्याची जबाबदारी हि सावित्रीबाई यांच्यावर सोपवली. मुलींना शिक्षण मिळावे म्हणून त्यांनी अनेक अडचणी आणि समस्या सोडवत मुलींच्या शिक्षणाचा मार्ग मोकळा केला. फक्त स्त्रीशिक्षणासाठी त्यांनी प्रयत्न न करता अस्पृश्य मुलांसाठी देखील त्यांनी शाळा सुरु करून त्यांना देखील शिक्षणाची दारे खुली करून दिली. १६ नोव्हेंबर १८५२ रोजी मेजर कॅंडी यांच्याकडून शैक्षणिक कार्यासाठी ब्रिटिश सरकार द्वारे विश्रामबाग वाडा मध्ये महात्मा फुले यांचा सत्कार करण्यात आला.

महात्मा फुले यांनी विधवा स्त्रियांची स्थितीमध्ये सुधारणा घडवून आणण्यासाठी विधवा पुनर्विवाह घडवून आणले. तसेच विधवांच्या केशवपनाची विरुद्ध न्हाव्यांचा संप घडवून आणला. बालहत्या प्रतिबंधक गृहाची स्थापना केली. त्यांनी अस्पृश्यांना दुष्काळ काळात स्वतःच्या विहिरीतून पाणी दिले. शेतकऱ्यांच्या शोषणाविरुद्ध अहमदनगर येथे खतं फोडीचे बंड घडवून आणले. दारूची दुकाने सुरु करण्यास सरळ निषेध केला. विल्यम हंटर शिक्षण आयोगा समोर निवेदन दिले आणि त्यामध्ये प्राथमिक शिक्षण सर्वाना सक्तीचे आणि मोफत

देण्याची मागणी केली. ११ मे १८८८ मध्ये मुंबईतील कोळीवाडा येथे जनतेने रावबहादुर यांच्या हस्ते महात्मा फुले यांना "महात्मा" ही पदवी देण्यात आली.

महात्मा फुले यांनी विविध विषयावर अनेक ग्रंथ लिहून वेगवेगळ्या प्रश्नांना वाचा फोडली. त्यांची प्रसिध्द असणारी पुस्तके म्हणजे सार्वजनिक सत्यधर्म, शेतकऱ्यांचा आसूड आणि गुलामगिरी, जर आपण हि पुस्तके वाचली तर आपल्याला समजते कि ते एक महान लेखक आणि विचारवंत देखील होते. ज्योतिबा फुले यांनी आपले संपूर्ण आयुष्य अस्पृश्यांच्या ब्राह्मणांच्या शोषणातून मुक्तीसाठी घालवले आणि त्यामध्ये त्यांना यश देखील आले. १८८८ मध्ये ज्योतिबांना पक्षाघाताचा झटका आला आणि त्यांना अर्धागवायू झाला आणि २८ नोव्हेंबर १८९० रोजी थोर समाजसुधारक महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे निधन झाले म्हणजेच वयाच्या ६३ व्या वर्षी त्यांचे निधन झाले.

महाराष्ट्रातील अस्पृश्यता निवारण व स्त्रीमुक्ती चळवळीचे आग्रही म्हणून महात्मा फुले यांना ओळखले जाते. शिक्षणाचे महत्व ओळखून प्रचार व प्रसार करणारे थोर शिक्षण तज्ज्ञ, शेतकरी व कामगारांच्या सुखासाठी झगडणारे विचारवंत, समतेच्या तत्वावर मानवधर्म स्थापन करणारे म्हणून त्यांचा गौरव करावा लागतो.

आपली प्रगती तपासा:

१) महात्मा फुले यांच्या जीवनाचा अल्पपरिचय सांगा ?

४.३ सत्यशोधक समाज

महाराष्ट्रातील बहुजन समाजाच्या विकासासाठी सुरु झालेली पहिली सामाजिक चळवळ म्हणून सत्यशोधक चळवळ ओळखली जाते. शूद्र व अतिशूद्र वर्गातील समाज हा उच्चवर्गाच्या गुलामगिरीमध्ये जीवन जगत होता. त्यांना समाजात कुठलेही हक्क व अधिकार नव्हते. यामुळे समाजात सामाजिक विषमता हि निर्माण झाली होती. हि सामाजिक विषमता जर नष्ट करायची असेल तर शूद्र व अतिशूद्र यांना हक्क व अधिकार हे मिळणे आवश्यक होते. परंतु हक्क व अधिकार संघर्ष केल्याशिवाय मिळणार याची जाणीव महात्मा फुले यांना होती. त्यामुळे संघटनात्मक प्रयत्न करणे गरजेचे होते. म्हणूनच सामाजिक समतेसाठी शूद्रातिशूद्रांची स्थिती सुधारण्यासाठी महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी 'सत्यशोधक समाजाची' स्थापना पुणे येथे २४ सप्टेंबर १८७३ मध्ये केली. सत्यशोधक म्हणजे 'सत्याचा शोध घेणारा' होय. सत्यशोधक समाजाच्या पहिल्या सभेत संपूर्ण महाराष्ट्रातून ६० प्रतिनिधी उपस्थित होते. ज्यामध्ये ज्ञानगिरीबुवा, धोंडीराम कुंभार, ज्ञानोबा झगडे, रामचंद्र भालेकर व तुकाराम पिंजर इ. प्रमुख प्रतिनिधी होते. या सभेत महात्मा फुले यांची अध्यक्ष व कोषाध्यक्ष तर नारायणराव गोविंदराव कडलक यांची सर्वानुमते कार्यवाहक म्हणून निवड करण्यात आली. सत्यशोधक चळवळ हि समाजातील कोणत्याही एका विशिष्ट वर्गाविरुद्ध नव्हती. बहुजन समाजात जागृती घडवून आणणे हे या चळवळीचे मुख्य उद्दिष्टे होते. पुढील काळात या समाजाच्या अनेक ठिकाणी शाखा निघाल्या.

समता, बंधुता व स्वातंत्र्य हे विचार रुजविण्यासाठी महात्मा फुले यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. सर्व जाती - धर्माच्या लोकांना व्यासपीठ उपलब्ध व्हावे हा यामागील हेतू होता. समाजातील कनिष्ठ वर्गाला मानसिक गुलामगिरीतून मुक्त करणारी हि चळवळ होती. प्रारंभीच्या काळात महार, मांग, ज्यू आणि मुसलमान या जातीधर्माचे लोक या समाजाचे सभासद होते. सर्व जाती धर्माच्या लोकांना या सभेचे सभासदत्व खुले होते. सत्यशोधक समाजाच्या शाखा अनेक ठिकाणी स्थापन करण्यात आल्या. या समाजाची आठवड्यातून एक वेळा सभा होत असे. धार्मिक व सामाजिक गुलामगिरी नष्ट करणे हे या समाजाचे मुख्य उद्दीष्ट्ये होते.

आपली प्रगती तपासा:

१) सत्यशोधक समाजाची स्थापना कशी झाली ते सांगा?

४.४ सत्यशोधक समाजाची तत्वे

सत्यशोधक समाजातील अनुयायांसाठी व त्यांच्या मार्गदर्शनासाठी महात्मा फुले यांनी 'सार्वजनिक सत्यधर्म' हा ग्रंथ लिहला. विठ्ठल रामजी शिंदे यांच्या मते, 'हे पुस्तक सत्यशोधक समाजाचे बायबल होते. या ग्रंथातील फुले यांचे विचार हे सत्यशोधक समाज व सत्यशोधक चळवळ यांचा मुख्य आधार होय.' या ग्रंथात सत्यशोधक समाजाची तत्वे सांगितली होती, ती पुढीलप्रमाणे:

- १) ईश्वर हा एक असून तो निर्गुण व निराकार आहे.
- २) सर्व माणसे हि एकाच परमेश्वराची लेकरे आहे.
- ३) परमेश्वराची भक्ती करण्याचा अधिकार प्रत्येक मानवाला आहे.
- ४) परमेश्वराची भक्ती करण्यासाठी भट व पुरोहित आणि मध्यस्थांची गरज नाही.
- ५) माणसाला जातीने नव्हे तर गुणांनी श्रेष्ठत्व येते.
- ६) पुर्नजन्म, कर्मकांड व जपजाप्य इ. गोष्टी अज्ञान मूलक आहेत व हि कनिष्ठ वर्गाच्या पिळवणुकीची मुख्य साधने आहेत.
- ७) कोणताही धर्मग्रंथ हा ईश्वरप्रणीत नाही, सर्व धर्मग्रंथांची निर्मिती मनुष्याने केलेली आहे.
- ८) परमेश्वर सावयव रूपाने अवतार घेत नाही.

४.५ सत्यशोधक समाजाची उद्दिष्टे

सत्यशोधक समाजाची उद्दिष्टे हि खालील प्रमाणे होती :

- १) शूद्र आणि अतिशूद्र यांची ब्राह्मण पुरोहितांकडून होणारी पिळवणूक थांबवणे.
- २) समाजातील पद्धदलित वर्गाला त्यांच्या हक्काची जाणीव करून देणे व त्यांच्या अधिकारांची शिकवणूक देणे.

- ३) शूद्र आणि अतिशूद्र यांची ब्राह्मणी शास्त्रांच्या मानसिक आणि धार्मिक गुलामगिरीतून मुक्तता करणे.
- ४) माणसां-माणसांमधील उच्चनीच भेदभाव दूर करून सामाजिक समतेच्या पुरस्कार करणे.

सत्यशोधक समाजाचा सभासद होतांना सदस्यांना पुढीलप्रमाणे शपथ घ्यावी लागे, "सर्व मानव प्राणी एकाच देवाची लेकरे आहेत. सबब ती माझी भावंडे आहेत. अशा बुद्धीने मी त्यांच्याशी वागेन. परमेश्वराची पूजा, भक्ती अगर ध्यानधारणा करताना अगर धार्मिक विधीच्या वेळी मी मध्यस्थाची गरज ठेवणार नाही. मी माझ्या मुलामुलींना सुशिक्षित करीन."

आपली प्रगती तपासा:

- १) सत्यशोधक समाजाची उद्दिष्टे व तत्वे थोडक्यात सांगा ?

४.६ सत्यशोधक समाजाचे कार्य

सत्यशोधक समाजाने आपली तत्वे व उद्दिष्टे यांना अनुसरून महाराष्ट्रात समाज परिवर्तनाची एक व्यापक चळवळ सुरु केली. डॉ. गेल ऑम्बेट यांनी सत्यशोधक समाजाच्या कार्याला चार टप्प्यात विभागले आहे, ते टप्पे पुढील प्रमाणे :

१) पहिला टप्पा (१८७३ - १८९०):

महात्मा फुले यांनी स्वतः सामाजिक सुधारणेसाठी केलेले कार्य म्हणजेच सत्यशोधक समाजाचा पहिला टप्पा होय. पहिल्या टप्प्यात सत्यशोधक समाजाने ब्राह्मणांच्या सामाजिक आणि धार्मिक हक्कांना आव्हान दिले. त्यांनी स्वतः धार्मिक व सामाजिक कृत्यांवर भर दिला. परंपरा व अंधश्रद्धा यांना आव्हान देऊन पुरोहितांविरुद्ध यश मिळवले. तसेच जातीभेद, उच्चनीचता व मूर्तिपूजा यांचाही जोरदार विरोध केला. महात्मा फुले यांच्या कार्यात कृष्णराव भालेकर, डॉ. विश्राम घोले, नारायण मेघाजी लोखंडे, मारुतराव नवले, डॉ. सदोबा गावंडे, गोविंदराव काळे व गणपत सखाराम पाटील इ. कार्यकर्त्यांनी सत्यशोधक समाजाचे विचार ग्रामीण भागात पसरविण्याचे महत्वाचे कार्य केले. बहुजन समाजात शिक्षणाचा प्रसार करण्याच्या उद्देशाने गरजू व लायक विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती देण्याची त्यांनी तयारी केली.

इ. स. १८७७ मध्ये महाराष्ट्रात मोठा दुष्काळ पडला असताना दुष्काळ पीडितांच्या मुलांची सोय करण्यासाठी 'बालश्रम' उघडले. तसेच सावकार व जमीनदार यांच्या कडून होत असलेली जुलूम - जबरदस्ती व पिळवणूक विरुद्ध चळवळ सुरु केली.

२) दुसरा टप्पा (१८९० - १९१०):

या काळात सत्यशोधक समाजाच्या कार्याला ओहोटी लागली याचे मुख्य कारण म्हणजे इ. स. १८९० मध्ये महात्मा फुले यांचे झालेले निधन होय. त्याच्या निधनामुळे सत्यशोधक समाजाचा आधारच नाहीसा झाला. तसेच याकाळात प्लेगची आलेली साथ व दुष्काळामुळे (इ.स. १८९५ - ९६) यासमाजाच्या कार्याला ओहोटी लागली. सत्यशोधक समाजाचे कार्य

हे विदर्भातील काही खेडी - मोठी शहरे आणि दक्षिणेत कोल्हापूर, बेळगाव या भागात मर्यादित राहिली. काही राष्ट्रवादी नेत्यांनी या समाजाविरुद्ध प्रभावी प्रचार केल्याने अधिकच मर्यादा पडली. या कालखंडात स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुकीकडे सत्यशोधक कार्यकर्त्यांचे लक्ष केंद्रित होणे व राष्ट्रीय चळवळीचा वाढता गेलेला प्रभाव इ. कारणांमुळे सत्यशोधक चळवळीला ओहोटी लागलेली दिसून येते.

३) तिसरा टप्पा (१९११-१९१९):

तिसऱ्या टप्प्यात सत्यशोधक समाजाची चळवळ महाराष्ट्रात पुन्हा एकदा सक्रिय झाली. ११ जानेवारी, १९११ रोजी राजश्री शाहू महाराज यांनी कोल्हापूर मध्ये सत्यशोधक समाजाची स्थापना पुन्हा नव्याने केली. या समाजाचे अध्यक्ष म्हणून भास्करराव जाधव, उपाध्यक्ष आनासाहेब लड्डे व कार्यवाहक म्हणून हरिभाऊ चव्हाण यांची निवड झाली. या टप्प्यात सत्यशोधक समाजाची चळवळ संपूर्ण महाराष्ट्र विदर्भ, मराठवाडा येथे पसरली. पुणे, नाशिक, ठाणे, सासवड, अहमदनगर, निपाणी, बेळगाव, आडगांव, जळगांव, अकोला, इंदापूरला या समाजाच्या शाखा सुरु झाल्या. या कालखंडात सत्यशोधक समाजाच्या कार्यकर्त्यांनी ब्राह्मण, पुरोहित व ग्रामीण भागातील ब्राह्मण सावकार, जामीनदार, यांच्या विरोधात आक्रमक प्रचार करून त्यांच्या कारवाया उजेडात आणल्या. राजश्री शाहू महाराजांच्या नेतृत्वात सत्यशोधक समाजाने केलेले कार्य प्रभावी ठरले. कोल्हापूर व सातारा हे या समाजाचे बालेकिल्ले बनले.

४) चौथा टप्पा (१९२० - १९३८):

इ. स. १९१९च्या मॉन्टेग्यु - चेम्सफोर्ड सुधारणा कायद्यात सक्रिय सहभाग देऊन सत्यशोधक समाजातूनच १९२० ला ब्राह्मणोत्तर पक्ष जन्माला आला. व या चळवळीचा चौथा टप्पा सुरु झाला. याच टप्प्यात सत्यशोधक चळवळीचे रूपांतर ब्राह्मणोत्तर पक्षात झाल्याने या चळवळीचा मूळ आशय मागे पडून सत्यशोधक चळवळीने राजकीय स्वरूप धारण केले.

आपली प्रगती तपासा:

१) सत्यशोधक समाजाच्या कार्याचा आढावा घ्या ?

४.७ सत्यशोधक चळवळीचे महत्व

महात्मा फुले यांनी २४ सप्टेंबर १८७३ रोजी पुण्यामध्ये सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. त्यानंतर मुंबईमधील कामाठीपुऱ्यातून सत्यशोधक समाजाच्या कार्याला सुरवात झाली. सत्यशोधक चळवळीमुळे शेतकरी वर्ग जागी झाला. विविध कामगारांच्या संघटना उभ्या राहिल्या, शिक्षणाचा प्रसार ग्रामीण भागात व गोरगरिबांच्या झोपडीपर्यंत झाला. स्त्री मुक्ती संघटना, अस्पृशांच्या उन्नतीसाठी अनेक संघटना स्थापन झाल्या. महात्मा फुले यांचे वाङ्मय व विविध कार्यकर्त्यांच्या वृत्तपत्रीय कामगिरीमुळे महाराष्ट्रात बहुजन समाजाच्या प्रबोधनाचा प्रयत्न झाला. जातीभेद, वर्णव्यवस्था, सावकारशाही, पुरोहितशाही, मूर्तिपूजेचा विरोध या सारख्या व्यवस्थेविरुद्ध या चळवळीने मोठा धक्का दिला. सत्यशोधक चळवळ समाजातील कोणत्याही एका विशिष्ट वर्गाविरुद्ध नव्हती. बहुजन समाजात जागृती घडवून

आणणे हे तिचे प्रमुख उद्दिष्टे होते. या समाजाच्या अनेक ठिकाणी शाखा निघाल्या. पुरोहिताशिवाय लग्ने लावण्यासाठी मंगलाष्टके मराठीत रचली गेली. सत्यशोधक समाजाद्वारे उभारण्यात आलेला लढा हा सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व सांस्कृतिक गुलामगिरीविरुद्धचा लढा होता.

धनंजय किर यांच्या मते, "आधुनिक भारतामध्ये सामाजिक पूर्णघटनेसाठी चळवळ सुरु करणारी पहिली संस्था म्हणजे सत्यशोधक समाज होय. सत्यशोधक समाजाने सामाजिक गुलामगिरी विरुद्ध आवाज उठवला व सामाजिक न्यायाची व सामाजिक पुरस्चनेची मागणी केली. सत्यशोधक समाजाच्या आवाज हा भारतामध्ये अनेक शतके दडपून टाकलेल्या कनिष्ठ समाजाची किंकाळी होती."

४.८ सारांश

सत्यशोधक समाजाने धार्मिक व सामाजिक कृत्यांवर भर दिला. परंपरा व अंधश्रद्धा यांना आव्हान देऊन यश मिळवले. तसेच जातीभेद, उच्चनीचता व मूर्तिपूजा यांचाही जोरदार विरोध केला. मधांतरीच्या काळात मात्र या समाजाला आधार नसल्याने तसेच याकाळात प्लेगची साथ व दुष्काळामुळे (इ.स. १८९५ - ९६) या समाजाच्या कार्याला ओहोटी लागली. राजश्री शाहू महाराज यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना पुन्हा केल्याने सत्यशोधक समाजाने केलेले कार्य प्रभावी ठरले. परंतु कालांतराने सत्यशोधक चळवळीचे रूपांतर ब्राह्मणोत्तर पक्षात झाल्याने या चळवळीचा मूळ आशय मागे पडून सत्यशोधक चळवळीने राजकीय स्वरूप धारण केले. सत्यशोधक समाजाने शेतकरी वर्ग, कामगार, शिक्षणाचा प्रसार, स्त्री मुक्ती, अस्पृशांच्या उन्नतीचे कार्य मोठ्या प्रमाणावर केले. जातीभेद, वर्णव्यवस्था, सावकारशाही, पुरोहितशाही, मूर्तिपूजेचा विरोध या सारख्या व्यवस्थेविरुद्ध सत्यशोधक समाजाने मोठे कार्य केले.

४.९ प्रश्न

- १) महात्मा फुले यांच्या जीवन कार्याचा थोडक्यात आढावा घ्या ?
- २) सत्यशोधक समाजाची स्थापना व त्याची उद्दिष्टे सांगा ?
- ३) सत्यशोधक समाजाच्या कार्याचा आढावा घेऊन या समाजाचे महत्व स्पष्ट करा ?

४.१० संदर्भ

- १) किर धनंजय, महात्मा ज्योतिराव फुले, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, १९९२
- २) फडके य. दि., महात्मा फुले समग्र वाङ्मय, महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ, मुंबई, १९९१
- ३) पाटील प. सी., महात्मा ज्योतिराव फुले, महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ, मुंबई, १९८४

- ४) कठारे अनिल, आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास (१८१९ - १९६०), विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, २००९
- ५) भिडे जी. एल. व पाटील एन. डी., महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेचा इतिहास, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, २००६
- ६) मोरे दिनेश, आधुनिक महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास (१८१८ - १९६०), के. एस. पब्लिकेशन, पुणे, २००६
- ७) Narain V.A., Social History of Modern India, Meenakshi Prakashan, Meerut, 1972

munotes.in

प्रार्थना समाज

घटक रचना

- ५.० उद्दिष्टे
- ५.१ प्रस्तावना
- ५.२ प्रार्थना समाज
- ५.३ प्रार्थना समाजाचे तत्वज्ञान
- ५.४ प्रार्थना समाजाची उपासना पद्धती
- ५.५ प्रार्थना समाजाचे कार्य
- ५.६ प्रार्थना समाजाचे अपयश
- ५.७ सारांश
- ५.८ प्रश्न
- ५.९ संदर्भ

५.० उद्दिष्टे

- १) प्रार्थना समाजाचे कार्य अभ्यासणे.
- २) प्रार्थना समाजाचे तत्वज्ञान व उपासना पद्धती यांचा अभ्यास करणे.
- ३) प्रार्थना समाजाच्या कार्याचा व अपयशाचा आढावा घेणे.

५.१ प्रस्तावना

एकोणिसाव्या शतकात महाराष्ट्रात राजकीय परिवर्तन झाले त्यामुळे महाराष्ट्रात पाश्च्यात विद्या व ख्रिश्चन धर्म यांच्या प्रसाराला सुरवात झाली. ब्रिटिशांच्या शैक्षणिक कार्यामुळे महाराष्ट्रात सुशिक्षितांची एक नवीन पिढी उदयास आली. या सुशिक्षित तरुणांनी आपल्या धार्मिक व सामाजिक जीवनाकडे चिकित्सक भूमिकेतून पाहण्यास सुरवात केली. यातूनच महाराष्ट्रात सामाजिक व धार्मिक चळवळी ह्या उदयास आल्या. महाराष्ट्रात धार्मिक क्षेत्रात सुधारणा घडवून आणण्याचा प्रयत्न 'प्रार्थना समाज' या संघटनेने केला. बाळशास्त्री जांभेकर, भाऊ महाजन, लोकहितवादी, विष्णुबुवा ब्रह्मचारी, दादोबा पांडुरंग, महात्मा फुले, बाबा पदमजी, भाऊ दाजी लाड इ. विचारवंत सुधारकांनी महाराष्ट्राच्या जीवनात वैचारिक क्रांतीचे व प्रबोधनाचे कार्य सुरु केले होते. या सर्व विचारवंतांच्या प्रयत्नांमुळेच धर्मसुधारणेसाठी पार्श्वभूमी तयार झाली. महाराष्ट्रात धर्मसुधारणेच्या चळवळीचा अग्रमान हा परमहंस सभेला द्यावा लागतो. परंतु लोकक्षोभेच्या भीतीने परमहंस सभा इ.स. १८६० मध्ये बंद पडली. या सभेच्या तत्वाविषयी आत्मीयता बाळगणारा व या तत्वांचे आकर्षण असणाऱ्या विचारवंतांनी प्रार्थना समाजाची स्थापना करण्यास पुढाकार घेतला. ब्राह्मो समाज

व आर्य समाज यांच्या इतके प्रार्थना समाजाचे कार्य हे व्यापक नसले तरी महाराष्ट्रात वैचारिक जागृती निर्माण करण्याच्या दृष्टीने प्रार्थना समाजाचे महत्वाचे कार्य आहे.

५.२ प्रार्थना समाज

एकोणिसाव्या शतकात धर्मसुधारणेच्या प्रसार करण्याच्या उद्देश्याने स्थापन झालेली एक चळवळ म्हणजेच प्रार्थना समाज होय. प्रार्थनासमाजाचे स्वरूप लक्षात येण्यासाठी सर्वप्रथम परमहंससभेची ओळख करून घेणे हे महत्वाचे ठरते. ब्रिटिशांचे भारतात राज्य स्थिरावल्यानंतर त्यांच्या धर्माचा, संस्कृतीचा व ज्ञानाचा संबंध हा भारतीय लोकांमध्येसतत वाढतच गेला. ब्रिटिशांची सत्ता भारतात स्थिरावल्यानंतर हिंदू धर्मावर ख्रिस्ती मिशनऱ्यांचे वैचारिक हल्ले होऊ लागले. ब्रिटिशांच्या नवीन पाश्च्यात शिक्षणामुळे अनेक सुशिक्षितांवर नव्या शिक्षणाचा प्रभाव पडून हिंदू धर्माच्या परंपरेवरील त्यांची श्रद्धा देखीलढळू लागली, प्राचीन परंपरेची बंधने हि शिथिल होऊ लागली. काही विचारी सुशिक्षितांना भारतीय समाजातील मूर्तिपूजा, बहुदेवतावाद, जातिभेद व इतर परंपरागत अनिष्ट चालीरीती यांच्या दुष्परिणामाची जाणीव होऊ लागली. बायबलमधील चमत्कारिक व अप्रमाण वाटणाऱ्या बाबीदेखील विचारवंतांच्या लक्षात आल्या. यामुळे धर्मातराचा उपलब्ध मार्ग न धरता, येथील धर्माची व सर्व समाजाची नव्या कालानुरूप सुधारणा करावी, असा विचार दादोबा पांडुरंग तर्खडकर, राम बाळकृष्ण जयकर, भिकोबा चव्हाण, तुकाराम तात्या, आत्माराम पांडुरंग तर्खडकर इ. नव्या सुशिक्षितांच्या मनात आला. बंगालमध्ये राजा राममोहन रॉय यांनी १८२८ साली ब्राह्मोसमाजाची कलकत्ता येथे स्थापना केली व भारतीय धर्मसुधारणेच्या चळवळीस प्रोत्साहन दिले, त्याचीही पार्श्वभूमी परमहंससभेच्या मागे होतीच. परंतु सभेच्या स्थापनेसाठी महत्वाचे कारण ठरलेली घटना म्हणजे ईश्वरचंद्र विद्यासागर व राम बाळकृष्ण यांची भेट. या भेटीतून परस्पर विचारविनिमय झाला. दादोबा पांडुरंग यांनी परमहंससभेची स्थापना १८४८ मध्ये केली. धर्मविवेचन (१८६८) व पारमहंसिक ब्राह्मधर्म (१८८०) ही परमहंससभेचे विचार सांगणारी दोन पुस्तके दादोबा पांडुरंग यांनी तयार केली. एकेश्वरवादाचा पुरस्कार करून परमहंससभेत सुरुवातीस व शेवटी प्रार्थना केली जाई. रोटीबंदीचे बंधन तोडणे व जातिभेद मोडणे हे त्यांचे प्रमुख उद्देश समजले जात. परमहंससभेचे पहिले व शेवटचे अध्यक्ष राम बाळकृष्ण हेच होते. ह्या सभेचे कार्य गुप्त पद्धतीने चालत असे. सभा नावारूपास आल्यावर समाजात एकदम प्रकट व्हावयाचे, असे त्यांनी ठरवले होते. परंतु मध्यंतरी त्यांच्या सभासदांची यादी कुणी पळवल्यामुळे सभेची मंडळी घाबरली व सभेचे अस्तित्व संपले. १८६० मध्ये परमहंस सभा हि संपुष्टात आली. प्रतिकूल परिस्थितीतही आपली मते ठामपणे मांडण्याची हिंमत हि त्यावेळेसच्या सभासदांमध्ये नव्हती. परंपरावाद्यांच्या पुढे त्यांचा पराभव झाला.

ब्राह्मो समाजाचे एक प्रभावी नेते केशवचंद्र सेन हे इ. स. १८६४ मध्ये मुंबई मध्ये आले. त्यांच्या धर्मसुधारणाविषयी व्याख्यानाचा व त्यांच्या कार्याचा प्रभाव हा महाराष्ट्रातील नवविचारवाद्यांवर झाला. डॉ. आत्माराम पांडुरंग तर्खडकर यांनी समविचारी लोकांशी चर्चा करून ३१ मार्च १८६७ रोजी 'एकेश्वर उपासक मंडळी'ची स्थापना केली. तिलाच पुढे 'प्रार्थना समाज' असे म्हटले जाऊ लागले. डॉ. आत्माराम पांडुरंगतर्खडकर या सभेचे पाहिले अध्यक्ष बनले. तर रामलाल कृष्ण, परमानंद, भाऊ महाजन, नवरंगी, मोडक आणि

वागले हे या सभेचे सदस्य होते. या समाजाच्या प्रचारासाठी 'सुबोध पत्रिका' हे वृत्तपत्र सुरु केले. गिरगाव येथे या समाजाने स्वतःची इमारत बांधली.

प्रार्थना समाजाला खरी प्रतिष्ठा प्राप्त करून देण्याचे कार्य पुढे दोन वर्षांनी समाजामध्ये सामील झालेल्या डॉ. रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर यांनी केले. हे थोर प्राच्यविद्या पंडित असूनही धार्मिक संशोधनाला त्यांनी शास्त्रीय बैठक दिली. त्याचबरोबर न्या. रानडे यांनीही या समाजाला व्यापक स्वरूप देण्याचे कार्य केले. प्रार्थना समाजाने ब्राह्मो समाजाप्रमाणे स्वतःच्या पंथाला स्वातंत्र्य धर्म न मानता स्वतःला हिंदू धर्मातील सुधारणावादी पंथ मानले. प्रार्थना समाजाने मात्र मूर्तिपूजा मनाली नाही. तरी परमेश्वराला सगून मानले. खरे तर प्रार्थना समाज हा द्वैतवादी, सगुणोपासक व भक्तिमार्ग होते.

इ. स. १८६८ मध्ये न्या. रानडे आणि इ. स. १८८९ मध्ये रामकृष्ण भांडारकर प्रार्थना समाजात सहभागी झाले. ब्राह्मो समाजाच्या प्रेरणेने प्रार्थना समाजाची स्थापना झाली असली तरी महाराष्ट्रातील परिस्थिती लक्ष्यात घेऊन न्या. रानडे व भांडारकर यांनी प्रार्थना समाजाची तत्वे व उपासना पद्धती निश्चित केली. न्या. रानडे हे प्रार्थना समाजाला जुन्या भागवत धर्माची शाखा मनात असत. त्यांनी प्रार्थना समाजाचे 'Love of god, in the service of man' असे घोषवाक्य निश्चित केले. न्या. रानडे यांनी प्रार्थना समाजाचे उद्दिष्टे हे खालील प्रमाणे सांगितले होते.

- १) समाजाची नैतिक प्रगती घडवून आणणे.
- २) प्रचलित पूजा पद्धतीला बदलून अध्यात्मावर आधारित नवीन पूजा पद्धती निर्माण करणे.

आपली प्रगती तपासा:

- १) प्रार्थना समाजाच्या स्थापनेचा आढावा घ्या ?

५.३ प्रार्थना समाजाचे तत्वज्ञान

न्या. रानडे व आर. जी. भांडारकर यांनी प्रार्थना समाजाचे तत्वज्ञान निर्माण करताना गीता, उपनिषदे, बौद्ध धर्म, व बायबल मधील चांगल्या तत्वांचा आधार घेतला. इ. स. १८७३ मध्ये न्या. रानडे व भांडारकर यांनी प्रार्थना समाजाची तत्वे प्रसिद्ध केली. ती पुढीलप्रमाणे

- १) परमेश्वर एक आहे. तो निराकार असून विश्वाचा निर्माता आहे. व ईश्वर सर्व शक्तिमान आहे.
- २) सत्य, सदाचार व भक्ती हे ईश्वराच्या उपासनेचे खरे मार्ग आहे. या मार्गाने गेल्यानेच तो प्रसन्न होतो.
- ३) परमेश्वराने कोणताही धर्म ग्रंथ हा लिहला नाही. त्यामुळे निर्दोष असा एकही धर्मग्रंथ सापडणार नाही. तसेच परमेश्वर हा अवतार घेत नाही.
- ४) मूर्तिपूजा परमेश्वराला मान्य नाही.

- ५) प्रार्थनेच्या मार्गाने परमेश्वराची उपासना करता येते. परंतु प्रार्थनेने भौतिक फळाची प्राप्ती होत नाही. प्रथम प्रार्थनाफक्त आत्मिक उन्नतीसाठीच करावयाची आहे.
- ६) सर्व माणसे हि एकाच परमेश्वराची लेकरे आहेत. म्हणून सर्वांनी एकमेकांशी बंधुत्वाच्या भावनेने वागावे.

रानडे-भांडारकर, वामन आबाजी मोडक, नारायण गणेश चंदावरकर, द्वा. गो. वैद्य, विठ्ठल रामजी शिंदे वगैरेंच्या व्याख्यानांचे व प्रवचनांचे जे संग्रह उपलब्ध आहेत, त्यांवरून प्रार्थनासमाजाची ओळख पटते. उपनिषदे, इतर सर्व धर्मग्रंथांतील पारमार्थिक व नैतिक सिद्धांत प्रार्थनासमाज मानतो. साधकाला मध्यस्थाशिवाय म्हणजे पुरोहिताशिवाय अंतःप्रेरणेतून व स्वानुभवातून सत्याचे ज्ञान होऊ शकते. विवेकबुद्धीने धर्म व नीतितत्त्वे समजू शकतात. आत्मपरीक्षण आणि आत्मनिवेदनप्रधान असा हा प्रवृत्तिमार्ग आहे. सर्वांगीण सामाजिक सुधारणेचा पाया सद्धर्म व सदाचरणावर आधारित असावा, यावर प्रार्थनासमाज भर देतो.

आपली प्रगती तपासा:

- १) प्रार्थना समाजाचे तत्वज्ञान थोडक्यात स्पष्ट करा ?

५.४ प्रार्थना समाजाची उपासना पद्धती

प्रार्थना समाजाच्या मंदिरात जी साप्ताहिक उपासना होती. त्याचे सहा भाग असत.

१) उदबोधक:

इतर विचार मनातून काढून टाकून परमेश्वर विषयक विचार मनात आणणे.

२) स्तवन:

ईश्वराचे वैभव, पावित्र्य, तेज, सामर्थ्य, प्रेम इ. गुणांचे स्तवन करणे.

३) कृतज्ञता दर्शन:

ईश्वराविषयी कृतज्ञता व्यक्त करणे.

४) प्रार्थना:

मनाच्या एकाग्रतेसाठी ओव्या, अभंग व तत्सम प्रार्थना करणे.

५) निरूपण:

उपदेशात्मक प्रवचन देणे.

६) आरती:

या उपासनेसाठी समाजाने अनेक प्रार्थना मंदिरे बांधली होती. मुंबईचे प्रार्थना समाज मंदिर हे आजही प्रसिद्ध आहे.

आपली प्रगती तपासा:

१) प्रार्थना समाजाची उपासना पद्धती सांगा ?

५.५ प्रार्थना समाजाचे कार्य

प्रार्थना समाजाने धर्मप्रचारापेक्षा सामाजिक सुधारणा चळवळीकडे विशेष लक्ष दिले. अस्पृश्यता निवारण, विधवा विवाह, मुलींच्या शिक्षणास प्रोत्साहन, बालविवाहास विरोध इ. क्षेत्रात या समाजाने भरीव कार्य केले. अस्पृशांच्या उन्नतीसाठी महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी 'डिस्प्रेड क्लासेसमिशन' ही संस्था स्थापन केली. या संघटनेने अस्पृशांच्या मुलांना शिक्षण देण्यापासून वृद्ध व आजारी लोकांची सेवा करण्याचे काम करून अस्पृश्यता निवारण्याचा क्षेत्रात मोलाचे कार्य केले. ना. म. जोशी यांनी 'सोशल सर्व्हिस लीग' या संघटनेची स्थापना करून मजुरांची स्थिती सुधारण्याचा प्रयत्न केला. तर देशसेवेसाठी चांगले कार्यकर्ते निर्माण करण्याच्या उद्देशाने नामदार गोखले यांनी 'सर्व्हंट ऑफ इंडिया सोसायटी' या संस्थेची स्थापना केली. महात्मा फुले यांच्या 'अनाथ श्रम' या समाजापासून प्रेरणा घेऊन प्रार्थना समाजाचे कार्यकर्ते उमाजी शंकर लालशंकर यांनी अनाथ मुलांकरिता एक आश्रम सुरू केले. प्रार्थना समाजाच्या वतीने पंढरपूर येथे 'अनाथ बालकाश्रम' काढण्यात आले. या संस्थेने १८७६ - ७७ च्या दुष्काळात लोकोपयोगी असे विविध कार्यक्रम हाती घेतले.

स्त्रियांना शिक्षण देण्याच्या उद्देशाने न्या. रानडे यांनी इ. स. १८८२ मध्ये पुण्यामध्ये मुलींची शाळा सुरू केली. प्रार्थना समाजाच्या वतीने स्वातंत्र्यपणे स्त्रियांसाठी 'संगत सभेचे' आयोजन केले जात. ज्यामध्ये स्त्री विषयक प्रश्नांवर चर्चा केली जात. स्त्रियांची सर्वांगीण उन्नती घडवून आणण्याच्या उद्देशाने पंडिता रमाबाई यांनी इ. स. १८८२ मध्ये 'आर्य महिला समाजाची' स्थापना केली. प्रार्थना समाजाबद्दल लोकांमध्ये असलेल्या विविध प्रश्नांचे निराकरण करण्यासाठी न्या. रानडे यांनी 'Theists Confession of Faith' हा निबंध लिहला. व समाजामध्ये आपल्या विचारांच्या प्रचारासाठी 'सुबोध पत्रिका' हे वृत्तपत्र (मुखपत्र) सुरू केले.

प्रार्थनासमाज ही प्रारंभापासूनच आध्यात्मिक चळवळ ठरते. हा समाज ब्रह्मवादी आहे; परंतु मायावादी नाही. या चळवळीस पुढे म. गो. रानडे, रा. गो. भांडारकर विद्वानांचा लाभ झाला. रानडे यांनी युरोपमधील मार्टिन ल्यूथरची धर्मसुधारणा व भागवत धर्म यांमधील साम्य विशद केले. भांडारकरांनी प्रार्थनासमाज हा अनिर्देश्य, अव्यक्त, अचिंत्य व कूटस्थ अशा निर्गुण ईश्वराची प्रार्थना करीत नाही, तर तो सत्य, ज्ञान व आनंदस्वरूपी सगुण ईश्वराची उपासना करतो, असे स्पष्ट केले. प्रार्थनासमाजाची तत्त्वे रानडे यांनीच निश्चित केली. पंढरपूर व विलेपार्ले येथील बालकाश्रम, राममोहन हायस्कूल, प्रार्थनासमाज हायस्कूल, विलेपार्ले, सर चंदावरकर मराठी शाळा वगैरे दर्जेदार शैक्षणिक संस्था व विविध प्रकारची समाजकल्याणपर कार्ये चालविण्यात प्रार्थनासमाजाने यश मिळविले आहे. मुंबई, पुणे, वाई, खार येथील या समाजाच्या शाखा यथाशक्ती समाजसेवा करीत आहेत. अंधश्रद्धा व धर्मभोळेपणा नाहीसा करण्याच्या दृष्टीने प्रार्थनासमाजाने अनन्यसाधारण कार्य केले आहे.

आपली प्रगती तपासा:

१) प्रार्थना समाजाच्या कार्याचा आढावा घ्या?

५.६ प्रार्थना समाजाचे अपयश

डॉ. आत्माराम पांडुरंग, डॉ. भांडारकर, न्या. रानडे यांच्याव्यतिरिक्त वामन आबाजी मोडक, नारायण गणेश चंदावरकर, विठ्ठल रामजी शिंदे, सुखठणकर इ.अनेक कार्यकर्त्यांनी या समाजाच्या प्रचारासाठी प्रयत्न केले परंतु प्रार्थना समाजाचा प्रसार हा विशिष्ट शहरांपुरताच व सुशिक्षित वर्गापुरताच मर्यादित राहिला. प्रार्थना समाज हा धर्म सुधारणेच्या उद्देशाने स्थापन करण्यात आलेला एक सुधारणावादी समाज होता. या समाजाने सामाजिक क्षेत्रात उत्कृष्ट कार्य केले असले तरी त्यांच्या कार्याची व्याप्ती हि ठराविक क्षेत्रापुरतीच मर्यादित होती. मुंबई, पुणे, सातारा, कोल्हापूर व अहमदनगर इ. मोजक्या शहराबाहेर या समाजाचे फारसे कार्य नव्हते. प्रार्थना समाजाच्या अपयशासाठी अनेक कारणे कारणीभूत होती. त्यापैकी काही पुढीलप्रमाणे-

- १) प्रार्थना समाजावर ख्रिस्ती धर्मतत्वांचा काही प्रमाणात प्रभाव होता. त्यामुळे हिंदू समाजाला त्यांच्या विषयी आपुलकी वाटली नाही. एकेश्वरवादाचा पुरस्कार व मूर्तीपूजेला विरोध हे तत्व बहुसंख्य हिंदूंच्या श्रद्धास्थानेवर आघात होता.
- २) प्रार्थना समाजाचे नेतृत्व हे उच्च मध्यमवर्गीय लोकांकडे होते. या समाजात बहुतांश नेते हे बुद्धिमान व उदारमतवादी होते. तरी समाजातील सर्वसामान्य लोकांवर आपल्या विचारांचा प्रभाव पाडू शकले नाही. तसेच या नेत्यांचा जनसामान्यांशी फारसा संपर्क नव्हता.
- ३) प्रार्थना समाजातील नेतृत्वात आचार व विचार यामध्ये विसंगणती होती. उदा. न्या. रानडे यांनी पंच छेदय मिशन प्रकरणी आपल्या मताविरुद्ध जाऊन प्रायश्चित केले.तसेच न्या. रानडे यांनी पुनर्विवाहाचा पुरस्कार करूनही स्वतः मात्र प्रसंग येऊनही पुनर्विवाह टाळला.यामुळे प्रार्थना समाजातील लोक हे केवळ बोलघेवडेसुधारक आहे असा लोकांचा समज झाला.
- ४) प्रार्थना समाजाने स्त्री सुधारणावादी चळवळी राबवून देखील हा समाज स्त्रियांना आपल्या चळवळीकडे आकर्षित करण्यात अपयशी ठरला. उदा. स्त्रियांनी प्रतिमा पूजनेचा त्याग करावा या उपक्रमाला स्त्रियांकडून फारसा प्रतिसाद मिळाला नाही.
- ५) प्रार्थना समाजाचे नेतृत्व बुद्धिजीवी लोकांकडे होते. बहुजन समाजात सुधारणा घडवून आणण्यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले. पण ते बहुजन समाजाशी एकरूप झाले नाही.
- ६) आर्यसमाज वगळता प्रार्थना समाज व ब्राह्मो समाज यांचे बहुतेक नेते ब्रिटिश सत्तेचे समर्थक होते. या विचारांचा प्रसार मात्र पुढील काळात हिंदू धर्मियांमध्ये झाला व स्वतंत्र पंथ स्थापन न होताच धर्मपरिवर्तन हळूहळू घडू लागले.

वरील सर्व कारणांमुळे प्रार्थना समाजाचा व त्यांच्या विचारांचा प्रसार हा महाराष्ट्रात सर्वत्र मोठया प्रमाणावर होऊ शकला नाही.

आपली प्रगती तपासा:

१) प्रार्थना समाजाला अपयश का आले ते सांगा ?

५.७ सारांश

३१ मार्च १८६७ या दिवशी मुंबई येथे काही सुधारणावादी मंडळींनी 'प्रार्थनासमाज' स्थापन केला. डॉ. आत्माराम पांडुरंग तर्खडकर हे त्याचे अध्यक्ष, तर बाळ मंगेश वागळे हे कार्यवाह होते. त्या वेळी डॉ. रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर आणि न्या. महादेव गोविंद रानडे हे मुंबईत वास्तव्याला नव्हते. परंतु लवकरच तेही प्रार्थनासमाजाचे सभासद झाले आणि समाजाची तात्त्विक बैठक मुख्यतः त्या दोघांच्या मार्गदर्शनाखालीच भक्कम बनली. ४ डिसेंबर १८७० रोजी 'पुणे प्रार्थना समाजा'ची स्थापना झाली. एकेश्वरवाद मानणारा, मूर्तिपूजा व संबंधित कर्मकांड नाकारणारा, ईश्वरी अवतार व ईश्वरप्रणीत धर्मग्रंथ या दोन्ही कल्पना झुगारणारा, सर्व माणसे ईश्वराची लेकरे आहेत अशी श्रद्धा बाळगून मानवी बंधुत्वावर भर देणारा, असा हा धर्मशुद्धीचा प्रयोग होता. ईश्वराविषयी पूज्यबुद्धी बाळगून त्याचे भजनपूजन करणे व त्याला प्रिय अशी कृत्ये करणे हा त्याचा उपासनामार्ग होता. जातिव्यवस्था, अस्पृश्यता, स्त्रीदास्य यांसारख्या सामाजिक दुरितांना त्याचा विरोध होता. प्रबोधन व शिक्षणप्रसारावर त्याचा भर होता. मानवता व सर्वधर्मसमभाव ही त्याची अंगभूत दृष्टी होती. धर्मसुधारणेतून सामाजिक सुधारणा व देशसुधारणा साधण्याचा उत्क्रांतिवादी मार्ग त्याने आखलेला होता. तसे पाहिले तर हे ब्राह्मोसमाजाचे मराठी वळण होते; पण ती प्रतिकृती मात्र नव्हती.

५.८ प्रश्न

- १) प्रार्थना समाजाची स्थापना कशी झाली ते स्पष्ट करा ?
- २) प्रार्थना समाजाचे तत्वज्ञान व उपासना पद्धती यांची माहिती द्या ?
- ३) प्रार्थना समाजाचे कार्य स्पष्ट करून त्यांच्या प्रार्थना समाजाला अपयश का आले हे सांगा ?

५.९ संदर्भ

- १) कठारे अनिल, आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास (१८१९ - १९६०), विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, २००९.
- २) भिडे जी. एल. व पाटील एन. डी., महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेचा इतिहास, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, २००६.
- ३) मोरे दिनेश, आधुनिक महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास (१८१८ - १९६०), के. एस. पब्लिकेशन, पुणे, २००६.
- ४) पाटील व्ही. बी., विसाव्या शतकातील महाराष्ट्रामधील समाजसुधारणेचा इतिहास, के सागर पब्लिकेशन, पुणे, २०१८.

- ॡ) चौधरी के. के., आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास, खंड २, महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ, मुंबई.
- ॢ) गाठाल एस. एस., आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास, कैलाश पब्लिकेशन, औरंगाबाद, २०२०.
- ॣ) Narain V.A., Social History of Modern India, Meenakshi Prakashan, Meerut, 1972.
- ।) चव्हाण रा. ना., प्रार्थना समाज, माहिती स्रोत : मराठी विश्वकोश.

munotes.in

महाराष्ट्रातील समाज सुधारकांचे आर्थिक राष्ट्रवादातील योगदान

घटक रचना

- ६.० उद्दिष्टे
- ६.१ प्रस्तावना
- ६.२ आर्थिक राष्ट्रवाद
- ६.३ आर्थिक राष्ट्रवादाचे विचार मांडणारे महाराष्ट्रातील विचारवंत
 - १) जगन्नाथ शंकरशेठ उर्फ नानासाहेब
 - २) भास्कर पांडुरंग तर्खडकर
 - ३) गोपाळ हरी देशमुख उर्फ लोकहितवादी
 - ४) महात्मा ज्योतिबा फुले
 - ५) दादाभाई नौरोजी
 - ६) न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे
 - ७) राजश्री शाहू महाराज
 - ८) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
 - ९) डॉ. धनंजय गाडगीळ
- ६.४ सारांश
- ६.५ प्रश्न
- ६.६ संदर्भ

६.० उद्दिष्टे

- १) आर्थिक राष्ट्रवादाचा अभ्यास करणे.
- २) महाराष्ट्रातील आर्थिक विचारवंतांचे आर्थिक राष्ट्रवादातील योगदान अभ्यासणे.

६.१ प्रस्तावना

इ.स. १७५७ चे प्लासीचे युद्ध व १७६४ च्या बक्सारच्या विजयाने ब्रिटिशांनी भारतात आपल्या सत्तेचा पाया रोवला व पुढील काळात संपूर्ण भारतात आपले वर्चस्व प्रस्थापित करून मोठ्या प्रमाणावर भारतीय संपत्तीचे त्यांनी आर्थिक शोषण घडवून आणले. ब्रिटिशांच्या पाश्चात शिक्षणाच्या धोरणामुळे उदयास आलेल्या सुशिक्षित मध्यमवर्गीयांचे लक्ष्य हे सरकारच्या आर्थिक पिळवणुकीकडे आकर्षित झाले. व त्यामधून जी प्रतिक्रिया उमटली ती 'आर्थिक राष्ट्रवाद' म्हणून ओळखली गेली. नवीन सुशिक्षित मध्यमवर्गीयांनी

ब्रिटिशांच्या आर्थिक धोरणांचा भारतीय जीवनावर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास केला. व ब्रिटिशांच्या आर्थिक धोरणांवर टीका केली. परिणामी ब्रिटिश साम्राज्याविरुद्ध वातावरण निर्माण होण्यास व राष्ट्रवादी भावनेला चालना मिळण्यास मोठी मदत झाली.

ब्रिटिशांच्या आर्थिक शोषणाविरुद्ध महाराष्ट्रात लोकहितवादी, न्या. रानडे दादाभाई नौरोजी, महात्मा फुले, लोकमान्य टिळक व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर इ. अनेक विचारवंतानी आर्थिक शोषणाच्या प्रश्नाकडे भारतीय जनतेचे लक्ष वेधले.

६.२ आर्थिक राष्ट्रवाद

जगामध्ये जी काही आर्थिक स्थित्यंतरे घडून आली, सामाजिक व्यवस्थेमध्ये जे काही बदल घडून आले, तसेच ज्या काही राज्यक्रांत्या झाल्या. त्यासर्व घडामोडी मध्ये राष्ट्रवादी भावना हि महत्वाची ठरते. एकोणिसाव्या शतकात भारतामध्ये काळानुसार पाश्चिमात्य राष्ट्रांसारखे परिवर्तन घडून आले नाही. याचे एक महत्वाचे कारण म्हणजे भारतीय लोकांमध्ये असलेला 'राष्ट्रवादाचा'अभाव होय. भारतात ब्रिटिश सत्तेच्या स्थापनेनंतर 'राष्ट्रवादी'संकल्पना भारतीय जनतेमध्ये रुजू लागली. ब्रिटिशांच्या पाश्च्यात शिक्षणाच्या धोरणामुळे नवीन सुशिक्षित तरुणांना भारत हा देश पाश्च्यात देशांसारखा बलवान, सुसंपन्न व्हावा असे वाटत होते आणि त्यादृष्टीने जेव्हा ते विचार करू लागले तेव्हा त्यांचे सर्वप्रथम लक्ष्य ब्रिटिश सरकारच्या आर्थिक पिळवणुकीकडे आकर्षित झाले. ब्रिटिशांच्या आर्थिक धोरणामुळे भारताचे दारिद्र्य कसे वाढत गेलेव त्याविरुद्ध त्यांची जी प्रतिक्रिया उमटली यामधून भारतात 'आर्थिक राष्ट्रवाद' हा विकसित झाला.

ब्रिटिशांनी भारतात सुरु केलेल्या नवीन पाश्च्यात शिक्षण व्यवस्थेमुळे बंगाल व महाराष्ट्रात सुशिक्षित पदवीधारांची एक नवीन पिढी तयार झाली. त्यांनी ब्रिटिशांच्या आर्थिक धोरणांचा अभ्यास करून त्या आर्थिक धोरणांचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास केला. इ. स. १८४० नंतर दादाभाई नौरोजी यांनी ब्रिटिशांच्या आर्थिक धोरणांचा उघडपणे विरोध करायला सुरुवात केली. व दादाभाई नौरोजी व न्या. रानडे यांनी 'आर्थिक राष्ट्रवादाला'सैध्यांतिक रूप मिळवून दिले. पुढील काळात विविध राष्ट्रवादी नेत्यांनी ब्रिटिशांच्या आर्थिक धोरणांचा विरोध करून भारताच्या दारिद्र्यास ब्रिटिश शासनच जबादार असल्याचे दाखवून दिले व भारतीय राष्ट्रीय चळवळीत 'आर्थिक राष्ट्रवादीचा' प्रवेश झाला.

आपली प्रगती तपासा:

१) आर्थिक राष्ट्रवाद हि संकल्पना स्पष्ट करा ?

६.३ आर्थिक राष्ट्रवादाचे विचार मांडणारे महाराष्ट्रातील विचारवंत

१) जगन्नाथ शंकर शेट उर्फ नानासाहेब:

जगन्नाथ शंकर शेट यांनी शेतीचे भारतीय जीवनात असणारे महत्व हे जाणले होते. सर्वप्रथम नानांनी 'हरित क्रांतीचे' स्वप्न पहिले. त्यांनी शेतीक्षेत्रात नवीन तंत्रज्ञान आणण्याची गरज प्रतिपादन करून शेती सुधारणेवर भर देणे आवश्यक्य आहे असे प्रतिपादन केले. त्यादृष्टीने त्यांनी 'अग्रोहोल्टिकल्चर सोसायटी ऑफ वेस्टर्न इंडिया' आणि

'जिऑग्राफिकल सोसायटी' अशा दोन महत्वपूर्ण सोसायट्यांच्या स्थापनेत पुढाकार घेतला. व्यापाराच्या वाढीसाठी देशात बँका असणे त्यांना गरजेचे वाटत होते. म्हणून वित्तीय क्षेत्रात व्यापाराच्या वाढीसाठी शंकर शेट यांनी इ. स. १८४२ मध्ये स्थापन झालेल्या 'बँक ऑफ वेस्टर्न इंडिया' या बँकेचे ते प्रवर्तक व डायरेक्टर बनले. तसेच 'ग्रेट ईस्टर्न स्पिनिंग अँड व्हिडिन्ग' हि गिरणी सुरु करून मुंबईमध्ये आधुनिक उद्योगांची मुहूर्तमेढ रोवण्यात नानांचा महत्वाचा सहभाग होता. 'बँक ऑफ इंडिया' या युरोपियन चालवलेल्या पेढीत नाना हे एकमेव भारतीय संचालक होते.

जगन्नाथ शंकरशेट यांनी ब्रिटिशांच्या आर्थिक शोषणांवर टीका करण्यापेक्षा या पिळवणुकीला उत्तर म्हणून शेती व व्यापारात वृद्धी घडवून आणली व त्यांचे आधुनिकीकरण केले. जगन्नाथ शंकरशेट यांच्या आर्थिक राष्ट्रवादी विचारांमुळे दादाभाई नौरोजी म्हणतात, 'We native owe much debt to Mr. Jagannath Shankar sheth who was among the first sowed the seeds of education and watched and nursed it to its present health growth'

(आम्ही एतद्देशीय लोक जगन्नाथ शंकरशेट यांचे अत्यंत ऋणी आहोत कारण ज्ञानाची बीजे पेरण्यात ते अग्रेसर होते. इतकेच नव्हे तर सध्या त्याची जी जोमाने वाढ झाली आहे. त्याचे सर्व श्रेय हे त्यांनाच आहे.)

२) भास्कर पांडुरंग तर्खडकर:

ब्रिटिश साम्राज्य हे भारतासाठी श्राप आहे. असे मानणारे भास्कर पांडुरंग तर्खडकर यांनी ब्रिटिश साम्राज्यांनी भारताचे केलेले आर्थिक शोषण व त्यामुळे देशात वाढत चाललेले दारिद्र्य यासंबंधी आपले मत व्यक्त केले. इ. स. १८४१ मध्ये भास्कर तर्खडकर यांनी 'बॉम्बे गॅझेट' या वृत्तपत्रात हिंदू या टोपणनावाने आठ पत्रे प्रकाशित केली. या पत्रांमध्ये त्यांनी ब्रिटिशांच्या आर्थिक शोषणाची मीमांसा केली. दादाभाई नौरोजी यांनी मांडलेल्या आर्थिक लुटीच्या सिद्धांताच्या किती तरी वर्षे आगोदर भास्कर तर्खडकर यांनी इंग्रज भारतातील संपत्ती लुटून भारताला दरिद्री बनवत असल्याचे मत मांडले होते.

३) गोपाळ हरी देशमुख उर्फ लोकहितवादी:

लोकहितवादींनी 'शतपत्रे' मधून आधुनिक दृष्टीने ब्रिटिशांच्या आर्थिक धोरणांची चिकित्सा केली. ब्रिटिश साम्राज्य हे त्यांना दैवी वरदान वाटत असले तरी ब्रिटिशांच्या आर्थिक धोरणांमुळे भारत हा दारिद्र्य बनला आहे असा त्यांचा आरोप होता. ब्रिटिश साम्राज्याच्या काळात सामान्यांच्या होत असलेल्या पिळवणुकीकडे त्यांनी समाजाचे लक्ष्य वेधले. त्यांच्या मते, ब्रिटिश अधिकाऱ्यांचे लड्ड पगार, यंत्रावर तयार होणाऱ्या व इंग्लंडमधून भारतात येणाऱ्या वस्तूंचा वापर यामुळे भारतात बेकारी आणि दारिद्र्य वाढले. तसेच ब्रिटिशांकडून आकारला जाणारा जास्तीचा शेतसारा, शेतकऱ्यांचा कर्जबाजारीपणा, खर्चिक न्यायपद्धती यामुळे भारतीयांचे दारिद्र्य वाढत आहे. भारतातून परदेशी जाणारी संपत्ती हि रक्तशोषणासारखी असून अखेरीस क्षयच होणार असे परखड विचार त्यांनी व्यक्त केले. 'ग्राम रचना' या आपल्या पुस्तकात त्यांनी शेतकऱ्यांची होणारी पिळवणूक व त्यांचे होणारे शोषण यांचे वास्तववादी चितारण मांडले. स्वदेशी माल वापरण्याबाबत ते आग्रही होते. स्वदेशी यंत्रप्रधान उद्योगधंदे आर्थिक समस्या सोडवतील असे त्यांचे मत होते.

४) महात्मा ज्योतिबा फुले:

महात्मा ज्योतिबा फुले यांच्या आर्थिक विचारात प्रामुख्याने शेती व शेतकऱ्यांची स्थिती याविषयी विचार आढळतात. महात्मा फुले यांनी इ. स. १८८३ मध्ये 'शेतकऱ्यांचे आसूड' व इ. स. १८८५ मध्ये 'इशारा' हे दोन ग्रंथ लिहून त्यामध्ये शेतकऱ्यांच्या आर्थिक पिळवणुकीला 'शेटजी - भटजी व सरकार कसे जबाबदार आहे' हे त्यांनी दाखवून दिले. महात्मा फुले यांनी शेतकऱ्यांचे विविध प्रश्न मांडून त्यावर उपाययोजना सुद्धा सुचवल्या. शेतकऱ्यांच्या मुलांना मोफत शिक्षण द्यावे, त्यांना शिक्षणासाठी प्रोत्साहन मिळवण्यासाठी वसतिगृहे स्थापन करावीत. परदेशातील शेतकी शाळांप्रमाणेच येथेही शेतीशाळा सुरु कराव्यात, शेती सुधारणेसाठी 'पाणी आडवा' हे सांगणारे महात्मा फुले हे पहिलेच कृषी तज्ञ होते. तलाव धरणे, विहिरी बांधण्यावर भर द्या, सरकारी कुरणे, जनावरांना चरण्यास मोफत द्या, विज्ञान निष्ठेची कास धरा, कृषीविषयक शिक्षण द्या, शेतकऱ्यांकडून मिळणाऱ्या करांचा उपयोग शेतकऱ्यांवरच करा, शेतकऱ्यांना कमी दराने कर्जपुरवठा करा या सारख्या असंख्य विषयावर त्यांनी आपले मत सरकारी दरबारी मांडले. इ. स. १८८८ मध्ये 'ड्यूक ऑफ कॅनॉट' भारतात आले असतांना महात्मा फुले यांनी शेतकऱ्यांच्या वेशात त्यांना निवेदन देऊन मोफत शिक्षणाची मागणी केली व खरा भारत हा खेड्यात दिसतो असे आग्रहीपणे सांगितले.

५) दादाभाई नौरोजी:

भारतीय अर्थशास्त्राचे जनक म्हणून दादाभाई नौरोजी यांचा उल्लेख केला जातो. दादाभाई नौरोजी यांनी 'आर्थिक निस्सारण' किंवा 'आर्थिक शोषणाचा सिद्धांत'मांडला. आर्थिक आर्थिक निस्सारण म्हणजे भारताला कोणत्याही स्वरूपाचा आर्थिक लाभ न देता भारताची संपूर्ण अर्थव्यवस्था इंग्लंडच्या फायद्यासाठी वापरणे. या वसाहतवादी धोरणास आर्थिक निस्सारण असे म्हणतात. इ. स. १८०७ मध्ये दादाभाई नौरोजी यांनी 'ड्रेन ऑफ वेल्थ'(Drain of Wealth) हा शब्दप्रयोग वापरून भारताच्या संपत्तीचे इंग्लंड कसे अपहरण करत आहे याचे विवेचन त्यांनी आपल्या 'इंग्लंड डेबीट टू इंडिया'या निबंधात केले. इ. स. १८७१ मध्ये इंग्लंड मध्ये भारताच्या आर्थिक व्यवहारांचा विचार करण्यासाठी 'ईस्ट इंडिया फिर्न्क्स कमिटीच्या' बैठकीत दादाभाईंनी भारताच्या दारिद्र्याची मीमांसा आकडेवारीच्या साहाय्याने केली. त्यांच्या मते, भारताकडून इंग्लंडकडे जाणाऱ्या संपत्तीचा ओघ हा दोन प्रकारे आहे. एक युरोपियन अधिकारी, इंग्लंडमध्ये नेमलेल्या लोकांचा पगार, भत्ते, पेन्शन व इतर खर्च हा भारताच्या तिजोरीतून दिला जातो. म्हणजेच भारतीय संपत्तीला लागलेली हि गळती आहे. तर दुसरा प्रकार म्हणजे हाच पैसे भांडवली रूपाने भारतात आणून येथील व्यापार व उद्योगांची मक्तेदारी. यासारख्या अनेक मार्गांनी ब्रिटिश राज्यकर्ते भारताचे आर्थिक शोषण करत होते. त्यासर्व मार्गांवर दादाभाई यांनी प्रकाश टाकून भारतीय राष्ट्रवादाला आर्थिक आशय प्राप्त करून दिला.

६) न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे:

भारतीय अर्थकारणाचा आणि औद्योगिक उन्नतीच्या चळवळीचा पाया घालण्याचे महान कार्य न्या. महादेव रानडे यांनी केले. भारतीय राजकारणाला त्यांनी अर्थशास्त्रीय विचारांची जोड दिली. इ. स. १८९० मध्ये त्यांनी 'औद्योगिक परिषदेचे उपक्रम' सुरु केला. व

भारताच्या औद्योगिक विकासाला चालना दिली. प्रत्येक राष्ट्रातील परिस्थितीप्रमाणे त्या राष्ट्राचे स्वातंत्र्य असे अर्थशास्त्र बनले आहे. हे त्यांनी समप्रमाणात सिद्ध केले. 'Essays on Indian Political Economy' या ग्रंथात त्यांनी ब्रिटिश अर्थव्यवस्थेची चिकित्सा करून भारतीय उद्योगांना संरक्षण देण्यासंबंधी प्रतिपादन केले. न्या.रानडे यांनी भारतीयांच्या आर्थिक मागासलेपणाची कारणमीमांसा केली. इंग्रज सरकार व व्यापारी भारतीयांचे कसे शोषण करत आहेत. हे त्यांनी दाखवून दिले. यावर उपाय म्हणजे देशी उद्योग धंद्यांचा विकास असे त्यांनी सांगितले. न्या. रानडे हे इंग्रजी न्याय व्यवस्थेत असूनही त्यांनी ब्रिटिश सत्तेच्या आर्थिक शोषणांची कठोर मीमांसा करून राष्ट्रवादी चळवळीला गती दिली.

७) राजश्री शाहू महाराज:

समाजातील आर्थिक विकासावरच इतर क्षेत्रातील सर्वांगीण विकास अवलंबून असतो याची छत्रपती शाहू महाराजांना जाणीव होती. म्हणूनच त्यांनी आपल्या आर्थिक विचारांमध्ये शेती, उद्योगधंदे, व्यापार व सहकार या क्षेत्रांमधील सुधारणांवर भर दिला. शेतकऱ्यांचे दारिद्र्य संपवून त्यांचे उत्पन्न वाढवण्यासाठी शाहू महाराजांनी अनेक उपाययोजना केल्या. शेतकऱ्यांना कर्ज मुक्त करण्यासाठी व शेतीमधील उत्पन्न वाढवण्यासाठी शाहू महाराजांनी अनेक योजना राबवल्या. इ.स. १९०७ मध्ये कोल्हापूर जवळील दाजीपूर नजीक भोगावातील नदीला बंधारा घालून जमिनीला पाणीपुरवठा करण्याची योजना त्यांनी आखली.त्यासाठीधरणाचे बांधकाम निश्चित करून या बंधाऱ्याला 'महाराणी ताराबाई तलाव' असे नाव दिले. शेतीमधील उत्पन्न वाढावे म्हणून चहा, कॉफीची लागवड करून रेशीम पैदास करण्यासाठी तुतीची झाडे लावली. उद्योगधंद्याच्या निर्मितीसाठी प्रोत्साहन देण्यासाठी शाहू महाराजांनी इ. स. १९०६ मध्ये 'शाहू छत्रपती स्पिनिंग आणि विव्हिंगमिलची स्थापना केली. इ. स. १९०७ मध्ये सहकारी तत्वावर एक कापड गिरणी उभारली. व्यापार - उद्योगधंदे या क्षेत्रात त्यांनी सहकारी चळवळीला प्रोत्साहन दिले. व सहकाराची मुहूर्तमेढ रोवली. कोल्हापूरमधील गुळाचा व्यापार वाढावा यासाठी इ. स. १८९५ मध्ये शाहूपुरी या व्यापारी पेठेची स्थापना केली. तसेच कागल व निपाणी या शेजारील परदेशातील भांडवलदारांना शाहूपुरीत व्यापार करण्याचे आव्हान केले. एकप्रकारे विविध आर्थिक योजना राबवून आपल्या संस्थानाचा विकास शाहू महाराजांनी घडवून आणला.

८) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा मूळ अभ्यासविषय अर्थशास्त्र होता. त्यांनी अर्थशास्त्रीय विषयक अनेक विचार मांडले. भारतातील आर्थिक विचारांच्या विकासाचा सखोल अभ्यास करतांना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या आर्थिक धोरणांचा विचार करणे फार महत्वाचे ठरते. 'एँडमिनिस्ट्रेशन अँड फायनांस दि ईस्ट इंडिया कंपनी' या आपल्या प्रबंधामध्ये त्यांनी इ. स. १७९२ - १८५८ या काळात ईस्ट इंडिया कंपनीचे प्रशासन आणि वित्त व्यवस्था यांच्यामध्ये कसे बदल होत गेले आणि बदल होत असताना भारतीय जनतेवर कसा अन्याय होत गेला. याचे आर्थिक चित्र डॉ. आंबेडकरांनी उभारले. 'दि इवोल्युशन ऑफ प्रोव्हिशनल फायनांस इन ब्रिटिश इंडिया' (ब्रिटिश काळातील प्रांतीय वित्तव्यवस्थेची उत्क्रांती) या ग्रंथात

त्यांनी इ.स. १८३३ ते १९२१ याकाळातील केंद्र व प्रांत यांच्यातील वित्तसंबंधावर भाष्य केले. 'दि प्रॉब्लम ऑफ रुपी: इट्स' (रुपयाचा प्रश्न: उद्गम आणि विकास) हा ग्रंथ चलनविषयक अर्थशास्त्रावरील एक उत्कृष्ट ग्रंथ मनाला गेला आहे. या पुस्तकात इ. स. १८०० - १८९३ पर्यंतच्या कालखंडात विनिमयाचे माध्यम म्हणून भारतीय चलनाची कशी उत्क्रांती झाली, हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सांगितले आहे. तसेच १९२०च्या दशकाच्या पूर्वार्धात सुयोग्य चलनाची निवड करतांना आलेल्या अडथळ्यांची चर्चा करून भारतासाठी आदर्श चलनपद्धती कोणती? या ज्वलंत विषयावर आपले विचार मांडले. आर्थिकदृष्टिकोनातून जातिव्यवस्थेवर टीका करतांना जाती व्यवस्था आणि अस्पृश्यतेसारख्या सामाजिक आजारांचे पैलू त्यांनी उलगडून दाखवले. जाती व्यवस्थेमुळे श्रमाची आणि भांडवलाची गतिशीलता कमी झाली असून त्याचा देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर आणि विकासावर प्रतिकूल परिणाम झाला आहे. असे त्यांनी प्रतिपादन केले. इ. स. १९१८ मध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी 'लहान धरण क्षेत्रे आणि त्यावरील उपाय' (Small holdings in India and their remedies) यावर लेख लिहला. त्यात भारतातील शेतीविषयक प्रश्नांची आणि त्यावरील उपायांची चर्चा केली.

१) डॉ. धनंजय गाडगीळ:

डॉ. धनंजय गाडगीळ हे भारताचे नामवंत शास्त्रज्ञ व थोर विचारवंत म्हणून ओळखले जातात. डॉ. गाडगीळ हे भारतातील सहकारी चळवळीचे आद्य प्रणेते मानले जातात. महाराष्ट्रात सहकारी साखर कारखाने व सहकारी बँका वाढीस लावण्याचे श्रेय त्यांना जाते. भारताच्या अर्थकारणाच्या, विशेषतः कृषीविषयक जातील समस्यांच्या सखोल अभ्यास करून त्यांनी आपले मूलग्राही विचार अनेक ग्रंथातून व लेखातून मांडले आहे. The industrial evolution in India, 1928 (भारतातील औद्योगिक उत्क्रांती), The Federal problem in India, 1944 (भारतातील संघराज्य समस्या), Regulation of Vegas, 1954, Planning in India and Economy Policy, 1961 (भारतातील नियोजन आणि अर्थव्यवस्था धोरण), यासारख्या ग्रंथातून त्यांनी आपले आर्थिक विचार मांडले.

६.४ सारांश

ब्रिटिश सत्तेने मोठ्या प्रमाणावर भारतीय संपत्तीचे आर्थिक शोषण केले. ब्रिटिशांच्या पाश्च्यात शिक्षणाच्या धोरणामुळे उदयास आलेल्या सुशिक्षित मध्यमवर्गीयांचे लक्ष्य हे सरकारची हि आर्थिक पिळवणुकीकडे लक्षात आली. त्यांनी या आर्थिक शोषणाविरुद्ध आवाज उठविला. यामध्ये जगनाथ शंकरशेठ उर्फ नानासाहेब, भास्कर पांडुरंग तर्खडकर, गोपाळ हरी देशमुख उर्फ लोकहितवादी, महात्मा ज्योतिबा फुले दादाभाई नौरोजी न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे राजश्री शाहू महाराज डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर डॉ. धनंजय गाडगीळ इ. अनेक विचारवंतांनी आर्थिक शोषणाच्या प्रश्नाकडे भारतीय जनतेचे लक्ष वेधले.

आपली प्रगती तपासा:

१) महाराष्ट्रातील विचारवंतांचे आर्थिक राष्ट्रवादाचे विचार स्पष्ट करा ?

६.५ प्रश्न

- १) आर्थिक राष्ट्रवाद हि संकल्पना स्पष्ट करा ?
- २) आर्थिक राष्ट्रवादाच्या विकासातील महाराष्ट्रातील विचारवंतांचा आढावा घ्या ?

६.६ संदर्भ

- १) कठारे अनिल, आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास (१८१९ - १९६०), विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, २००९
- २) भिडे जी. एल. व पाटील एन. डी., महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेचा इतिहास, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, २००६
- ३) मोरे दिनेश, आधुनिक महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास (१८१८ - १९६०), के. एस. पब्लिकेशन, पुणे, २००६
- ४) पाटील व्ही. बी., विसाव्या शतकातील महाराष्ट्रामधील समाजसुधारणेचा इतिहास, के सागर पब्लिकेशन, पुणे, २०१८
- ५) चौधरी के. के., आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास, खंड २, महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ, मुंबई
- ६) गाठाळ एस. एस., आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास, कैलाश पब्लिकेशन, औरंगाबाद, २०२०
- ७) Narain V.A., Social History of Modern India, Meenakshi Prakashan, Meerut, 1972

मवाळवादी कालखंड

घटक रचना

- ७.० उद्दिष्टे
- ७.१ प्रस्तावना
- ७.२ भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस आणि महाराष्ट्र
- ७.३ मवाळ कालखंड (इ. स. १८८५ - १९०५)
- ७.४ मवाळवादी किंवा नेमस्तांची विचारसरणी
- ७.५ मवाळांची कार्यपद्धती
 - १) ब्रिटिश सत्तेवर विश्वास
 - २) सनदशीर मार्गावर विश्वास
 - ३) ब्रिटिशांच्या न्यायबुद्धीवरील विश्वास
 - ४) क्रमाक्रमाने होणाऱ्या सुधारणांवर विश्वास
 - ५) घटनात्मक व लोकशाही मार्गावरील विश्वास
- ७.६ मवाळवाद्यांची कामगिरी
 - १) घटनात्मक सुधारणा यामध्ये
 - २) आर्थिक सुधारणा
 - ३) प्रशासकीय सुधारणा
 - ४) न्यायविषयक सुधारणा
 - ५) शस्त्रबंदी कायदा रद्द
 - ६) शिक्षणासंबंधीचा उपक्रम
 - ७) शेतीसंबंधी सुधारणा
- ७.७ सारांश
- ७.८ प्रश्न
- ७.९ संदर्भ

७.० उद्दिष्टे

- १) महाराष्ट्रातील भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचा अभ्यास करणे.
- २) महाराष्ट्रातील मवाळवाद्यांची कार्यपद्धती तपासणे.
- ३) मवाळवाद्यांच्या कामगिरीचा आढावा घेणे.

७.१ प्रस्तावना

ब्रिटिशांच्या वसाहतवादी साम्राज्याच्या प्रारंभापासूनच भारतीय लोकांकडून या साम्राज्याला विरोध होत होता. हा विरोध कधी राजवाडे, संस्थानिकांचा लष्करी प्रतिकार, तर कधी सैनिक, आदिवासी, शेतकरी वर्गाच्या बंडाच्या रूपाने प्रकट झाला होता. परंतु ब्रिटिश साम्राज्याविरुद्धचा हा उठाव असंगतित, स्थानिक स्वरूपाचा व राष्ट्रीयत्वाचा अभाव असलेला होता. इ.स. १८५७च्या उठावाने ब्रिटिश साम्राज्याला मोठा हादरा बसला. १८५७ च्या उठावानंतरही ब्रिटिशांविरुद्ध अनेक छोटे- मोठे उठाव झाले, पण ते सर्व उठाव ब्रिटिशांनी मोडून काढले. ब्रिटिशांच्या पाश्च्यात शिक्षण पद्धतीमुळे एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तार्धरतात भारतात राष्ट्रवादाचा विकास झाला. राजकीय प्रश्न सोडवण्यासाठी भारतातील विविध प्रांतात अनेक राजकीय संघटना स्थापन झाल्या. भारतातील राजकीय प्रश्नांची चर्चा करण्यासाठी जात, पंथ, भाषा विसरून सर्व लोकांनी एकत्र येऊनसंस्थात्मक व्यासपीठाच्या माध्यमातून ब्रिटिशांचा विरोध करावा, या हेतूने राष्ट्रीय काँग्रेसचा जन्म झाला. इ. स. १८८५- १९४७ या कालखंडात भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याचे नेतृत्व काँग्रेसने केले. राष्ट्रीय काँग्रेसच्या या कार्याचे प्रामुख्याने तीन टप्पे पाडले जातात.

- १) मवाळकिंवानेमस्थांचा कालखंड (इ. स. १८८५ - १९०५)
- २) जहालांचा कालखंड अथवालोकमान्य टिळक युग (इ. स. १९०५ - १९२०)
- ३) गांधी युग (१९२० - १९४७)

७.२ भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस आणि महाराष्ट्र

२८ डिसेंबर १८८५ रोजी सोमवारी दुपारी १२ वाजता मुंबईच्या सर गोकुळदास तेजपाल संस्कृत विद्यालयाच्या सभागृहात 'इंडियन नॅशनल काँग्रेस' म्हणजेच भारतीय राष्ट्रीय सभेची स्थापना झाली. या अधिवेशनाचे अध्यक्ष व्योमेशचंद्र बॅनर्जी होते, तर अधिवेशनाचे मुख्य सचिव अॅलन ह्यूम होते. या अधिवेशनासाठी देशभरातील एकूण ७२ प्रतिनिधी उपस्थित होते. या प्रतिनिधींमध्ये महाराष्ट्र हा आघाडीवर होता. या अधिवेशनात मुंबई प्रांतातील ३८ प्रतिनिधींनी सहभाग घेतला होता. ज्यामध्ये गोपाळ कृष्ण गोखले, न्या. रानडे, न्या. चंदावरकर, फिरोजशाह मेहता, दिनेश वाच्छा, न्या. के.टी. तेलंग, दादाभाई नौरोजी, बहुरुद्दीन तैय्यबजी, कृष्णजी लक्ष्मण नूलकर, गंगारामभाऊमस्के, रामचंद्र साने, शिवराम साठे, वामन आपटे, सीताराम पंत चिपळूणकर, गोपाळ गणेश आगरकर, डॉ. भांडारकर इ. प्रमुख प्रतिनिधी उपस्थित होत.

७.३ मवाळ कालखंड (इ. स. १८८५ - १९०५)

भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या स्थापनेत व जडणघडीत महाराष्ट्राचा सर्वाधिक सहभाग होता. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचा इ.स. १८८५ - १९०५ हा कालखंड मवाळवादी कालखंड म्हणून ओळखला जातो. या कालखंडातील काँग्रेसच्या नेत्यांची विचारसरणी, तत्त्वप्रणाली व कार्यपध्दतीवरून या नेत्यांच्या गटाला मवाळ गट किंवानेमस्त गट म्हणून ओळखले जाते. या मवाळ गटातील नेत्यांचे विचार उदारमतवादी आणि ब्रिटिश राजसत्तेशी एकनिष्ठ होते.

मवाळ कालखंडातील राष्ट्रीय काँग्रेसच्या नेतृत्वात महाराष्ट्रातील मवाळवादी नेत्यांमध्ये गोपालकृष्ण गोखले, न्या. के.टी.तेलंग, न्या. चंदावरकर, न्या. रानडे, दिनेश वाच्छा, दादाभाई नौरोजी, फिरोजशाह मेहता व बहरुद्दीन तैय्यबजीप्रमुख होते.

आपली प्रगती तपासा:

- १) भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना व त्यामधील महाराष्ट्रातील मवाळवादी नेत्यांच्या भूमिकांचेपरीक्षण करा.

७.४ मवाळवादी किंवा नेमस्तांची विचारसरणी

भारतात ब्रिटिश सत्तेची झालेली स्थापना हा एक दैवी संकेत आहे. असे मवाळवादी नेत्यांना वाटत होते. मवाळ नेत्यांचा ब्रिटिशांच्या न्यायबुद्धीवर विश्वास होता व ब्रिटिश राजवटीमध्येच आपणास सर्वांगीण प्रगती करून घेता येईल. असा विश्वास मवाळवाद्यांनी व्यक्त केला. या काळातील मवाळवादी नेत्यांचा उद्देश ब्रिटिश साम्राज्य नष्ट करून संपूर्ण स्वातंत्र्य मिळवणे हा नसून ब्रिटिश राजसत्तेशी कुठलाही संघर्ष न करता आपली चळवळ सनदशीर व नेमस्त मार्गांनी चालवणे हा होता. त्यासाठी अर्ज- विनंत्या करणे, शिष्टमंडळ पाठवणे आणि आपले प्रश्न सोडविणे. यावर मवाळवादी नेत्यांचा भर होता. सुरवातीच्या काळात मवाळवाद्यांच्या विचारसरणीवर टीका करण्यात आली. परंतु प्रारंभीच्या काळातील मवाळवाद्यांच्याभूमिका हि काळाला सुसंगत अशीच होती.

७.५ मवाळांची कार्यपद्धती

१) ब्रिटिश सत्तेवर विश्वास:

प्रारंभीच्या काळातील काँग्रेसची विचारसरणी हि ब्रिटिश राजसत्तेशी एकनिष्ठता व ब्रिटिश साम्राज्याशी अतूट संबंध या दोन तत्वावर आधारित होती. या कालखंडातील राष्ट्रीय सभेचे नेते दादाभाई नौरोजी, फिरोजशाह मेहता, ना. गोखले, न्या. रानडे, न्या. तेलंग इ. नेते हे पाश्चि्यात शिक्षणाने संस्कारित झालेले नेते होते. त्यांचा ब्रिटिशांच्या उदारमतवादी धोरणावर व न्यायप्रियतेवर गाढ विश्वास होता. ब्रिटिश साम्राज्य हे भारतीयांसाठी वरदान असून त्यांच्या शिवाय भारताचा विकास कठीण आहे. अशी त्यांची धारणा होती. त्यामुळे ब्रिटिशांशी जेव्हात्यांचा कुठे संघर्षाचा विचार आला तेव्हा या तरुणांची वृत्ती थोडीशी मवाळ राहिली.

२) सनदशीर मार्गावर विश्वास:

ब्रिटिशांच्या उदारमतवादी धोरणांवर मवाळवाद्यांचा विश्वास असल्याने राजकीय हक्क व अधिकार शांततापूर्वक व सनदशीर मार्गानेच मिळवणे त्यांना योग्य वाटत होते. आपल्या मागण्या- अर्ज विनंत्यांच्या रूपातमांडाव्या, वृत्तपत्रांमधून लेख लिहावे, शिष्टमंडळे पाठवावी व शासनाशीचर्चा करावी, असे सनदशीर राजकारण मवाळवाद्यांना योग्य वाटत होते. ब्रिटिश राज्यकर्ते सनदशीर मार्गांनी प्रतिसाद देतील व आपले प्रश्न सोडवले जातील अशा विश्वासातून या हे नेत्यांची वृत्ती हि मवाळ राहिली.

३) ब्रिटिशांच्या न्यायबुद्धीवरील विश्वासः

मवाळवादी नेते ब्रिटिशांशी एकनिष्ठ असण्याचे मुख्य कारण म्हणजे त्यांचा ब्रिटिशांच्या न्यायप्रियतेवर त्यांच्या उदारमतवादावर आणि इंग्लंडच्या लोकशाही तत्वप्रणालीवर विश्वास होता. इंग्रज हे न्यायप्रिय आहे, त्यामुळे भारतीयांवर होणाऱ्या अन्यायाची जाणीव त्यांना करून दिली तर निश्चितच ते भारतीयांना न्याय देतील, असा मवाळवाद्यांचा विश्वास होता. त्यांच्या मते, 'इंग्रज हे न्यायप्रिय असल्यामुळे आमच्या मागण्यांचा ते सहानुभूतीपूर्वक विचार करतील. याबद्दल आम्हाला मुळीच शंका नाही' अशा प्रकारच्या दृढ विश्वासाने काँग्रेसची वाटचाल हि मवाळ मार्गी राहिली.

४) क्रमाक्रमाने होणाऱ्या सुधारणांवर विश्वासः

काँग्रेसच्या उदारमतवादी नेत्यांना भारतात होणाऱ्या सुधारणा या एकाच वेळ न होता, क्रमाक्रमाने होणाऱ्या सुधारणांवर त्यांचा विश्वास होता. थोडक्यात, स्वराज्य हे मवाळवाद्यांचे प्राथमिक लक्ष्य नव्हते. भारतीय लोकांमध्ये राजकीय जागृती निर्माण करणे, त्यांना राजकीय शिक्षण देणे व त्याद्वारे भारतीय लोकांमध्ये ऐक्य भावना वाढीस लावणे. हा मवाळवाद्यांचा मुख्य हेतू होता.

५) घटनात्मक व लोकशाही मार्गावरील विश्वासः

१८५७ सारखे बंड किंवा इतर उठावांमध्ये मवाळवाद्यांचा विश्वास नव्हता. मवाळांच्या मते, 'रक्तपात, वित्तहानी करून आणि सामर्थ्यशाली ब्रिटिशांशी वैरत्व पत्कारून काहीही साध्य होणार नाही, त्यामुळे घटनात्मक व लोकशाही मार्गांनी आपल्या मागण्या मान्य करून घ्याव्या, व त्यासाठी अर्ज, विनंत्या, शिष्टमंडळे इ. द्वारे आपले उराव मांडावेत. या मार्गाने थोडा उशीर लागेल पण आपल्या मागण्या मान्य होतील अशी मवाळवाद्यांची आशा होती. ब्रिटिश राज्यकर्त्यांवर दडपण आणून घटनात्मक व लोकशाही मार्गांनी सुधारणा घडवून आणणे, अशी मवाळवाद्यांची कार्यपद्धती होती.'

आपली प्रगती तपासा:

१) मवाळांच्या कार्यपद्धतीचा थोडक्यात आढावा घ्या?

७.६ मवाळवाद्यांची कामगिरी

इ. स. १८८५- १९०५ या काळातील मवाळ किंवा नेमस्त काँग्रेसने आपल्या मागण्या मान्य करून घेण्यासाठी अर्ज, विनंत्या किंवाठराव या मवाळ किंवा घटनात्मक मार्गांचा अवलंब केला. त्यांच्या मागण्या ह्या प्राथमिक स्वरूपाच्या होत्या. मवाळवाद्यांच्या सुधारणावादी मागण्या पुढीलप्रमाणे होत्या

१) घटनात्मक सुधारणा:

इ. स. १८८५ ते १८९२ याकाळात मवाळ नेत्यांनी कायदेमंडळातील निवडून येणाऱ्यांची सभासदांची संख्या वाढवावी आणि कायदेमंडळाच्या अधिकारात सुधारणा करावी. भारतमंत्री व भारत मंडळ रद्द करावे, कायदेमंडळाच्या वर्चस्वाखाली न्यायसंस्था ठेवू नये,

स्थानिक स्वराज्य संस्थांना अधिक अधिकार द्यावे, अशा मागण्या होत्या. त्यानुसार सरकारने १८९२ च्या 'इंडियन कॉन्सिल ऍक्ट' हा कायदा मंजूर केला. या कायद्याने केंद्रीय व प्रांतीय कायदेमंडळातील सदस्य संख्या वाढली. वार्षिक अंदाजपत्रावर चर्चा करण्याचा अधिकार कायदेमंडळाला देण्यात आला. पुढील काळात मवाळवादीनेते ना. गोपालकृष्ण गोखले यांनी ऑस्ट्रेलिया व इंग्लंडप्रमाणे भारतालाही वसाहतींचे स्वराज्य देण्यात यावे. अशी १९०५ मध्ये व दादाभाई नौरोजी यांनी १९०६ मध्ये मागणी केली.

२) आर्थिक सुधारणा:

ब्रिटिश सरकारच्या आर्थिक धोरणामुळे देशी उद्योगधंदे नष्ट झाले. त्यावर उपाय म्हणून पुन्हा वेगळे उद्योगधंदे उभारून बेकारी व दरिद्री हटवावी अशी मागणी काँग्रेसने सरकारकडे केली. कर सवलत व आर्थिक मदत करून देशी उद्योगधंद्यांना पुन्हा स्थापित करता येईल. असे मवाळवाद्यांना वाटत होते. याचकाळात त्यांनी स्वदेशीच्या पुरस्कार करण्याचे आव्हान केले. दादाभाई नौरोजींच्या 'संपत्तीचे अपहरण' (Drain Theory) हा सिद्धांत मांडून शेतसारा कमी करावा, मिठावरील कर रद्द करावा, बँका सुरु कराव्यात, सावकारापासून रयतेचे रक्षण करावे, इ. आर्थिक मागण्या केल्या.

३) प्रशासकीय सुधारणा:

ब्रिटिशांना उच्च पदे देणे, हे राजकीय, आर्थिक व प्रशासकीय दृष्ट्या योग्य नाही. हे स्पष्ट करतांना मवाळवाद्यांनी दोन मुद्दे मांडले.

- १) युरोपियन अधिकाऱ्यांना दिले जाणारे वेतन हे जास्त असल्यामुळे सरकारचा खर्च विनाकारण वाढतो. त्याएवजी त्याच पात्रतेची हिंदी माणसे कमी वेतनात चांगले काम करू शकतील.
- २) युरोपियन अधिकारी आपल्या वेतनातील पैसा व निवृत्ती वेतन हे इंग्लंडमध्ये किंवा मायदेशी पाठवितात. हा संपूर्ण पैसा इंग्लंडला जाणे म्हणजे भारतीय संपत्तीचे अपहरण होय. प्रशासनातील उच्च पदे हि जर भारतीय लोकांस दिली, तर प्रशासन भारतीय जनतेशी जास्त बांधील राहिल असे त्यांनी सुचवले.

४) न्यायविषयक सुधारणा:

मवाळवाद्यांनी न्यायविषयक सुधारणांबाबत भूमिका स्पष्ट करतांना म्हटले आहे कि, न्यायव्यवस्था आणि कार्यकारी व्यवस्था एकमेकांसपासून स्वातंत्र्य ठेवल्या पहिले. ज्युरीचे अधिकार कमी करू नये, न्यायविषयक सुधारणांबाबत मवाळवाद्यांनी विशेष पाठपुरवठा केला.

५) शस्त्रबंदी कायदा रद्द:

ब्रिटिश सरकारने शस्त्रबंदी कायदा केला होता. मवाळवाद्यांनी हा कायदा रद्द करून लोकांना स्वरक्षणासाठी व देश रक्षणासाठी गरजेची शस्त्रे बाळगण्यास परवानगी द्यावी. अशी मागणी केली.

६) शिक्षणासंबंधीचा उपक्रम:

सार्वत्रिक प्राथमिक शिक्षण तांत्रिक व उच्च शिक्षण असे लोककल्याणकारी कार्यक्रम सरकारने हाती घ्यावे, अशी मागणी मवाळवाद्यांनी केली.

७) शेतीसंबंधी सुधारणा:

मवाळवाद्यांनी शेतकऱ्यांची सावरकरांच्या तावडीतून सुटका करण्यासाठी सरकारने शेती सुधार कार्यक्रमा अंतर्गत कालवे, पाटबंधारे, इ. योजना हाती घ्याव्यात त्यामुळे दुष्काळाचे संकट टळेल, अशी मागणी केली.

आपली प्रगती तपासा:

१) मवाळवाद्यांनी केलेल्या कामगिरीचा आढावा घ्या?

७.७ सारांश

इ. स. १८८५ ते १९०५ या काळात काँग्रेसवर मवाळवाद्यांचा प्रभाव होता. मवाळवादी हे नुसतेच विचारवंत होते. त्यांच्या मध्ये कृतीचा अभाव दिसून येतो. अशी टीका मवाळवाद्यांवर करण्यात आली. मवाळ कालखंडत राष्ट्रीय सभेला फारसे यश मिळाले नाही. त्यांच्या मागण्यांना देखील सरकारने फारसा प्रतिसाद दिला नाही. तसेच या काळात काँग्रेसला जनमताचा आधारही नव्हता. या टिकेमध्ये थोडाफार सत्यांश असला तरी राष्ट्रीय काँग्रेस हि पूर्णतः अयशस्वी ठरली असे म्हणता येणार नाही.

मवाळवादी नेत्यांनी भारतीय लोकांमध्ये राष्ट्रवादाची भावना जागृत करून राष्ट्रवादी भावना हि वाढीस लावली. न्या. रानडे यांच्या मते, 'ज्यावेळेस भारतीय समाज हा निद्रावस्थेत होता. व सरकारविरोधी चळवळीत सुशिक्षित वर्ग भाग घेण्यास उत्सुक नव्हता अशा समाजात राष्ट्रवादाची भावना वाढीस लावण्याचे महत्वपूर्ण कार्य मवाळ नेत्यांनी केले.' मवाळवाद्यांनी भारतीय लोकांना राजकीय शिक्षण दिले. राष्ट्रवाद, लोकशाही या संकल्पनेविषयी जाणीव करून दिली. भारतीयांना भारतावर राज्य करण्याचा अधिकार आहे. हे जनतेला पटवून दिले, मवाळवाद्यांच्या कार्यामुळेच पुढे स्वतंत्र आंदोलनाला गती प्राप्त होऊन इ. स. १९०५ नंतर 'जहाल काँग्रेस' ला स्वराज्याचा मार्ग मोकळा झाला.

७.८ प्रश्न

- १) भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना व महाराष्ट्रातील मवाळवाद्यांच्या योगदानाचा आढावा घ्या ?
- २) मवाळवादी किंवा नेमस्तांची विचारसरणी व मवाळांची कार्यपद्धती स्पष्ट करा ?
- ३) मवाळवाद्यांची कामगिरीचा थोडक्यात आढावा घ्या?

७.९ संदर्भ

- १) पंडित नलिनी, महाराष्ट्रातील राष्ट्रवादाचा इतिहास, मॉडर्न बुक डेपो, पुणे, १९७२.
- २) फडके य. दि., विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र, खंड १ ते ५, के. सागर प्रकाशन, पुणे, १९६५.
- ३) मोरे दिनेश, आधुनिक महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास, (१८१८ - १९६०), कैलाश पब्लिकेशन, औरंगाबाद, २००६.
- ४) कोठारे अनिल, आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास (१८१९ - १९६०), विद्या बुक पब्लिकेशन, औरंगाबाद, २००९.
- ५) खोबरेकर वि. गो., महाराष्ट्रातील स्वतंत्र लढे (१८१८ - १८८४), महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, १९९६.
- ६) राऊत गणेश व राऊत ज्योती, महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.

जहालवादी कालखंड

घटक रचना

- ८.० उद्दिष्टे
- ८.१ प्रस्तावना
- ८.२ जहालवादाचा विकास
- ८.३ जहालवादी तत्वज्ञान
- ८.४ जहाल राष्ट्रवादाच्या उदयाची कारणे
- ८.५ जहालांची राजकीय कार्यपद्धती
- ८.६ लोकमान्य टिळकांचे कार्य
- ८.७ लो. टिळक व सार्वजनिक सभा
- ८.८ होमरूल लीगची चळवळ
- ८.९ होमरूल लीगचे कार्य
- ८.१० सारांश
- ८.११ प्रश्न
- ८.१२ संदर्भ

८.० उद्दिष्टे

- १) महाराष्ट्रातील जहालवादाचा विकास व तत्वज्ञानाचा अभ्यास करणे.
- २) जहाल राष्ट्रवादाच्या उदयाच्या कारणांचा आढावा घेणे.
- ३) जहाल विचारसरणीतील लोकमान्य टिळकांच्या कार्याचा सविस्तर अभ्यास करणे.

८.१ प्रस्तावना

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीच्या इतिहासात इ.स. १८९३ ते १९०७ हा कालखंड भारतीय राष्ट्रीय सभेचा उग्र किंवा जहाल राष्ट्रवादाच्या उदयाचा व कार्याचा काळ समजला जातो. इ.स. १८९३ पासून काँग्रेसचा राजकीय प्रभाव हा वाढत चाललेला होता. तसेच भारतीय जनमानसात काँग्रेस हि लोकप्रिय बनत चाललेली होती. काँग्रेसमध्ये अनेक सुशिक्षित तरुणांनी उत्साहाने भाग घेतला होता. या नवीन वर्गाची विचार व कार्यप्रणाली तसेच कार्यपद्धती हि मवाळ नेत्यांच्या विरोधी होती हे राष्ट्रवादाला प्रोत्साहन देत असत. त्यांचा न्यायप्रियतेवर तसेच आपल्या मागण्या अर्ज, विनंत्या, प्रस्ताव व शिष्टमंडळ यांचा माध्यमातून सरकारकडे मागावे यावर त्यांचा विश्वास नव्हता. मवाळांच्या कालखंडातच हळूहळू जहालवाद वाढू लागला होता. त्यास लढाऊ राष्ट्रवाद असेही म्हटले जाते. हा जहालवाद

१९०५ च्या वंगभंग चळवळीच्या स्वरूपात स्पष्टपणे व्यक्त झाला. जहाल गटांच्या नेत्यांमध्ये लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक, पंजाबचे लाला लजपतराय, बंगालचे अरविंद घोष व बिपीनचंद्र पाल होते. जहाल गटाचे नेतृत्व मात्र लोकमान्य टिळक यांच्याकडेच होते.

८.२ जहालवादाचा विकास

भारतीय राष्ट्रीय चळवळीच्या सुरुवातीपासूनच अनेक नेत्यांनी परकीय सत्तेचे धोके जाणून देशभक्तीची गरज वाढीस लागण्याची आवश्यकता अधोरेखित केली होती. सुरुवातीच्या राष्ट्रीय चळवळीने शिक्षित भारतीयांचे आवश्यक तेवढे राजकीय शिक्षण झालेले होते. त्यामुळे लोकांची विचारसरणी बदलून देशात नवचैतन्य निर्माण झाले होते. १८९२ पासून इंग्रजांच्या न्यायी व उदारमतवादी धोरणाबाबत साशंकता निर्माण झाली. लॉर्ड कर्झनची राजवट, बंगालची फाळणी आणि स्वदेशी बहिष्कार चळवळ यातून जहालवादाचा उदय झाला. जहालवादी विचार म्हणजे सरकारशी सहकार्याऐवजी संघर्ष प्रार्थेऐवजी प्रतिकार, या मार्गाने सरकारवर दडपणआणणे. लाल, बाल, पाल यांनी नेतृत्व करून सभा चर्चा वृत्तपत्रे व्याख्याने इ. साधनांद्वारे जहाल विचाराचा प्रसार केला.

जहालवादी विचारसरणीला विशिष्ट पण मूलभूत तत्वज्ञांचे अधिष्ठान होते. मवाळवाद्यांची विचारसरणी हि काळाच्या कसोटीवर टिकणे अशक्य बनल्याने केवळ अर्ज, विनंत्या करून सनदशीर मार्गाने सरकार वठणीवर येणार नाही यासाठी तीव्र जनआंदोलन उभे करावे लागेल अशी जहालांची नवीन विचारसरणी प्रभावी ठरू लागली. स्वराज्य, स्वदेशी, राष्ट्रीय शिक्षण व बहिष्कार या चतुःसूत्रीच्या आधारे भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचा मार्ग होईल अशी त्यांची श्रद्धा होती. ब्रिटिशांच्या न्यायबुद्धीवर विश्वास न ठेवता स्वराज्य मिळवण्यासाठी आपली शक्ती दाखवावी लागेल. अशी जहालवाद्यांची भूमिका होती. मवाळांची चळवळ हि फक्त बुद्धिजीवी वर्गापुरतीच मर्यादित होती हि चळवळ सामान्य वर्गापर्यंत पोहचवण्याचे महान कार्य जहालवाद्यांनी केले. स्वातंत्र्य लढ्यात धार्मिक निष्ठेचा उपयोग करून या देशाला 'भारतमाता'संबोधून भारतीय लोकांना लढा देण्यास प्रेरित केले.

आपली प्रगती तपासा:

१) जहालवादी विचारसरणीच्या विकासाचा आढावा घ्या ?

८.३ जहालवादी तत्वज्ञान

- १) कोणतीही साम्राज्यवादी सत्ता कल्याणकारी नसते, वसाहतवादी राज्याचे शोषण करणे हेच त्यांचे मुख्य उद्दिष्ट असते. हे शोषण थांबविण्यासाठी राजकीय सुधारणा ऐवजी स्वराज्य मिळवणे आवश्यक आहे.
- २) लोकजागृती व संघटनेसाठी इंग्रजी भाषे ऐवजी मातृभाषेचा वापर केला पाहिजे. भारतीय भाषांमध्ये शैक्षणिक संस्था खोलून राष्ट्रीयत्वाची भावना जागृत करणारा अभ्यासक्रम शैक्षणिक संस्थांमधून सुरु करावा.
- ३) सामाजिक सुधारणा ऐवजी राजकीय सुधारणांना महत्त्व देणे.

- ४) आर्थिक स्वावलंबनाचा अवलंब करणे.
- ५) अन्यायाचा प्रतिकार करण्यासाठी सक्रियपणे कायदेशीर व सनदशीर मार्गाचा वलमब करावा.

आपली प्रगती तपासा:

- १) जहालवाद्यांचे तत्वज्ञान थोडक्यात स्पष्ट करा ?

८.४ जहाल राष्ट्रवादाच्या उदयाची कारणे

जहालवादी विचारसरणीचा उदय हा एका रात्रीत झाला नव्हता. पहिल्या पिढीतील सुशिक्षित पण राजनिष्ठ तरुणांच्या अपयशाचे ते फलित होते. जहालवादाच्या उदयास अनेक कारणे कारणीभूत होती, ती पुढील प्रमाणे

१) ब्रिटिश सत्तेच्या खऱ्या स्वरूपाची जाणीव:

मवाळ राष्ट्रवादी नेत्यांचे राजकारण या विश्वासावर आधारलेले होते की, ब्रिटिश सत्तेची आतून सुधारणा शक्य आहे. मात्र ब्रिटिश सत्तेच्या राजकीय व आर्थिक बाजूंबद्दल अधिक ज्ञान पसरत गेल्यामुळे हा विश्वास ढासाळत गेला. अर्थात मवाळांचे राजकीय कार्यच त्यासाठी बहुतांशी कारणीभूत ठरले.

२) राष्ट्रवादी नेत्यांनी लोकांच्या दारिद्र्यासाठी ब्रिटिश सत्तेलाच जबाबदार धरले:

- ii) राजकीयदृष्ट्या जागृत भारतीयांची खात्री झाली की, ब्रिटिश सत्तेचा उद्देश भारताचे आर्थिक शोषण व इंग्लंडचे समृद्धीकरण हाच आहे. त्यामुळे ब्रिटिश सत्तेच्या जागी भारतीय जनतेने चालविलेले व नियंत्रित केलेले सरकार प्रस्थापित झाल्याशिवाय भारताची आर्थिक प्रगती शक्य नाही, अशी त्यांची खात्री झाली.
- iii) भारतीय उद्योग भारतीय शासनाच्या नियंत्रणाखालीच विकसित होऊ शकतील, असे त्यांचे मत झाले, कारण भारतीय शासनच भारतीय उद्योगांना संरक्षण व प्रोत्साहन देऊ शकेल.

३) शेतकऱ्यांची पिळवणूक व आर्थिक शोषण:

भारतातील जनता शेतीवर अवलंबून होती. नैसर्गिक संकटे, टोळधाडी यामुळे उत्पन्न मिळत नसे तरीपण सरकारला कर द्यावा लागत असे. सावकार व सरकारकडून आर्थिक पिळवणूक होत असल्याने उपाशीपोटी जीवन जगावे लागे. तसेच दादाभाई नौरोजी, ना. गोखले, रमेशचंद्र दत्त इ. नेत्यांनी आपल्या लिखाणामधून ब्रिटिशांनी केलेल्या शोषण नीतीचे आकडेवारीसह लोकांना माहिती करून दिली. यामुळे भारतीय जनता जहाल मार्गाकडे वळली.

४) नैसर्गिक संकटसंदर्भात जुलमी धोरण:

१८९६-९७ व १९०० या काळात दुष्काळ पडून दोन कोटी लोकांना त्याचा जबरदस्त हादरा बसला तरीही सरकारने कुठल्याही उपाययोजना केल्या नाही. मुंबई इलाख्यातील सोलापूर, अहमदनगर इ. ठिकाणी पडलेल्या दुष्काळाची सरकारला कल्पना देण्यासाठी अण्णासाहेब पटवर्धन, शिवराम परांजपे व जालनापूरकर ह्यांनी सह्यानिशी सरकारकडे अर्ज पाठविला. पण त्याचा काहीच फायदा झाला नाही. महाराष्ट्रात प्लेगच्या वेळी उपाययोजना न करता लोकांचा धार्मिक भावना दुखावल्या. यामुळे भारतीय लोकांमध्ये असंतोषाची लाट निर्माण झाली व ते जहालवादा कडे वळाले.

५) १८९२ च्या कायद्याने असमाधान:

या कायद्याने केंद्रीय व प्रांतिक कायदेमंडळातील बिन सरकारी सभासदांची संख्या वाढवली परंतू राजकीय हक्क मर्यादित ठेवले.

६) इंग्रजांचे दडपशाहीचे धोरण:

१८८५-१९०५ या काळात लॉर्ड लेन्सडाऊन, लॉर्ड एलिगन, लॉर्ड कर्झन यांनी अन्यायी व जुलमी कायदे केले. सरकारी नोकरीवर बंधने आणली. लष्करी व प्रशासकीय खर्चात वाढ केल्याने लोकांमध्ये असंतोष निर्माण झाला.

७) बंगालची फळणी:

लॉर्ड कर्झनने १९०५ मध्ये बंगालची फाळणी केली. इंग्रजांनी भेदनीतीचे राजकारण करण्यासाठी बंगालची फाळणी केली. त्यातून बंगालमध्ये सोनेर बंगला या संघटनेने वंगभंग चळवळ सुरु केली. त्याचे नेतृत्व सुरेंद्रनाथ बॅनर्जीनी केले. त्यामुळे चळवळीला आक्रमक स्वरूप प्राप्त झाले.

८) परदेशातील भारतीयांवर अन्याय:

ब्रिटिशांच्या वसाहतीमध्ये भारतीय लोक नोकरी, व्यवसाय, व्यापारासाठी गेले होते. अनेक ठिकाणी अपमानस्पद वागणूक मिळत होती. शाळा, दवाखाने, हॉटेल्स इ. ठिकाणी भारतीय लोकांना प्रवेशास बंदी होती. मालमत्ता खरेदीसंबंधी, रेल्वे प्रवासात वरच्या वर्गातून प्रवास करण्यास मनाई, गुन्हेगाराप्रमाणे बोटाचे ठसे घेणे इ. बंधने भारतीय लोकांवर होती. या सर्व गोष्टींमुळे हिंदी राष्ट्रवादी तरुणांना याची चीड आली. व ते जहाल विचारसरणीकडे वळाले.

९) लाल-बाल-पाल यांचे कार्य:

१९०५ नंतर मवाळांचे काँग्रेस वरील वर्चस्व कमी झाले व जहालवादाचा उदय होत गेला. जहालांच्या प्रमुख नेत्यांमध्ये लोकमान्य टिळक, अरविंद घोष, लाला लजपतराय व बिपीनचंद्र पाल होते. इंग्रजांशी जशासतसे हा मार्ग स्वीकारून राजकीय हक्क मिळविण्यासाठी आक्रमक मार्ग स्वीकारला त्यामुळे जहालवादाचा उदय झाला.

आपली प्रगती तपासा:

१) जहालवादी विचारसरणी उदयास येण्यास कोणत्या गोष्टी कारणीभूत होत्या?

८.५ जहालांची राजकीय कार्यपद्धती

जहालांची राजकीय कार्यपद्धती टिळकांच्या चतुःसूत्री कार्यक्रमाद्वारे स्पष्ट होते.या कार्यक्रमात बहिष्कार,स्वदेशी,राष्ट्रीय शिक्षण व स्वराज्य या चार सूत्रांचा समावेश होता.

१) स्वदेशी:

स्वदेशी हि आर्थिक तशेच राजकीय चळवळ होती. लोकांनी स्वदेशी वस्तूंचा वापर केल्यास ब्रिटनमधील उद्योगांना नुकसान होईल व देशी उद्योगांना उर्जीतावस्था येईल.

२) बहिष्कार:

स्वदेशी व बहिष्कार या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत.टिळकांनी सांगितले कि “तुम्ही स्वदेशीचा स्वीकार केला,तर परदेशी मालाचा बहिष्कार केला पाहिजे”.

३) राष्ट्रीय शिक्षण:

तरुणांमध्ये राष्ट्रप्रेम,स्वाभिमान व स्वावलंबी वृत्ती रुजवण्याचे साधन म्हणून टिळकांनी राष्ट्रीय शिक्षणाचा पुरस्कार केला.

४) स्वराज्य:

वरील सर्व कृतींचे अंतिम फलित म्हणजे स्वराज्य.

८.६ लोकमान्य टिळकांचे कार्य

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीच्या इतिहासात लोकमान्य टिळकांचे नाव सुवर्णाक्षरांनी लिहले जाते. बाळ गंगाधर टिळक याचा जन्म २३ जूलै १८५६ रोजी रत्नागिरी जिल्हयातील चिखली गावी झाला. त्यांच्यावर मिल व स्पेन्सर यांच्या विचारांचा प्रभाव होता.काँग्रेसच्यास्थापना प्रसंगी टिळक हजर होते. तेव्हापासून टिळकांचा काँग्रेसशी संबंध होता. इंग्रज भारतीयांवर अन्याय अत्याचार करत हाते, त्याला वाचा फोडण्याचे व लोकजागृतीचे कार्य केले.लो टिळकांचे कार्य पुढीप्रमाणे :

८.७ लो. टिळक व सार्वजनिक सभा

इ. स. १८७७ मध्ये टिळकांनी क्रांतिकारी पक्षात प्रवेश केला. राजकीय सुधारणा कि सामाजिक सुधारणा या बाबत टिळकांचे त्यांच्या सहकाऱ्यांबाबत मतभेद निर्माण झाले. इ. स. १८९५ मध्ये बहुमत मिळवून त्यांनी सार्वजनिक सभेवर आपले वर्चस्व निर्माण केले. १८९६ च्या दुष्काळप्रसंगी लोकांना मदत केली व सरकारच्या धोरणावर टीका केली. याचवेळी संघर्ष करून हक्क प्राप्त केले पाहिजेत असे लोकांना शिकवले. लो. टिळक जहालवाद इंग्रज अन्याय करत असताना मवाळवाद्यांचे धोरण त्यांना पसंत नव्हते. जशास

तसे उत्तर देऊन इंग्रजांशी संघर्षाची भूमिका टिळकांनी घेतली होती. त्यातून चतुःसुत्रीचा कार्यक्रम अंमलात आणला. टिळक शैक्षणिक कार्य व वृत्तपत्रे टिळकांनी आगरकर, चिपळूणकर, यांच्या मदतीने १८८० मध्ये न्यू इंग्लिश स्कूलची स्थापना केली. १८८४ मध्ये डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना करून १८८५ मध्ये फ्रॅग्युसन कॉलेजची स्थापना केली. १८८९ मध्ये केसरी व मराठा वृत्तपत्रे सुरु करून सरकारी धोरणावर टिका आणि लोकजागृतीचे कार्य केले. सांस्कृतिक कार्यक्रमांमधून राष्ट्रवाद निर्माण करण्यासाठी १८९३ मध्ये गणेशोत्सव आणि १८९६ मध्ये शिवजयंती उत्सव सुरु केले.

८.८ होमरूल लीगची चळवळ

बंगाल फाळणीचे जहालवाद व क्रांतीवाद उदयास आला. त्यांनी सरकारच्या अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवला. पहिल्या महायुद्धाचा भारतीय राजकारणावर परिणाम होऊन ब्रिटिश विरोधी स्वातंत्र्यासाठी होमरूल चळवळ सुरु झाली. टिळकांनी स्वराज्याच्या मागणीसाठी होमरूल चळवळ सुरु केली. आयर्लँडच्या धर्तीवर भारतात आंदोलन करावे यासाठी डॉ.अॅनी बेझंट यांनी टिळकांची भेट घेतली आणि चळवळीला प्रारंभ केला.

होमरूल लीगची स्थापना व उद्देशः

डॉ. अॅनी बेझंट मूळच्या आयरिश असून भारतात थिऑसॉफिकल सोसायटीचे कार्य करत होत्या भारताच्या विकासाठी स्वराज्य गरजेचे आहे म्हणून त्यांनी भारतीय राजकारणात प्रवेश केला. लो. टिळकांशी चर्चा करून १९१६ मध्ये मद्रास येथे होमरूल लीगची स्थापना केली. मद्रास, मुंबई, कानपूर इ. ठिकाणी शाखा स्थापन केल्या आपल्या विचारांचा प्रसार करण्यासाठी कॉमन विल व न्यू इंडिया ही वृत्तपत्रे सुरु केली. या संघटनेचा उद्देश म्हणजे स्वशासनासाठी लोकमत तयार करणे, राजकीय जागृती करणे, इंग्रज सरकारने त्यांच्या वर्तमानपत्रावर बंदी घातली त्यांना व त्यांच्या सहाकार्यांना अटक केली. अनेक प्रांतात प्रवेशबंदी घातली अमेरिकेत लोकांचा पाठिंबा मिळविला.

लो. टिळकांना प्रारंभी युद्धाच्या संदर्भात इंग्रजांनी पाठिंबा दिला, तरीपण स्वराज्याची मागणी तीव्र केलीच. स्वराज्य म्हणजे इंग्रजांची हकलपट्टी अशी इंग्रजांची भावना झाल्याने लो. टिळकांनी होमरूल हा शब्द वापरायला सुरुवात केली. महाराष्ट्रात एप्रिल १९१६मध्ये होमरूल लीग म्हणजे स्वराज्य संघाची स्थापना केली. डॉ. बेझंट व लो. टिळक यांनी स्वतंत्र दोन संघटना स्थापन केल्या परंतु कार्य एकत्र केले.

८.९ होमरूल लीगचे कार्य

सर्व देशभर दौरे काढून व वृत्तपत्रातून सामान्य लोकांना स्वराज्याच्या हक्काची जाणीव करून दिली. इंग्रजांच्या दडपशाही धोरणामुळे सर्व स्तरातील, जातीधर्माच्या स्त्री पुरुषांनी चळवळीत सहभाग घेतला. इंग्रजांनी वाढत्या चळवळीला पायबंद घालण्यासाठी आक्रमक धोरण स्वीकारून वृत्तपत्रावर बंदी, नेत्यांना इतर प्रांतात प्रवेश बंदी घातली, मॉटेग्यूच्या मते होमरूल चळवळी ही काँग्रेसची चळवळ आहे. निशस्त्र, अहिंसक पण प्रभावी लढण्याचा मार्ग म्हणजे होमरूल चळवळ असे मानले जाऊ लागले.

आपली प्रगती तपासा:

१) लोकमान्य टिळकांच्या जहालवादी विचारसरणीतील योगदान सांगा ?

८.१० सारांश

भारतीय स्वतंत्र चळवळीचा सामान्यतः इ.स. १९०५ ते १९२० हा जहालमतवादी विचारांचा कालखंड मानला जातो. इ.स. १९०७ मध्ये सुरत येथे जहालमतवादी व मवाळमतवादी यांच्यात फूट पडल्यावर मवाळमतवादी नेत्यांनी लोकमान्य टिळक व अन्य जहाल नेत्यांची कॉंग्रेसमधून हकलपट्टी केली; तरीही हा कालखंड 'जहालमतवादी कालखंड' म्हणूनच ओळखला जातो. कारण या काळात देशाच्या सर्व भागात जहालमतवादी विचारांचा प्रभाव होता. लोकमानसात या नेत्यांना अत्यंत आदराचे स्थान होते. राष्ट्रीय चळवळीची सूत्रे या काळात जहालमतवादी नेत्यांच्या हाती होती, ही गोष्ट बंगालच्या फाळणीविरुद्ध झालेल्या चळवळीत या नेत्यांनी बजाविलेल्या मोलाच्या भूमिकेतून स्पष्ट होते. जहालमतवादी नेत्यांनी राष्ट्रीय चळवळीला परिस्थितीनुसार नवा आशय व नवी दिशा देण्याचे मौलिक कार्य केले. भारतीय समाजातील वाढता असंतोष कृतीतून व्यक्त करण्याचे, किंबहुना, शब्दांना कृतीची जोड देण्याचे महत्त्वाचे काम त्यांनी केले.

जहालमतवादी चळवळीचे सर्वात महत्त्वाचे कार्य म्हणजे भारतीय जनतेत या चळवळीने नवा आत्मविश्वास निर्माण केला. इंग्रजी सत्तेचे खरे स्वरूप जनतेपुढे स्पष्ट करून इंग्रजी सत्ता भारतीय जनतेच्या शोषणावरच आधारलेली आहे; आपली साम्राज्यवादी उद्दिष्टे साध्य करण्यापुरताच इंग्रजांना भारताच्या राज्यकारभारात रस असल्याने या राज्यकर्त्यांकडून भारतीयांना कदापिही न्याय मिळणार नाही, ही बाब या नेत्यांनी जनतेपुढे स्पष्टपणे मांडली. जहालमतवादी नेत्यांच्या या चळवळीमुळे भारतीय जनता साम्राज्यसत्तेविरोधी लढ्यात सहभागी होण्यासाठी मोठ्या उत्साहाने पुढे आली. राजकीय हक्क मागून मिळत नसतात, त्यासाठी संघर्ष करावा लागतो; म्हणूनच जनतेने आत्मनिर्भर राहून स्वराज्यप्राप्तीसाठी निर्णायक संघर्ष करण्यास सिद्ध झाले पाहिजे, अशी शिकवण या नेत्यांनी भारतीय जनतेला दिली. स्वतःच्या उदाहरणाने मातृभूमीच्या स्वातंत्र्यासाठी सर्वोच्च त्याग करण्याचा व वाटेल ते कष्ट सोसण्याचा आदर्श त्यांनी जनतेला घालून दिला.

८.११ प्रश्न

- १) जहालवाद म्हणजे काय ते सांगून जहालवादाचा जाहलेला विकास व तत्वज्ञानाचा आढावा घ्या ?
- २) जहालवादाच्या उदयाची करणे सांगा ?
- ३) लोकमान्य टिळक व होमरूल चळवळीची माहिती थोडक्यात द्या ?

८.१२ संदर्भ

- १) पंडित नलिनी, महाराष्ट्रातील राष्ट्रवादाचा इतिहास, मॉडर्न बुक डेपो, पुणे, १९७२.

- २) फडके य. दि., विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र, खंड १ ते ५, के. सागर प्रकाशन, पुणे, १९६५.
- ३) मोरे दिनेश, आधुनिक महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास, (१८१८ - १९६०), कैलाश पब्लिकेशन, औरंगाबाद, २००६.
- ४) कोठारे अनिल, आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास (१८१९ - १९६०), विद्या बुक पब्लिकेशन, औरंगाबाद, २००९.
- ५) खोबरेकर वि. गो., महाराष्ट्रातील स्वतंत्र लढे (१८१८ - १८८४), महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, १९९६.
- ६) राऊत गणेश व राऊत ज्योती, महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.

munotes.in

महाराष्ट्रातील क्रांतिकारी चळवळ

घटक रचना

- ९.० उद्दिष्टे
- ९.१ प्रस्तावना
- ९.२ क्रांतिकारी चळवळ
- ९.३ महाराष्ट्रातील क्रांतिकारी चळवळ
 - १) चाफेकर बंधू
 - २) वि. दा. सावरकर व अभिनव भारत
 - ३) वासुदेव बळवंत फडके
 - ४) सेनापती पांडुरंग बापट
 - ५) मॅडम मादाम भिकाजी कामा
 - ६) अनंत कान्हेरे
- ९.४ सारांश
- ९.५ प्रश्न
- ९.६ संदर्भ

९.० उद्दिष्टे

- १) क्रांतिकारी चळवळीचा उदय व कार्यपद्धतीचा अभ्यास करणे.
- २) महाराष्ट्रातील क्रांतिकारकांच्या कार्याचा आढावा घेणे.

९.१ प्रस्तावना

१८५७ चा उठाव अयशस्वी झाल्यावर ब्रिटिशांविरुद्ध सशस्त्र संघर्षाचा मार्ग भारतीयांनी सोडून दिला. १८५७ नंतर भारतात राष्ट्रवादाचा प्रसार मोठ्या प्रमाणावर झाल्याने त्याचेच पर्यावसन म्हणजे राष्ट्रीय सभेची स्थापना होय. १८८५ मध्ये स्थापन झालेली राष्ट्रीय सभा सुरुवातीला मवाळवादी होती. त्यांच्या ब्रिटिशांच्या न्यायबुद्धीवर पूर्ण विश्वास होता. पुढे बदलत्या परिस्थितीमुळे ती जहालवादी बनली. १८५८च्या राणीच्या जाहीरनाम्यातील आश्वासने ब्रिटिशांनी पाळली नाहीतच, उलट भारतीय जनतेची आर्थिक पिळवणूक सुरु ठेवली. ब्रिटिशांच्या धोरणामुळेच आपला देश दरिद्री बनला हे भारतीयांना कळून चुकले. ब्रिटिशांचे वर्णद्वेषाचे धोरणही भारतीयांना जाचक ठरू लागले. उच्च परीक्षा उत्तीर्ण करूनही भारतीयांना प्रशासनात घेतले जात नव्हते. या सर्व अन्यायाची, अत्याचाराची माहिती जनतेला नेत्यांकडून, वृत्तपत्रांतून कळत होती. केसरी, मराठा, न्यू इंडिया इत्यादी वृत्तपत्रे, तसेच बंकिमचंद्र चट्टोपाध्याय, रवींद्रनाथ टागोर, इत्यादींच्या साहित्यातून भारतीय जनतेला

वेळोवेळी मार्गदर्शन मिळत होते. याचा परिणाम तरुण वर्ग जहालवादाकडे झुकू लागला. तसेचतरुणांचा एक गट क्रांतिकारी मार्गाकडे वळला. विशेषतः एकोणिसाव्या शतकाच्या शेवटच्या दशकात भारतात दुष्काळाने व प्लेगच्या साथीने प्रचंड थैमान घातले असताना ब्रिटिशांनी जनतेप्रती जे सहानुभूतीशून्य धोरण अवलंबले, त्यामुळे अनेक तरुणांचे माथे भडकलेव ते क्रांतिकारी विचारधारेकडे आकर्षले गेले.

९.२ क्रांतिकारी चळवळ

१८५७ ला स्वातंत्र्य युद्धाच्या पराभवात भावीक्रांतिकारी चळवळीची बीजे पेरली. राष्ट्रवादाच्या त्यागातून, बलिदानातून नव्या पिढीने स्फुर्ती घेऊन इंग्रजांविरुद्ध आक्रमक लढा सुरु केला. देशप्रेमासाठी हजारो तरुणांनी आपल्या जीवनाचा होमकुंड पेटवून सर्व जीवन स्वातंत्र्य प्राप्तीसाठी खर्ची घातले.जहालवादी आणि दहशतवादी क्रांतिकारी यांचे ध्येय एकच होते ते म्हणजे भारतमातेला परकीय दास्यांच्या शृंखलेतून मुक्त करणे. मात्र त्यांच्यात साधनांची, मार्गांची तफावत होती. जहालवादी विचारसरणीत हिंसेला स्थान नव्हते. केवळ ब्रिटिश अधिकाऱ्यांना ठार करुन देशाचे स्वातंत्र्य मिळणार नाही. असे त्यांचे मत होते. असे असले तरी देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी प्रयत्न करणाऱ्या दहशतवादी क्रांतिकारकांच्या कार्याबद्दल जहालवाद्यांना सहानुभूती होती, हिंसेने, पाशवी बलाने निर्माण झालेले साम्राज्य त्याच मार्गाने खुडून फेकणे शक्य आहे, नव्हे तोच मार्ग योग्य आहे अशी क्रांतिकारकांची धारणा होती. एखाद्या ब्रिटिश अधिकाऱ्याला ठार मारुन मूळ प्रश्न सुटणार नाही हे क्रांतिकारकांनाही मान्य होते पण निर्माल्यवत बनलेल्या देशाला खडबडून जागे करण्यासाठी असे वध उपयुक्त ठरतील ही त्यांची श्रध्दा होती. प्रखर राष्ट्रनिष्ठ व त्यांच्या विचारांचा आधार होता. म्हणूनच देशासाठी प्राणार्पण करणे, हुतात्मा बनणेइत्यादी गोष्टी क्रांतिकारकांना अभिमानास्पद वाटत होत्या.

भारतीय स्वतंत्र चळवळीत क्रांतिकारी चळवळीचे फार मोठे योगदान आहे. ब्रिटिश साम्राज्यवादाच्या जोखडातून भारताची मुक्तता करणे हे क्रांतिकारी चळवळीचे मुख्य उद्दिष्टे होते.

क्रांतिकारी चळवळीची ध्येय व मार्गः

- १) ब्रिटिश नोकरांवर दहशत बसविणे.
- २) ब्रिटिश प्रशासनामध्ये गोंधळ निर्माण करणे.
- ३) हिंदी लोकांवर झालेल्या अन्यायाचा बदला घेणे.
- ४) मातृभूमीच्या स्वातंत्र्यासाठी संघर्ष करणे.

आपली प्रगती तपासाः

- १) क्रांतिकारी चळवळीची माहिती द्या ?

९.३ महाराष्ट्रातील क्रांतिकारी चळवळ

१) चाफेकर बंधू:

चाफेकर बंधूंना संयुक्तपणे दामोदर हरी चाफेकर, बाळकृष्ण हरी चाफेकर आणि वासुदेव हरी चाफेकर म्हणतात. चाफेकर बंधू महाराष्ट्रातील पुण्याजवळील चिंचवड नावाच्या गावचे रहिवासी होते. २२ जून १८९७ रोजी रँडचा वध करून भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यातील पहिला क्रांतिकारी स्फोट करणारे वीर दामोदरपंत चाफेकरांचा जन्म २४ जून १८६९ रोजी पुण्यातील चिंचवड या गावी प्रसिद्ध कीर्तनकार हरिपंत चाफेकर यांचा ज्येष्ठ पुत्र म्हणून झाला. बाळकृष्ण चाफेकर आणि वासुदेव चाफेकर हे त्यांचे दोन धाकटे भाऊ. दामोदर पंतांना लहानपणापासूनच शिपाई बनण्याची इच्छा होती, कीर्तनकाराची कीर्ती व ज्ञान त्यांना वारशाने मिळाले होते. महर्षी पटवर्धन आणि लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक हे त्यांचे आदर्श होते. पुढील काळात दामोदरपंतांनी अनेक तरुण संघटित करून 'आर्यधर्म प्रतिबंध निवारक मंडळी' ही गुप्त संघटना स्थापन केली. त्यांना व्यायामाचा, भाले, तलवारी चालविण्याचा छंद होता. ती शस्त्रेही त्यांनी जमविली होती. पुढे त्यांनी पिस्तुले मिळवून नेमबाजी करण्यात प्रावीण्य मिळविले. इंग्रज सरकारविषयी त्यांच्या मनात भयंकर असंतोष होता.

सन १८९७ साली पुण्यात प्लेगच्या साथीचा बंदोबस्त करताना प्लेग कमिशनर रँड याने जुलूम-जबरदस्ती केली. त्याचा बदला म्हणून दामोदर व बाळकृष्ण या चाफेकर बंधूंनी २२ जून १८९७ रोजी रँडचा वध केला. दामोदर, बाळकृष्ण व वासुदेव हे तीन बंधू व त्यांचे सहकारी महादेव रानडे यांना फाशी झाली. एकाच घरातील तीन भावांनी देशसेवेसाठी हौतात्म्य पत्करले.

२) वि. दा. सावरकर व अभिनव भारत:

महाराष्ट्रातील क्रांतिकारकांनी ब्रिटिश सरकारच्या दडपशाहीला सामोरे जाण्यासाठी गुप्त संघटना स्थापन केल्या. महाराष्ट्रात १९०४ साली नाशिक येथे 'अभिनव भारत' या गुप्त संघटनेची स्थापना झाली होती. बाबाराव सावरकर व त्याचे बंधू विनायक दामोदर सावरकर यांचा या संघटनेच्या स्थापनेत पुढाकार होता. सन १९०० मध्ये स्वातंत्र्यवीर विनायक दामोदर सावरकर यांनी नाशिक येथे 'मित्रमेळा' ही क्रांतिकारकांची गुप्त संघटना स्थापन केली. १९०४ साली याच संघटनेला 'अभिनव भारत' असे नाव देण्यात आले. पुढील काळात मुंबई, पुणे, नाशिक, ठाणे, पेण, खानदेश, वाईइ. ठिकाणी अभिनव भारताच्या शाखा स्थापन झाल्या. उच्च शिक्षण घेण्याच्या निमित्ताने सावरकर इंग्लंडला गेले. तेथून त्यांनी अभिनव भारत संघटनेच्या भारतातील सदस्यांना क्रांतिकारी वाङ्मय, पिस्तुले इत्यादी साहित्य पाठवण्यास सुरुवात केली. त्यांनी जोसेफ मॅझिनी या प्रसिद्ध इटालियन क्रांतिकारकाचे स्फूर्तिदायी चरित्र लिहिले. १८५७ चा उठाव हे पहिले भारतीय स्वातंत्र्ययुद्ध होते. असे प्रतिपादन करणारा '१८५७ चे स्वातंत्र्यसमर' हा ग्रंथ त्यांनी लिहिला.

सरकारला अभिनव भारत संघटनेच्या कार्याचा सुगावा लागला. त्यामुळे सरकारने बाबाराव सावरकर यांना अटक केली. त्यांना जन्मठेपेची शिक्षा झाली. या शिक्षेचा बदला घेण्यासाठी अनंत लक्ष्मण कान्हेरे या युवकाने नाशिकचा कलेक्टर जॅक्सन याचा वध केला. सरकारने

अभिनव भारत संघटनेशी संबंधित असलेल्या लोकांना अटक करण्यास सुरुवात केली. जॅक्सनच्या वधाचा संबंध सरकारने स्वातंत्र्यवीर सावरकरांशी जोडला आणि त्यांना अटक करून त्यांच्यावर खटला भरला. न्यायालयाने त्यांना पन्नास वर्षांची सश्रम कारावासाची शिक्षा फर्मावली.

३) वासुदेव बळवंत फडके:

वासुदेव बळवंत फडके, एक महान क्रांतिकारी ज्यांनी मातृभूमीसाठी आपले सर्वस्व अर्पण केले. वासुदेव बळवंत फडके, ब्रिटिशांविरुद्ध भारतीय प्रबोधन करणारे, देशातील पहिले असे क्रांतिकारक होत. ज्यांनी देशाच्या पहिल्या स्वातंत्र्यलढ्यातील पराभवानंतर पुन्हा ज्योत पेटवली आणि ब्रिटिश सरकारविरुद्ध सशस्त्र बंड केले. एका सच्च्यादेशभक्ताप्रमाणे, ते आपल्या मृत्यूपर्यंत देशसेवेत समर्पित राहिले आणि कधीही ब्रिटिशांसमोर नतमस्तक झाले नाही. भारताला स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठी त्यांनी सशस्त्र मार्गाचा अवलंब केला. वासुदेव बळवंत फडके यांनी ब्रिटिशांविरुद्ध बंड करण्यासाठी लोकांना जागृत करण्याचे काम केले. महाराष्ट्रातील कोळी, भिल्ल आणि धनगरजाती एकत्र करून त्यांनी 'रामोशी' नावाची क्रांतिकारी संघटना निर्माण केली.

आद्य क्रांतिकारक श्री. वासुदेव बळवंत फडके यांचा जन्म पनवेल जवळील शिरढोण येथे ४ नोव्हेंबर १८४५ रोजी झाला. कल्याण येथे प्राथमिक शिक्षण संपवून ते इंग्रजी शिक्षण घेण्यासाठी मुंबईत आले. गिरगावातील फणसवाडी येथील जगन्नाथांच्याचाळीत वास्तव्य करून त्यांनी काही काळ इंग्रजी अभ्यास केला व पुढील शिक्षणासाठी ते पुण्यास रवाना झाले. शिक्षणानंतर त्यांनी पुण्याच्या सैनिकी लेखानियंत्रक (कंट्रोलर ऑफ मिलिटरी अकाऊंट्स) कार्यालयात सेवा केली. त्यांना त्यांच्या आजारी आईला भेटण्यास रजा मिळाली नाही. प्रश्न मनात आला जर आपणास आपल्या आईला भेटता येत नसेल तर त्या नोकरीचे मोल काय? त्यात आईचे निधन झाले व शेवटी भेट घेता आली नाही. या घटनेने आयुष्याला वेगळीच कलाटणी मिळाली. त्याच वेळी हिंदुस्थानात भीषण दुष्काळ पडला. इंग्रज सरकारच्या हलगर्जी कारभारामुळे हजारो नागरिक मृत्युमुखी पडले. त्यामुळे इंग्रज राजवटी बाबत प्रचंड संताप त्यांचे मनात उफाळून आला व त्याचा प्रतिशोध घेण्याचा निर्णय त्यांनी घेतला. भारतमातेला पारतंत्र्यातून मुक्त करण्यासाठी त्यांनी सशस्त्र बंड करण्याचे ठरवले. परिणामी त्यांना शिक्षा होऊन त्यांना एडन येथे धाडले गेले. तेथेच त्यांना १७ फेब्रुवारी १८८३ ला मृत्यू आला. १८५७ च्या अयशस्वी क्रांती पर्वानंतर भारतीय स्वातंत्र्याचे ध्येय स्पष्टपणे समोर ठेऊन ब्रिटिश राजवट उलथून टाकण्याचा जो सशस्त्र प्रयत्न झाला तो वासुदेव बळवंत फडके यांचे बंडच होय. त्यात त्यांना रामोशी, भिल्ल, आगरी, आणि कोळी तरुणांचा पाठिंबा मिळाला.

वासुदेव बळवंतांनी ब्रिटिश सरकारविरुद्ध स्वातंत्र्यासाठी जो सशस्त्र लढा पुकारला, तो एकाकी होता. त्यांना पुरेसे अनुयायी लाभले नाहीत व शस्त्रसामग्रीही मिळाली नाही; तथापि भारतात त्यांनी पहिल्यांदाच सशस्त्र लढ्याची मुहूर्तमेढ रोवली. ही सशस्त्र उठावाची चळवळ विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात देशभर पसरली. म्हणून त्यांना 'लढाऊ राष्ट्रवादाचे जनक' म्हणतात. त्यांच्या कार्याचा उचित गौरव शिरढोण येथे त्यांचा स्मारकस्तंभ उभारून करण्यात आला आहे.

४) सेनापती पांडुरंग बापट:

सेनापती बापट हे सशस्त्र क्रांतिकारक, तत्वचिंतक व लढाऊ समाजसेवक म्हणून ओळखले जातात. त्यांचे पूर्ण नाव पांडुरंग महादेव बापट, त्यांचा जन्म १२ नोव्हेंबर १८८० रोजी झाला. १९२१ ते १९२४ या कालखंडात पुणे जिल्ह्यातील मुळशी खेड्यात धरणग्रस्त गावांकरिता व शेतकऱ्यांकरिता बापट यांनी सत्याग्रहाचा लढा दिला. त्यामध्ये महाराष्ट्रातील जे शेकडो सत्याग्रही सामील झाले त्यांचे त्यांनी नेतृत्व केले. त्यामुळे 'सेनापती बापट' या नावाने पुढील काळात ते ओळखले जाऊ लागले. अहमदनगर जिल्ह्यातील पारनेर येथे गरीब कुटुंबात त्यांचा जन्म झाला. त्यांचे माध्यमिक आणि बी.ए. पर्यंतचे उच्च शिक्षण हे पुणे येथे झाले. डेक्कन कॉलेजमध्ये सशस्त्र क्रांतीच्या द्वारे भारत स्वतंत्र करण्याची शपथ तलवारीवर हात ठेवून घेतली. बी.ए. परीक्षेत उत्तीर्ण झाल्यावर मुंबई विद्यापीठाचे शिष्यवृत्ती मिळवून ते इंग्लंडला गेले. एडिंबरो येथे इंजिनिअरिंग कॉलेजमध्ये शिक्षण घेत असतानाच क्रांतिकारक विचारांचा प्रचार करित असल्यामुळे शिष्यवृत्ती बंद होऊन शिक्षण अपुरे राहिले.

श्यामजी कृष्ण वर्मा या क्रांतिकारक नेत्याशी परिचय होऊन त्यांच्या मदतीने पॅरिस येथे राहून तेथील रशियन क्रांतिकारकांकडून प्रचंड स्फोटक बॉम्बची तंत्रविद्या हस्तगत केली. त्या तंत्रविद्येची पुस्तिका भारतात व बंगालमधील क्रांतिकारक गटांपर्यंत पोहोचविली. क्रांतिकारकांच्या कटाच्या एका खटल्यात माफीच्या साक्षीदाराने बापटांचे नाव उघडकीस आणल्यामुळे बापट हे १९०८ ते १९१२ पर्यंत चार वर्षे अज्ञातवासात राहिले. नंतर १९२१ पर्यंत स्वतःच्या जन्मगावी शिक्षक म्हणून राहिले आणि समाजसेवेचे व्रत घेतले. पहाटे उठल्याबरोबर गावचे रस्ते झाडणे व शौचकूप साफ करणे हे व्रत त्यांनी जन्मभर स्वीकारले. १९२१ ते १९२४ या कालखंडात पुणे जिल्ह्यातील मुळशी पेठा येथील धरणग्रस्त शेतकऱ्यांना जमीन मिळविण्याकरिता सत्याग्रहाचे आंदोलन चालविले. या आंदोलनात कारागृहवासाची तीनदा शिक्षा त्यांना झाली. शेवटची सात वर्षे सक्तमजुरीची होती. राजकीय स्वातंत्र्याच्या आंदोलनामध्ये भाग घेत असताना राजद्रोहात्मक भाषणे केल्याबद्दल अनेकदा अनेक वर्षे सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

संस्थांनी प्रजांच्या हक्कांकरिता चालू असलेल्या आंदोलनात भाग घेऊन संस्थानाच्या प्रवेशबंदी त्यांनी मोडल्या; त्याबद्दल कारागृहवासही सोसला. स्वातंत्र्योत्तरकाळातही भाववाढ विरोधी आंदोलन, गोवामुक्ती आंदोलन, संयुक्त महाराष्ट्र आंदोलन इ. आंदोलनांमध्ये त्यांनी पुढाकार घेतला. महाराष्ट्र मेले तरी राष्ट्र मेले, मराठ्याविना राष्ट्रगाडा न चाले, खरा वीर वैरी पराधिनतेचा, महाराष्ट्र आधार या भारताचा, हे काव्य सेनापती बापट यांनी याच काळात लिहिले. क्रांतिवादी राजकारणाचे समर्थन करणारे, भगवद्गीतेच्या तत्वज्ञानावर आधारलेले, राष्ट्रमुक्ती व अन्याय प्रतिकार या दोन मुद्यांना अनुसरून युक्तिवाद करणारे त्यांचे साहित्य आहे. 'चैतन्यगाथा' हे पुस्तक वाचले म्हणजे त्यांचे मूलभूत विचार लक्षात येतात. मराठीमध्ये योगी अरविंदांच्या इंग्लिशमधील आध्यात्मिक तत्वज्ञानावरील ग्रंथांचा उत्कृष्ट अनुवाद बापटांनी केला आहे. अशा या थोर समाजसेवकाचे २८ नोव्हेंबर १९६७ रोजी निधन झाले.

५) मॅडम मादाम भिकाजी कामा:

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत महत्त्वाची भूमिका बजावणारे मादाम भिकाजी कामा यांचा जन्म २४ सप्टेंबर १८६१ रोजी मुंबईत एका संपन्न कुटुंबात झाला, त्यांचे वडील सोहराबजी पटेल हे सुप्रसिद्ध व्यापारी होते. भारताचे स्वातंत्र्य हे आपल्या जीवनाचे ध्येय मानणाऱ्या भारताच्या मादाम कामा यांनी थोर समाजसेवक दादाभाई नौरोजी यांच्या सचिवपदावर निष्ठेने काम केले. या दरम्यान ती भारतातील महान क्रांतिकारक वीर सावरकर, हरदयाल, श्यामजी कृष्ण वर्माजी यांच्या संपर्कात आल्या. लंडनमध्ये राहून मॅडम कामा यांनी युरोपातील भारतीय तरुणांना एकत्र करून त्यांना देशाचे स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी प्रोत्साहन दिले आणि ब्रिटीशांच्या क्रूर राजवटीची माहिती दिली. मॅडम कामा यांच्या क्रांतिकारी कारवाया पाहता ब्रिटिश सरकारने त्यांना भारतात परतण्यास बंदी घातली होती आणि त्यांची भारतीय संपत्तीही जप्त केली होती.

मादाम भिकाजी कामा, त्यांचे क्रांतिकारक साथीदार विनायक दामोदर सावरकर, श्यामजी कृष्ण वर्मा यांनी भारतीय संस्कृती लक्षात घेऊन भारतीय ध्वजाची रचना केली होती आणि २२ ऑगस्ट १९०७ रोजी जर्मनीमध्ये आंतरराष्ट्रीय स्तरावर आयोजित करण्यात आला होता. समाजवादी परिषदेत भारताचा पहिला तिरंगा ध्वज फडकवून इतिहास रचला गेला.

देशाला स्वतंत्र करण्यासाठी सर्वस्व अर्पण करणाऱ्या या महान क्रांतिकारी महिलेचे १३ ऑगस्ट १९३६ रोजी मुंबईतील पारसी जनरल हॉस्पिटलमध्ये निधन झाले.

६) अनंत कान्हेरे:

अनंतरावांचा जन्म १८९१ मध्ये रत्नागिरी जिल्ह्यातील आयनी-मेटे या गावी झाला. इंग्रजी शिक्षणासाठी ते त्यांच्या मामाकडे औरंगाबादला गेले. काही वर्षांनी ते गंगाराम मारवाडी यांच्याकडे भाड्याची खोली घेऊन राहू लागले. नाशिकच्या स्वातंत्र्यवादी गुप्त संस्थेच्या काशीनाथ टोणपे यांनी गंगाराम आणि अनंतराव यांना गुप्त संस्थेची शपथ दिली. पुढे ते अभिनव भारत संघटनेचे सभासद झाले. नाशिकचा कलेक्टर आर्थर जॅक्सन याची हत्या करणारा अनंत कान्हेरे हा खुदीराम बोस याच्या नंतरचा सर्वात तरुण वयाचा भारतीय क्रांतिकारक ठरला. सावरकर बंधू, मदनलाल धिंग्रा यांच्याकडून स्फूर्ती घेऊन अनंत कान्हेरे यांनी नाशिकचा कलेक्टर जॅक्सन याला ठार मारण्याचे ठरविले. त्याला कृष्णाजी गोपाळ कर्वे आणि विनायक नारायण देशपांडे असे समवयस्क साथीदारांची जोड मिळाली. जॅक्सनची मुंबई येथे वरच्या पदावर बदली करण्यात आली. त्याला नाशिक येथेच मारणे जास्त सोपे होते. डिसेंबर २१ इ.स. १९०९ या दिवशी नाशकातल्या विजयानंद थिएटरमध्ये 'शारदा' या नाटकाचा प्रयोग जॅक्सनच्या निरोप समारंभासाठी ठरला होता. जॅक्सन मराठी भाषेचा आणि नाटकांचा चाहता असल्याने या प्रयोगास येणार होताच. नाटकाचा प्रयोग सुरू होण्याची वेळ झाली, सर्वजण आपापल्या जागेवर स्थानापन्न होत असताना अनंताने जॅक्सनवर पिस्तुलातून गोळ्या झाडल्या. जॅक्सन जागीच ठार झाला. अनंत कान्हेरे आपल्या जागेवरच शांतपणे उभा राहिला, त्याला अटक करण्यात आली. कान्हेरे, कर्वे आणि देशपांडे यांच्यावर खटला भरण्यात आला. २० मार्च इ.स. १९१० रोजी तिघांनाही फाशीची शिक्षा ठोठावण्यात आली. एप्रिल १९, इ.स. १९१० या दिवशी तिघांनाही ठाण्याच्या तुरुंगात फाशी देण्यात आले.

आपली प्रगती तपासा:

१) महाराष्ट्रातील क्रांतिकारांच्या कार्याची माहिती सांगा?

९.४ सारांश

१८८५ मध्ये स्थापन झालेल्या काँग्रेसने सनदशीर मार्गाने आपली वाटचाल सुरु ठेवली होती, परंतु प्रारंभीच्या काळात काँग्रेसच्या अनेक मागण्या ह्या अमान्य झाल्या व त्याची साधी दखल देखील ब्रिटिशांकडून घेण्यात आली नाही. उलट ब्रिटिशांनी दडपशाही मार्गाचा अवलंब केला. त्यामुळे मातृभूमीच्या रक्षणासाठी व स्वातंत्र्यासाठी आपण आपले सर्वस अर्पण करण्यास तयार असले पाहिजे अशी क्रांतिकारकांची भूमिका होती. सरकारकडून न्याय मिळवण्यासाठी जेव्हा घटनात्मक मार्ग हा अपयशी ठरतो तेव्हा न्यायासाठी हिंसात्मक मार्गाशिवाय पर्याय राहत नाही, या विचारधारेवर क्रांतिकारी चळवळीचा उदय झाला.

भारतीय क्रांतिकारकांची चळवळ फारशी यशस्वी ठरली नाही व क्रांतिकारी चळवळीचे स्वरूप व्यापक देखील बनली नाही. परंतु हे देखील लक्ष्यात घेण्यासारखे आहे कि, क्रांतिकारकांच्या बलिदानामुळेच देशाला स्वतंत्र मिळू शकले व भारतीय स्वतंत्र चळवळीतील त्यांचे योगदान फार मोठे आहे.

९.५ प्रश्न

- १) क्रांतिकारी चळवळीचा उदय व त्यांच्या कार्यपद्धतीचा आढावा घ्या?
- २) महाराष्ट्रातील क्रांतिकारांच्या कार्याचा आढावा घ्या?

९.६ संदर्भ

- १) पंडित नलिनी, महाराष्ट्रातील राष्ट्रवादाचा इतिहास, मॉडर्न बुक डेपो, पुणे, १९७२.
- २) फडके य. दि., विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र, खंड १ ते ५, के. सागर प्रकाशन, पुणे, १९६५.
- ३) मोरे दिनेश, आधुनिक महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास, (१८१८- १९६०), कैलाश पब्लिकेशन, औरंगाबाद, २००६.
- ४) कोठारे अनिल, आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास (१८१९- १९६०), विद्या बुक पब्लिकेशन, औरंगाबाद, २००९.
- ५) खोबरेकर वि. गो., महाराष्ट्रातील स्वतंत्र लढे (१८१८- १८८४), महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, १९९६.
- ६) राऊत गणेश व राऊत ज्योती, महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.

- ७) करंदीकर ना. स., वासुदेव बळवंत फडके, बोरा अँड कंपनी, मुंबई, १९७२.
- ८) वासुदेव बळवंत फडके, विकिपीडिया.
- ९) जहालवादाचा विकास आणि (लोकमान्य टिळकांची) भूमिका / भारतीय क्रांतीकारी चळवळी MPSC History Website.

munotes.in

महाराष्ट्रातील गांधीवादी चळवळींना प्रतिसाद

घटक रचना

- १०.० उद्दिष्ट्ये
- १०.१ प्रस्तावना
- १०.२ महात्मा गांधी यांचा अल्प परिचय
- १०.३ असहकार चळवळीची पार्श्वभूमी आणि कार्यक्रम
- १०.४ असहकार चळवळ आणि महाराष्ट्र
- १०.५ सविनय कायदेभंग चळवळ
- १०.६ सविनय कायदेभंग चळवळ व महाराष्ट्र
- १०.७ छोडो भारत चळवळ किंवा चलेजाव चळवळ
- १०.८ छोडो भारत चळवळ व महाराष्ट्र
- १०.९ सारांश
- १०.१० प्रश्न
- १०.११ संदर्भ

१०.० उद्दिष्ट्ये

- १) महात्मा गांधी यांच्या कार्याचा थोडक्यात आढावा घेणे.
- २) महात्मा गांधी यांची असहकार चळवळ व महाराष्ट्रातील या चळवळीचा प्रतिसाद अभ्यासणे.
- ३) महाराष्ट्रातील सविनय कायदेभंग चळवळ अभ्यासणे.
- ४) छोडो भारत चळवळ व महाराष्ट्रातील या चळवळीचा आढावा घेणे.

१०.१ प्रस्तावना

महात्मा गांधी (१८६९- १९४८) यांनी भारतीय राजकीय रंगमंचावर १९१९ ते १९४८ या काळात अशा प्रकारे वर्चस्व गाजवले की, हा काळ भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील 'गांधी युग' म्हणून ओळखला जातो. भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी महात्मा गांधींनी अतिशय महत्त्वाची भूमिका बजावली. भारतीय राजकारणात त्यांच्या आगमनानंतर संघर्षाचे नवे पर्व सुरु झाले. त्यांचा शांतता आणि अहिंसेचा संदेश संपूर्ण जगासाठी होता आणि त्याचा परिणाम मानवजातीवर झाला. १९१९ ते १९४८ या काळात महात्मा गांधी यांनी असहकार चळवळ, सविनय कायदेभंग चळवळ व छोडो भारत चळवळ सुरु करून भारताच्या स्वातंत्र्याची दारे उघडी केली. ह्या तिन्ही देशव्यापी चळवळींचा प्रभाव हा

महाराष्ट्रावर देखील पडला व महाराष्ट्रातील विविध नेतृत्वाने तसेचलोकांच्या सहभागाने ह्या चळवळीचा प्रभाव महाराष्ट्रात देखील प्रभावी ठरला.

महाराष्ट्रातील गांधीवादी चळवळींना
प्रतिसाद

१०.२ महात्मा गांधी यांचा अल्प परिचय

मोहनदास करमचंद गांधी यांचा जन्म २ ऑक्टोबर १८६९ रोजी पश्चिम भारतातील सध्याच्या गुजरातमधील पोरबंदर शहरामध्ये झाला. नोव्हेंबर १८८७ मध्ये महात्मा गांधी मॅट्रिकची परीक्षा उत्तीर्ण झाले. पुढे त्यांनी पदवी प्राप्त केली. ४ सप्टेंबर १८८८ रोजी गांधीजी लंडन येथे कायद्याचे शिक्षण घेण्यासाठी इंग्लंडला गेले आणि बॅरिस्टर झाले. महात्मा गांधीजी १८९३ मध्ये एक हिन्दी कंपनीचे वकील म्हणून दक्षिण आफ्रिकेत गेले होते. दक्षिण आफ्रिकेत गांधीजींना वर्ण- भेदाच्या घटनेला सामोरे जावे लागले, तेथील भारतीयांना दिली जाणारी असमान वागणूक अनुभवली. भारतीयांबद्दलच्या वंशभेद, असमानता यांना सामोरे गेल्यावर गांधींनी या अन्याया विरुद्ध आवाज उठवण्यास सुरुवात केली. १८९४ मध्ये दक्षिण आफ्रिका भारतीय काँग्रेसची स्थापना केली व त्याद्वारे दक्षिण आफ्रिकेतील विखुरलेल्या भारतीयांना त्यांनी एका राजकीय पक्षात परावर्तित केले. महात्मा गांधी यांनी पहिल्यांदाच तेथे अहिंसात्मक व सत्याग्रहाचा कार्यक्रम राबविला.

गांधीजी दक्षिण आफ्रिकेतून भारतात परतले आणि नंतर आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी त्यांनी पावले उचलली. गांधीजींचे संपूर्ण जीवन एका चळवळीसारखे होते. गांधीजींनी देशाला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी अनेक चळवळी सुरू केल्या. चंपारण्य सत्याग्रह (१९१८), खेडा सत्याग्रह (१९१८) व अहमदाबाद येथील श्रमिकांचा संप (१९१८) इ. सारखे सत्याग्रह त्यांनी केले. पुढील काळात त्यांनी 'असहकार चळवळ', 'सविनय कायदेभंग चळवळ', 'दांडी यात्रा' आणि 'छोडो भारत' यासारख्या चळवळींमध्ये सत्याग्रह आणि अहिंसेचाचा प्रयोग केला. महात्मा गांधीजींच्या या सर्व प्रयत्नांमुळे १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारताला स्वातंत्र्य मिळाले.

आपली प्रगती तपासा:

१) महात्मा गांधी यांचा अल्प- परिचय सांगा ?

१०.३ असहकार चळवळीची पार्श्वभूमी आणि कार्यक्रम

असहकार चळवळीची पार्श्वभूमी पहिले महायुद्ध, रौलेट कायदा, जालियनवाला बाग हत्याकांड आणि मॉन्टेगु-चेम्सफोर्ड सुधारणांद्वारे तयार करण्यात आली होती. खिलाफत चळवळ हि मुस्लिम ऐक्य प्रस्थापित करण्याची संधी म्हणून पाहिल्यावर, असहकार चळवळीचा एक कार्यक्रम जाहीर करण्यात आला, ज्यामध्ये सरकारी पदव्या आणि नोकऱ्यांवर बहिष्कार, कर न भरणे, शिक्षणाचे राष्ट्रीयीकरण, स्वदेशीचा प्रचार, चरखा आणि खादीचा कार्यक्रम लोकप्रिय करणे आणि स्वयंसेवकांची भरती करणे, कायदेशीर न्यायालये, शैक्षणिक संस्था, कायदेमंडळ, सरकारी सन्मान आणि पदव्या, निवडणुका या विधायक कामांवर बहिष्कार टाकण्याचा निर्णय घेण्यात आला. गांधीजींनी आश्वासन दिले की, हे सर्व कार्यक्रम पूर्णतः अंमलात आणले तर वर्षभरात भारताला स्वराज्य मिळेल.

१०.४ असहकार चळवळ आणि महाराष्ट्र

असहकाराचा अर्थ असा आहे की, जर सरकार जनतेच्या आकांक्षेनुसार काम करत नसेल, लोकांचे दुःख आणि तक्रारी दूर करण्याचा प्रयत्न करत नसेल किंवा लोकांच्या मते भ्रष्ट झाले असेल तर त्याला सहकार्य करू नका. अन्यायकारक सरकारपासून स्वतःला मुक्त करणे आणि ते पवित्र करणे आणि त्याच्याशी सहकार्य संपवणे हा हेतू आहे.

१९१५ मध्ये महात्मा गांधी दक्षिण आफ्रिकेतून भारतात परतले. त्यादरम्यान त्यांची मुंबईत गोपाळ कृष्ण गोखले यांच्याशी भेट झाली. गोखले यांनी गांधीजींना एक वर्षभर भारताच्या विविध भागात जाण्याचा सल्ला दिला. लोकमान्य टिळकांनी जाहीर केले की, गांधीजी देशाचे नेतृत्व करतील. १ ऑगस्ट १९०२० रोजी लोकमान्य टिळकांचा मृत्यू झाला. लोकमान्य टिळकांच्या मृत्यूनंतर राष्ट्रीय चळवळीचे संपूर्ण नेतृत्व महात्मा गांधींकडे आले. लोकमान्य टिळकांच्या मृत्यूनंतर, नंतर महाराष्ट्रात, टिळकांच्या काही अनुयायांनी महात्मा गांधींचे नेतृत्व स्वीकारले आणि असहकार आंदोलनाचा कार्यक्रम राबविण्याचे मान्य केले. या अनुयायांमध्ये शिवराम परांजपे, काकासाहेब खाडिलकर, गंगाधर देशपांडे, वासुकाका जोशी, हरिभाऊ फाटक, चिंताराम वैद्य, अण्णासाहेब भोपटकर, बॅरिस्टर जयकर, ना. चि. केळकर वगैरे अनुयायांनी असहकाराच्या कार्यक्रमात असहमती दर्शवून केवळ काँग्रेसच्या प्रतिष्ठेसाठी या आंदोलनाला संमती दिली.

आपली प्रगती तपासा:

१) असहकार चळवळीची पार्श्वभूमी सांगून त्याचा कार्यक्रम स्पष्ट करा ?

दारुबंदीचा कार्यक्रम:

आत्मशुद्धी हे मद्यपानाविरोधीचेसाधन आहे असा महात्मा गांधींचा विश्वास होता. म्हणूनच महाराष्ट्रात दारुबंदीचा कार्यक्रम सुरू झाला तेव्हा महात्मा गांधींसह काँग्रेसने या कार्यक्रमाला प्रोत्साहन दिले. परिणामी हे आंदोलन इतर ठिकाणी पसरले. ३ जून १९२१ रोजी दादर येथील एका दारू दुकानासमोर १०-१५ सत्याग्रहींनी धरणे आंदोलन केले. जून अखेरपर्यंत संपूर्ण महाराष्ट्रात हे आंदोलन शांततेत सुरू असले तरी धारवाडचे आयुक्त पॅटर याने दडपशाहीने हे आंदोलन दडपले. ३० जून रोजी दारूच्या दुकानासमोर बसलेल्या निःशस्त्र आंदोलकांवर लाठ्या-गोळ्यांनी हल्ला करण्यात आला. ज्यात तीन लोकांचा मृत्यू झाला आणि वीस लोक गंभीर जखमी झाले. महात्मा गांधींनी या घटनेचा विरोध केला. महात्मागांधींच्या सांगण्यावरून बॉम्बे काँग्रेसने मुंबई सत्याग्रह ऑगस्टपर्यंत पुढे ढकलला. या निषेध कार्यक्रमात सुमारे ८९ जणांना अटक करण्यात आली, त्यापैकी ६० सत्याग्रहींना दंड ठोठावण्यात आला.

न्यायालयांवर बहिष्कार:

असहकार आंदोलनाच्या कार्यक्रमात सरकारी वकिलांनी वकिली आणि सरकारी कामावर बहिष्कार टाकण्याचा निर्णय घेण्यात आला. या वकिलांमध्ये भुसावळचे वासुदेवराव दस्ताने, सोलापूरचे रामचंद्र शंकर राजवाडे, सातान्याचे अष्टपुत्रे आदींचा समावेश होता परंतु असे देखील काही वकील होते जे कोर्टात नियमितपणे जाऊन आपले कार्य करू लागले.

ज्यामध्ये अण्णासाहेब धोतकर व बॅरिस्टर जयकर प्रमुख होते. महाराष्ट्रातील न्यायालयांवर बहिष्कार टाकण्याच्या कार्यक्रमाला फारसा पाठिंबा मिळाला नाही आणि हा कार्यक्रम फक्त कागदावरच राहिला.

टिळक स्वराज्य निधी:

स्वदेशीला प्रोत्साहन देण्यासाठी काँग्रेसच्या नागपूर अधिवेशनात ३० जून १९२१ पर्यंत एक कोटी रुपये गोळा करणे, एक कोटी सदस्य भरती करणे, टिळक स्वराज्य निधीसाठी २० लाख चरखे बनविणे असे ठरले. या निधीसाठी मुंबईतील मुस्लिम, पारशी आणि मारवाडी समाजाच्या व्यापारी आणि भांडवलदारांनी खूप मदत केली. गिरणी कामगार, कारकून, शिक्षक आणि बॉम्बेच्या ड्रामा कंपनीतील नायकांनी नाटके करून पैसे जमा करून स्वराज्य फंडात भरले. गांधीजींचा विश्वास होता की जर, अस्पृश्यता निर्मूलन, दारूबंदी, खादीचा प्रचार आणि काँग्रेसमध्ये स्वयंसेवकांची भरती इत्यादी विधायक कार्यक्रम स्वीकारले, तर भारताला पटकन स्वराज्य मिळू शकेल. असहकार आंदोलनाच्या काळात महाराष्ट्रातील राष्ट्रीय शिक्षण आणि विद्यार्थी आणि शिक्षकांनी सरकारी शैक्षणिक संस्थांवर बहिष्कार टाकण्याचे कार्यक्रम हे सैद्धांतिक हत्यार म्हणून वापरले गेले. सरकारी शैक्षणिक संस्थांच्या बहिष्काराच्या कार्यक्रमात महाराष्ट्रातील विद्यार्थ्यांनी सक्रिय सहभाग घेतला. यामध्ये शंकर जावडेकर, एस. एच. भागवत, अण्णासाहेब सहस्रबुद्धे, काका कारखानीस, स. का. पाटील, व्ही.पी. लिमये आणि गो. या. देशपांडे यांनी १९२०-१९२१ मध्ये सरकारी शैक्षणिक संस्थांवर बहिष्कार टाकून राष्ट्रीय महाविद्यालयातील शिक्षण पूर्ण केले. असहकार चळवळीच्या काळात महाराष्ट्रातील विविध जिल्ह्यांमध्ये राष्ट्रीय शाळा आणि महाविद्यालये स्थापन करण्यात आली. डिसेंबर १९२१ मध्ये पुण्याला शाळावटिळक महाविद्यालय सुरू करण्यात आले. सोबत यातून महाराष्ट्रातील रत्नागिरी, वेंगुर्ला, मालवण, सातारा, येवला, अहमदनगर, अमळनेर, चिंचवड, यवतमाळ, अकोला, नागपूर, अमरावती, बुलढाणा, देवमगाव इत्यादी विविध जिल्ह्यांमध्ये राष्ट्रीय शाळा स्थापन झाल्या. या आंदोलनाच्या दरम्यान महाराष्ट्रात अनेक नवीन नेतृत्व उदयास आले. पुढे या नेतृत्वाने राष्ट्रीय चळवळीत सक्रिय सहभाग घेतला.

विदेशी कपड्यांवरील बहिष्कार:

विदेशी कपड्यांवर बहिष्कार टाकणे हा या चळवळीचा सर्वात यशस्वी कार्यक्रम होता. महात्मा गांधींनी स्वदेशी वस्तूंच्या वापरास प्रोत्साहन दिलेव विदेशी वस्तूंचा बहिष्कार करण्याचे आवाहन केले. या अंतर्गत २ जुलै १९२१ पासून मुंबईत विदेशी कपड्यांवर बहिष्कार टाकण्याची मोहीम सुरू झाली. चरखा हे सर्वसामान्यांच्या स्वावलंबनाचे प्रतीक बनले. या उपक्रमांतर्गत स्वयंसेवक घरोघरी फिरत असत. संपूर्ण समाज एकत्र येऊन परदेशी मालाची होळी करत असे. ३१ जुलै रोजी ओमर सोमाणी यांनी व एल्फिन्स्टन मिलच्या प्रांगणात महात्मा गांधींनी परदेशी कपड्यांची पहिली होळी साजरी केली. सत्याग्रहींनी ही चळवळ अहिंसक मार्गाने पुढे नेली. मुंबईच्या या आंदोलनानंतर संपूर्ण महाराष्ट्रात विदेशी कपड्यांवर बहिष्कार टाकण्याच्या कार्यक्रमात लोकांनी सक्रिय सहभाग घेतला. हा कार्यक्रम इतका यशस्वी झाला की १९२० - १९२१ मध्ये विदेशी कपड्यांचे

आयात मूल्य १०२ कोटी रुपये होते. परंतु १९२१-१९२२ मध्ये ते ५७ कोटी रुपये करण्यात आले.

कॉन्सिलच्या निवडणुकीवर बहिष्कार:

महात्मा गांधींच्या नेतृत्वाखालील असहकार आंदोलनात कॉन्सिलच्या निवडणुकांवर बहिष्कार टाकण्याचा निर्णय घेण्यात आला होता परंतु या निर्णयाला महाराष्ट्रातील काँग्रेस कमिटी आणि टिळकांच्या अनुयायांनी सुरवातीस या निर्णयाला कडाडून विरोध केला. नंतर हा निर्णय महाराष्ट्र काँग्रेस कमिटीने मान्य केला. मुंबईतील बॅरिस्टर बापिस्ता, डॉ. साने, डॉ. वेलकर, डॉ. पवार, पुणे मधील चि. केळकर, सातान्याचे सोमण देशपांडे, करंदीकर, वऱ्हाडचे अण्णा, काळे, नागपूरचे डॉ. मुंजे यांनी आपली उमेदवारी मागे घेतली. रत्नागिरी, ठाणे, सोलापूर, अहमदनगर, बेळगाव, नाशिक, जळगाव, वर्धा इ. शहरांतील काँग्रेस सदस्यांनी निवडणुकांमधील आपली उमेदवारी सोडली व कॉन्सिलच्या निवडणुकांवर बहिष्कार टाकला.

प्रिन्स ऑफ वेल्सचा बहिष्कार:

१७ नोव्हेंबर १९२१ रोजी भारतात आलेल्या प्रिन्स ऑफ वेल्सचे देशव्यापी संप करून स्वागत करण्यात आले. या दिवशी मुंबईतील चौपाटीवर महात्मा गांधींची सभा झाली. सभेनंतर काही काळ ब्रिटिशांच्या नितीमुळे तणाव निर्माण झाला. महात्मा गांधींनी हे थांबवण्याचा प्रयत्न केला. पण सरकारी दडपशाही धोरणामुळे मुंबईतील काँग्रेसचे बडे नेते आणि आंदोलकांना अटक झाली. सरकार सोबतच्या या संघर्षात ५३ लोक मरण पावले आणि ४०० लोक गंभीर जखमी झाले, सुमारे ३०,००० लोकांना अटक झाली फक्त महाराष्ट्रातच नाही तर संपूर्ण देशात प्रिन्स ऑफ वेल्सचे देशव्यापी संप करून स्वागत करण्यात आले.

अहमदाबाद काँग्रेस अधिवेशन १९२१:

संपूर्ण भारतात असहकार आंदोलनाचा प्रभाव पडल्याने ब्रिटीश सरकारने आपले धोरण बदलले आणि स्वयंसेवक पथके बेकायदेशीर ठरवून काँग्रेसच्या सदस्यांना अटक करण्यास सुरुवात केली. सार्वजनिक सभांवर बंदी घालण्यात आली, वृत्तपत्रांच्या अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यावर गदा आणली व काँग्रेसच्या सर्व बड्या नेत्यांना अटक करून फक्त महात्मा गांधी आणि अलीबंदू यांना तुरुंगातून सोडले. त्याचवेळी १९२१ मध्ये अहमदाबाद येथे काँग्रेसचे वार्षिक अधिवेशन भरले, ज्यामध्ये असहकार चळवळ जोमाने चालवण्याचा निर्णय घेण्यात आला. १ फेब्रुवारी १९२२ रोजी महात्मा गांधींनी व्हाइसरॉय रीडिंगला पत्र लिहून सांगितले की, जर सरकारने नागरी स्वातंत्र्यावरील निर्बंध हटवले नाहीत आणि राजकीय कैद्यांची सुटका केली नाही, तर त्यांना सामूहिक सविनय कायदेभंगाची चळवळ सुरू करण्यास भाग पाडले जाईल. या मुद्द्यावर व्हाइसरॉयने कोणतीही कारवाई केली नाही. गांधीजींनी घोषणा केली, लवकरच गुंटूर आणि बारडोली येथून कर न देण्याचे आंदोलन (सविनय कायदेभंग चळवळ) सुरू करण्यात येईल.

चौरीचौरा प्रकरण:

असहकार आंदोलनामुळे संपूर्ण देशात ब्रिटीशविरोधी भावना उफाळून येत होत्या. देशाच्या प्रत्येक भागात अहिंसक मार्गाने मिरवणुका काढण्यात आल्या, लोकांना असहकार आंदोलनात येण्यास प्रवृत्त करण्यात आले. दरम्यान, ५ फेब्रुवारी १९२२ रोजी गोरखपूर जिल्ह्यात संयुक्त प्रांत काँग्रेस आणि खिलापत कमिटीने चौरी चौरा ठिकाणी मिरवणूक काढली, काही पोलिसांच्या वागण्यामुळे संतप्त होऊन जमावाच्या काही लोकांनी पोलिसांवर हल्ला केला. त्यामुळे पोलिसांनी गोळीबार केला व जमलेला जमाव हा अधिकच उग्र झाला. हे पोलीस ठाण्यात लपले असताना जमावाने पोलीस ठाणे पेटवून दिले. या घटनेत एकूण २२ पोलीस ठार झाले.

या हिंसाचाराच्या घटनेमुळे संतप्त झालेल्या गांधीजींनी बारडोलीतील हे आंदोलन मागे घेण्याचा निर्णय घेतला. गांधींसाठी स्वराज्यापेक्षा सत्य-अहिंसा अधिक मौल्यवान असल्याने आंदोलनाने हिंसक रूप धारण करताच गांधीजींनी ती स्थगित करण्याची घोषणा केली. तसेच त्यांनी काँग्रेसच्या कार्यकर्त्यांचे मन वळवले. या निर्णयाला पाठिंबा देण्यासाठी समितीने १२ फेब्रुवारी १९२२ रोजी असहकार आंदोलन संपवले.

आपली प्रगती तपासा:

१) असहकार चळवळीच्या दरम्यान महाराष्ट्रात घडलेल्या विविध घटनांचा आढावा घ्या ?

१०.५ सविनय कायदेभंग चळवळ

१९२९ च्या लाहोर अधिवेशनात संपूर्ण स्वातंत्र्याचा ठराव संमत झाल्यावर महात्मा गांधींनी सविनय कायदेभंग करण्याचा निर्णय घेतला. ही चळवळ सुरु करण्याआधी गांधीजींनी ब्रिटिश सरकारकडे विविध मागण्या केल्या होत्या. यामध्ये मिठावरील कर रद्द करून मीठ बनवण्याची सरकारी मत्केदारी रद्द करावी ही प्रमुख मागणी होती. परंतु ब्रिटिशांनी महात्मा गांधींच्या मागणीकडे दुर्लक्ष केले. महात्मा गांधींनी तडजोड म्हणून संपूर्ण दारूबंदी, ५० टक्के शेतसारा माफी, मिठावरील कर रद्द, ५० टक्के लष्कर खर्चाची कपात, देशी मालाला संरक्षण, राजकीय कैद्यांची मुक्तता अशा एकूण अकरा मागण्या ब्रिटिश सरकारपुढे मांडल्या होत्या. परंतु सरकारने महात्मा गांधींच्या या मागण्यांकडे दुर्लक्ष करून दडपशाही सुरु केली. त्यामुळे महात्मा गांधीजींनी मिठाचा कायदा मोडून देशभर सत्याग्रह करण्याचे ठरवले. मीठ हा सामान्य जनतेच्या आहारातील महत्त्वाचा घटक आहे. त्यामुळे मिठासारख्या जीवनावश्यक वस्तूवर कर लादणे अन्यायकारक होते. त्यामुळे गांधीजींनी मिठाचा सत्याग्रह केला. मिठाचा सत्याग्रह हा प्रतीकात्मक होता. ब्रिटिश सरकारचे जुलमी व अन्यायकारक कायदे शांततेच्या व सत्याग्रहाच्या मार्गाने मोडणे हा यामागचा व्यापक हेतू होता. ६ एप्रिल १९३० रोजी दांडीच्या समुद्र किनाऱ्यावरील मीठ उचलून गांधीजींनी मिठाचा कायदा मोडला आणि देशभर सविनय कायदेभंग चळवळ सुरु झाली.

सविनय कायदेभंग चळवळीचा कार्यक्रम:

- मिठाच्या कायद्याचा भंग करणे.

- सरकारी शिक्षण संस्थावरती बहिष्कार घालणे.
- शेतसारा व इतर सरकारी कर न भरणे.
- न्यायालयावरती बहिष्कार घालणे.
- सरकारी नोकऱ्या तसेच परदेशी मालावरती बहिष्कार घालणे.
- दारू व अफू विकणाऱ्या दुकानांसमोर निदर्शने करणे.
- जंगल कायद्याचा भंग करणे.

कायदेभंगाच्या चळवळीमध्ये जे कार्यक्रम आखले होते त्यामध्ये मिठाचा सत्याग्रह करण्याचे निश्चित केले होते. कायदेभंग करण्याच्या अगोदर महात्मा गांधींनी प्रथम जनजागृती केली. त्यानंतर साबरमती आश्रम ते दांडी अशी पदयात्रा करायचं ठरवलं. साबरमती आश्रम ते दांडी हे अंतर ३९० कि. मी. इतकं आहे. ही पदयात्रा गांधीजींनी १२ मार्च १९३०ला सुरू करून २४ दिवसांनी म्हणजेच ६ एप्रिल १९३० या दिवशी संपविली व मिठाचा कायदा रद्द करविला. १२ मार्च १९३० रोजी साबरमतीच्या आश्रमातून महात्मा गांधींनी आपल्या ७५ निष्ठावान अनुयायांसह दांडीयात्रेला निघाले. ६ एप्रिल १९३० रोजी म. गांधीजींनी आत्मशुद्धीसाठी उपोषण केले व ७ एप्रिल १९३० रोजी मिठाच्या कायद्याचा भंग करून विना परवाना मिठ उचलले. मात्र गांधीजींसह सर्वच सत्याग्रहींवरती पोलिसांनी लाठीहल्ला केला. या चळवळीचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे या आंदोलनात स्त्रीयाही सहभागी झाल्या होत्या. देशातील जवळपास ५००० पेक्षाजास्तगावातील लोकांनी सत्याग्रह केला. हजारो आंदोलकांनी स्वतःला कैद करवून घेतली. सरहद्द गांधी खान अब्दूल गफारखान यांनीही वायव्य सरहद्द प्रांतातील आंदोलनात सहभाग घेतला. सरकारने पंडीत नेहरू, सरदार पटेल यांना अटक करून गांधीजींची चळवळ क्षीण करण्याचा प्रयत्न केला. सभा, मिरवणूका, वृत्तपत्रे इ. वरती बंधने लादली. शेवटी म. गांधींनाही अटक केली. या दडपशाहीमुळे लोक संतापले आणि पुढील आंदोलनासाठी आक्रमण बनले.

आपली प्रगती तपासा:

१) सविनय कायदेभंग चळवळ व त्याचा कार्यक्रम स्पष्ट करा ?

१०.६ सविनय कायदेभंग चळवळ व महाराष्ट्र

१) सोलापूर मधील सत्याग्रह व मार्शल लॉ:

महात्मा गांधींच्या अटकेची बातमी येताच सोलापूरमध्ये हरताळ, मिरवणुका व जाहीर सभा आयोजित करून सरकारचा निषेध केला गेला. महात्मा गांधींच्या अटकेच्या निषेधार्थ ६ मे १९३० रोजी सोलापूरात गिरणी कामगारांनी संप केला. याप्रसंगी सोलापूरमध्ये मोठा मोर्चा काढण्यात आला. तत्कालीन कलेक्टरने मोर्चावर गोळीबार करण्याचे आदेश दिले. यामध्ये शंकर शिवदारे यांच्यासह अनेक स्वयंसेवक मृत्युमुखी पडले. परिणामी जनतेने पोलीस स्टेशन, रेल्वे स्टेशन, न्यायालये, म्युनिसिपल इमारती इत्यादींवर हल्ले केले. सोलापूरमध्ये १५ मे १९३० रोजी मार्शल लॉ (लष्करी कायदा) पुकारण्यात आला. मार्शल लॉस विरोध

करणाऱ्यांपैकी मल्लाप्पा धनशेट्टी, श्रीकिसन सारडा, जगन्नाथ शिंदे आणि कुर्बान हुसेन या चौघांना पोलिस शिपायांच्या खुनाचा आरोप ठेवून १२ जानेवारी १९३१ रोजी येरवडा कारागृहात फाशी देण्यात आली. १२ जानेवारी हा सोलापूर जिल्ह्यात 'हुतात्मादिन' म्हणून साजरा केला जातो. १९३० च्या सविनय कायदेभंग आंदोलनात संपूर्ण भारतात महाराष्ट्रातील केवळ सोलापूर जिल्ह्यात मार्शल लॉ (लष्करी कायदा) जारी करावा लागला अशी कबुली भारतमंत्री बेजबुड बेन यांनी दिली.

२) शिरोडा:

रत्नागिरी जिल्ह्यामधील शिरोडा या ठिकाणी झालेल्या आंदोलनाचे नेतृत्व डॉ. वा. वि. आठल्ये, श.द. जावडेकर व विनायक मुस्कुटे यांनी केले. त्यांनी ५२३ स्वयंसेवकांसह शिरोडा येथे सत्याग्रह केला. त्यापैकी सरकारने ३०० स्वयंसेवकांना अटक केली. याचवेळी सरकारने सत्याग्रहीवर लाठीहल्ला केला.

३) धारासना सत्याग्रह:

गुजरातमधील धारासना येथील सत्याग्रहाचे नेतृत्व २२ मे १९३० सरोजिनी नायडू यांनी केले. मिठाचा कायदा मोडण्यासाठी निघालेल्या सत्याग्रहींवर पोलिसांनी लाठीमार केला. सत्याग्रहीसुद्धा शांतपणे लाठ्यांचे प्रहार सहन करत होते. त्यांना औषधोपचारासाठी घेऊन गेल्यावर दुसरी तुकडी सत्याग्रह करण्यासाठी पुढे येत असे. हे अखंडपणे सुरू होते. यावेळी उपस्थित असलेल्या मिलर या पत्रकाराने असे म्हटले आहे कि, 'माझ्या १८ वर्षांच्या पत्रकारितेच्या काळात मी २२ देशांतील जनआंदोलने पहिले पण धारासनासारखी चित्तथराराराक घटना मी कधीही पहिली नाही. इंग्रजांनी निशस्त्र सत्याग्रहींवर केलेल्या हल्ल्याने शरमेने मानखाली जात होती.'

४) पुणे व वडाळा येथील मिठाचे सत्याग्रह:

महर्षी वि. रा. शिंदे, केशवराव जेधे, धर्मानंद कोसंबी इत्यादींनी पुणे जिल्ह्यातील मिठाच्या कायदेभंगाचे नेतृत्व केले. कुलाबा, ठाणे येथे एस. एम. जोशी, ना. ग. गोरे यांनी नेतृत्व केले. वि. रा. शिंदे, एस. एम. जोशी यांना सहा महिन्यांची शिक्षा झाली. मुंबईत वडाळा येथे मिठागराच्या जागी १५,००० सत्याग्रहींनी मिठाचा सत्याग्रह केला. ज्याठिकाणी समुद्रकिनारी होता त्याठिकाणी सत्याग्रह करण्यात आला परंतु ज्याठिकाणी समुद्र किनारा नव्हता, तिथे अन्यायी कायद्याचा भंग करण्यात आला. ठाणे जिल्ह्यातील उंबरगाव येथे नानासाहेब देवधेकर व कमलादेवी चट्टोपाध्याय यांच्या नेतृत्वाखाली ५ मे १९३० रोजी मिठाचा सत्याग्रह करण्यात आला.

५) जंगल सत्याग्रह:

कायद्याचा भंग करून जंगलातील झाडे तोडून टाकणे म्हणजे जंगल सत्याग्रह होय. यासाठी जंगल सत्याग्रह समिती स्थापन करण्यात आली. या समितीचे मुख्यालय अहमदनगर जिल्ह्यातील संगमनेर येथे सुरू करण्यात आले. रामकृष्ण महाराज, लालाजी पेंडसे व श्रीपाद शंकर नेवरे हे जंगल सत्याग्रहाचे प्रमुख नेते होते. सातारा जिल्ह्यातील बिळाशी येथे स्त्री-पुरुषांनी जंगल सत्याग्रह केला. राजुताई कदम यांनी विशेष धाडस दाखविले. क्रांतिसिंह

नाना पाटील यांनी सातारा व पुणे जिल्ह्यातील सासवड येथे सभा घेतल्या. १० जुलै १९३० रोजी लोकनायक बापूजी अणे यांनी ११ स्वयंसेवकांसह पुसद येथील आरक्षित जंगलात गवत कापून कायदेभंग केला. बापूजी अणे यांना ६ महिन्यांची शिक्षा झाली. वर्धा जिल्ह्यात देखील जंगल सत्याग्रह झाले.

६) दहीहंडा सत्याग्रह:

अकोला जिल्ह्यातील दहीहंडा गावातील खाऱ्या पाण्याच्या विहिरीतील पाण्याचे मीठ तयार करून कायदेभंग करण्यात आला. बापूसाहेब सहस्रबुद्धे यांनी या लढ्याचे नेतृत्व केले. एप्रिल १९३० मध्ये नागपूर येथे नरकेसरी अभ्यंकर तर यवतमाळ येथे लोकनायक बापूजी अणे यांच्या नेतृत्वाखाली मिठाच्या पुड्यांचा लिलाव करण्यात आला.

७) बाबू गेनू:

बाबू गेनू यांचे मूळ गाव पुणे जिल्ह्यातील आंबेगाव हे होते. सविनय कायदेभंगात बाबू गेनू काँग्रेसचे सत्याग्रही म्हणून कार्यरत होते. मुंबईत परदेशी मालावर बहिष्कार आंदोलन सुरू होते. परदेशी मालाची वाहतूक करणारी वाहने आंदोलनकर्त्यांकडून अडवली जात. मुंबईतील गिरणीमध्ये काम करणारे बाबू गेनू या आंदोलनात आघाडीवर होते. मुंबई शहरात वाळवा देवीच्या नवीन हनुमान रस्त्यावर परदेशी कपड्याने भरलेल्या ट्रकचा विरोध करताना पोलिस बंदोबस्तात परदेशी माल घेऊन जाणारा एक ट्रक बाबू गेनूंच्या समोर आला. ट्रक अडवण्यासाठी ते रस्त्यावर आडवे पडले. पोलिसांनी धमकी देऊनही ते जागचे हलले नाहीत. अखेरीस ट्रक त्यांच्या अंगावरून गेला. यात बाबू गेनूंना हौतात्म्य प्राप्त झाले. बाबू गेनूंचे हे बलिदान राष्ट्रीय चळवळीला प्रेणादायी ठरले.

ब्रिटिश सरकारने कायदेभंग चळवळीत सहभाग घेतलेल्या सत्याग्रहींना अटक केली. त्यांच्यावर अनेक अमानुष अत्याचार करण्यात आले. एप्रिल १९३३ पर्यंत मुंबई प्रांतात १३,१६२ पुरुष व ९३९ स्त्रियांना कायदेभंगाच्या चळवळीत दोषी ठरवून शिक्षा देण्यात आल्या होत्या.

आपली प्रगती तपासा:

१) सविनय कायदेभंग चळवळीचा महाराष्ट्रात झालेला प्रसार याचा आढावा घ्या?

१०.७ छोडो भारत चळवळ किंवा चलेजाव चळवळ

महात्मा गांधींनी ८ ऑगस्ट १९४२ रोजी मुंबई येथून भारत छोडो आंदोलन सुरू केले. ही चळवळ ऑगस्ट क्रांती म्हणून ओळखली जाते. ८ ऑगस्ट १९४२ रोजी मुंबईतील गवालिया टँक मैदानावर अखिल भारतीय काँग्रेस महासमितीच्याकमिटीने एक ठराव मंजूर केला, ज्याला 'भारत छोडो' असे म्हणतात. या आंदोलनाची सुरवात ९ ऑगस्ट रोजी होणार होती परंतु सरकारने हि चळवळ दडपून टाकण्याच्या उद्देशाने ८ ऑगस्टच्या रात्री काँग्रेसच्या अनेक महत्वपूर्ण नेत्यांना अटक केली. ज्यामध्ये महात्मा गांधी, सरदार वल्लभभाई पटेल, पंडित नेहरू, आचार्य कृपलानी, मौलाना आझाद, गोविंद वल्लभभाई

पंथ, असफअली यांना अटक करून त्यांना विविध तुरुंगात डांबले. महात्मा गांधींना पुणे येथील आगाखान पॅलेस मध्ये तर इतर नेत्यांना अहमदनगरच्या तुरुंगात पाठविले.

काँग्रेसची प्रमुख नेते मंडळी तुरुंगात गेल्यामुळे चाले जाव चळवळ हि नेतृत्वहीन बनली. प्रमुख नेत्यांच्या अटकेमुळे जनतेमध्ये असंतोष पसरला. जनतेने अनेक दिवस उत्स्फूर्तपणे हरताळ पाळण्यात आले. जागोजागी निषेध मोर्चे निघाले. अनेक ठिकाणी सरकारी कचेऱ्यांवर हल्ले झाले आणि युनियन जॅक खाली उतरवून राष्ट्रीय ध्वज त्या ठिकाणी उभारण्याचे प्रयत्न झाले. अनेक ठिकाणी दूरध्वनी, तारयंत्रे इ. दळणवळणाची साधने उद्ध्वस्त करण्यात आली आणि रस्ते व रेल्वेवाहतुकीत जागोजागी अडथळे निर्माण केले गेले परंतु धरपकड, लाठीमार आणि गोळीबार यांपुढे निःशस्त्र जनता फार काळ टिकाव धरू शकली नाही. अनेक शहरे मुक्त करण्यात आली परंतु २४ तासांतच सरकारने पुन्हा ती ताब्यात घेतली. बंगाल आणि बिहारमध्ये अनेक खेडी मुक्त केली गेली. तेथे तीन-चार महिन्यांपर्यंत सरकारी यंत्रणा बंद पडली आणि जनतेनेच कारभार हाती घेऊन चालविला. याला अपवाद फक्त महाराष्ट्रातील सांगली-सातारा विभाग होता. तेथे यशवंतराव चव्हाण, नाना पाटील, किसन वीर, लाडबंधू, वसंतराव पाटील यांसारख्या नव्या नेत्यांच्या नेतृत्वाखाली ठिकठिकाणी प्रतिसरकारे स्थापन करण्यात आली व ती १९४५ पर्यंत व्यवस्थितपणे कार्य करीत होती. या आंदोलनात यशवंतराव चव्हाणांनी कारागृहवास लवकर पत्करला परंतु इतर कित्येकजण भूमिगत होऊन आंदोलन चालवीत राहिले. ठिकठिकाणी गावठी बाँबचे कारखाने निघाले. १९४४ अखेरीस तर वाळव्याच्या नागनाथ नायकवडींनी सशस्त्र फौज उभारण्याचा मोठा प्रयत्न केला.

आपली प्रगती तपासा:

१) छोडो भारत चळवळीचा आढावा घ्या?

१०.८ छोडो भारत चळवळ व महाराष्ट्र

८ ऑगस्ट रोजी महात्मा गांधींना अटक केल्यामुळे कस्तुरबा गांधी यांनी ९ ऑगस्ट रोजी सकाळी सहा वाजता स्वतः भाषण करणार असल्याचे जाहीर केल्याने ब्रिटिश सरकारने कस्तुरबा गांधींसहप्यारेलाल व डॉ. सुशील यांना अटक केली. जयप्रकाश नारायण व नानासाहेब गोरे यांना पूर्वीच अटक झाली होती. अच्युतराव पटवर्धन पोलिसांची नजर चुकवून मुंबई मध्येच भूमिगत राहिले. व पुढे त्यांनी भूमिगत राहून महाराष्ट्र व कर्नाटक मधील चळवळ पुढे नेली. मुंबई मधून सुचेता कृपलानी व रंगराव दिवाकर यांनी चळवळ पुढे नेली.

चलेजाव चळवळची घोषणा महात्मा गांधी यांनी मुंबई मधून केली होती. त्यांच्यासह अनेक महत्वपूर्ण काँग्रेस नेत्यांना अटक झाल्याची बातमी संपूर्ण महाराष्ट्रभर पसरली. महाराष्ट्रात पुणे, नंदुरबार, कुलाबा, नाशिक, कोल्हापूर, सोलापूर, नागपूर, आष्टी, चिमूर इ. ठिकाणी मोठ्या प्रमाणावर या चळवळीला प्रतिसाद लाभला. महाराष्ट्रातील सांगली-सातारा येथे सरकारी नियंत्रण नसल्याने तिथे प्रतिसरकार स्थापन झाले. महाराष्ट्रात यशवंतराव चव्हाण, नाना पाटील, किसन वीर, लाडबंधू, वसंतराव पाटील यांसारख्या नव्या नेत्यांच्या नेतृत्वाखाली ठिकठिकाणी प्रतिसरकारे स्थापन करण्यात आली व ती १९४५ पर्यंत

व्यवस्थितपणे कार्य करित होती. क्रातिसिंह नाना पाटील यांच्या नेतृत्वात सातारा येथे प्रतिसरकार सर्वात दीर्घकालीन चालणारे प्रतिसरकार होते. या आंदोलनात यशवंतराव चव्हाणांनी कारागृहवास पत्करला परंतु इतर कित्येकजण भूमिगत होऊन आंदोलन चालवीत राहिले. ठिकठिकाणी गावठी बाँबचे कारखाने निघाले. १९४४ अखेरीस तर वाळव्याच्या नागनाथ नायकवडींनी सशस्त्र फौज उभारण्याचा मोठा प्रयत्न केला.

काँग्रेस रेडिओ व मुंबई:

२३ ऑगस्ट १९४२ पासून ते नोव्हेंबर १९४३ पर्यंत मुंबई शहरात राम मनोहर लोहिया यांच्या मार्गदर्शनाखाली उषा मेहता, नानक मोटवानी, विठ्ठलभाई जव्हेरी, जगन्नाथ ठाकूर व बाबुभाई खाकर यांच्या सहकार्याने काँग्रेस रेडिओ चालवण्यात आला. या रेडिओवर अनेक देशभक्तीपर कविता इंग्रजी व हिंदी भाषेतून तसेचबातम्या प्रसारित केल्या जात असत. प्रारंभी हा रेडिओ गुप्तपणे चालत होता,परंतु नंतर याची माहिती सरकारला मिळाल्याने सरकारने सर्व रेडिओ चालवणाऱ्या भूमिगत नेत्यांना अटक केली व त्यांच्यावर खटलेभरले. बाबुभाई खारकर, यांना ५ वर्ष, उषा मेहता यांना ४ वर्ष व चंद्रकांत जव्हेरी यांना १ वर्ष कारावासाची शिक्षा झाली.

चले जाव चळवळीचे महत्व:

ब्रिटिशांना भारतातून चालते व्हावे यासाठी महात्मा गांधींच्या नेतृत्वाखाली १९४२ मध्ये भारत छोडो आंदोलन किंवाचलेजावचळवळ सुरु झाली. या चळवळीला भारतीय स्वातंत्र्य चळवळींमध्येविशेष महत्व आहे. स्वातंत्र्य आंदोलनात छोडो भारत आंदोलनाची उग्रता भयंकर होती. पोलीस व सैनिकी तुकड्यांनी एकूण ६६९ वेळा गोळीबार केला. त्यांत १,०६० वीरांच्या आहुती पडल्या आणि २,१७९ जण जखमी झाले. लाठीहल्ल्यातील जखमींची संख्या याहून कितीतरी पट अधिक होती. क्षुब्ध जमावांनी २०८ पोलीस ठाणी, ९४५ पोस्ट आणि टपाल कचेऱ्या व इतर ७५० सरकारी इमारती उद्ध्वस्त केल्या. ३८२ रेल्वे स्थानकांची नासधूस झाली आणि हजारो ठिकाणी रूळ उखडण्यात आले. ४७४ ठिकाणी रस्त्यांची वाहतूक बंद पाडण्यात आली. ६६४ ठिकाणी बाँबस्फोट झाले. अनेक सरकारी कर्मचारी आणि गोरे सैनिक ठार किंवा जखमी झाले. या लढ्याचे लोण खेड्यापाड्यांतही पसरले होते. त्यामुळे एकूण १७३ गावांवर ९० लाखांहून अधिक रुपये सामुदायिक दंड बसविण्यात आला. हजारो स्वातंत्र्य-सैनिकांची धरपकड झाली आणि त्यांपैकी २,५६२ जणांना फटक्याच्या शिक्षाही झाल्या. आंदोलन अल्पकाळ टिकले परंतु त्याची उग्रता एवढी होती की, पुन्हा आंदोलन झाले तर ते किती भयंकर होईल, याची ब्रिटिश सरकारला खात्री पटली. आंदोलन फसल्यामुळे देशाचे विभाजन जरी टळू शकले नाही, तरी स्वराज्य हे निश्चितच जवळ आले होते.

आपली प्रगती तपासा:

१) भारत छोडो चळवळीतील महाराष्ट्राचे योगदान सांगा?

१०.९ सारांश

आधुनिक भारताच्या इतिहासात महात्मा गांधीजींनी सुरु केलेल्या चळवळीला फार महत्व आहे. तसेच गांधीजींनी चालवलेल्या या चळवळींमध्ये महाराष्ट्राची देखील भूमिका महत्वाची आहे. महाराष्ट्र फक्त बुद्धीजीवीवर्गाकडूनच नाही तर बहुतेक जिल्यातील खेड्यातून गांधीजींच्या प्रत्येक चळवळीला चांगला प्रतिसाद दिला आहे. काँग्रेसच्या स्थापनेपासून महाराष्ट्रातील अनेक महत्वपूर्ण नेत्यांनी महत्वाचे योगदान दिले, ज्यामुळे स्वातंत्र्याचा हा लढा पुढे गेला.

१०.१० प्रश्न

- १) महात्मा गांधी यांच्या कार्याचा आढावा घेऊन त्यांच्या प्रथमचळवळीबद्दलसांगा?
- २) असहकार चळवळीतील महाराष्ट्राचे योगदान सांगा?
- ३) सविनय कायदेभंग चळवळ महाराष्ट्रात कशी पसरली याचा आढावा घ्या?
- ४) छोडो भारत चळवळीतील महाराष्ट्राच्या योगदानाचा आढावा घ्या?

१०.११ संदर्भ

- १) चौधरी के. के., आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास, खंड २, महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ, मुंबई.
- २) गाठाल एस. एस., आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास, कैलाश पब्लिकेशन, औरंगाबाद, २०२०.
- ३) कठारे अनिल, आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास (१८१९- १९६०), विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, २००९.
- ४) मोरे दिनेश, आधुनिक महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास (१८१८- १९६०), के. एस. पब्लिकेशन, पुणे, २००६.
- ५) छोडो भारत चळवळ, मराठी विश्वकोश.
- ६) Chandra Bipin, History of Modern India, Orient Blackswan, New Delhi, 2019 .

संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ

घटक रचना

- ११.० उद्दिष्ट्ये
- ११.१ प्रस्तावना
- ११.२ संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीची पृष्ठभूमी
- ११.३ संयुक्त महाराष्ट्राच्या मागणीचा इतिहास
- ११.४ संयुक्त महाराष्ट्र समिती १९४६ ते १९५५
- ११.५ दार कमिशन
- ११.६ अकोला करार (८ ऑगस्ट १९४७)
- ११.७ नागपूर करार अथवानागविदर्भ करार (१९५३)
- ११.८ राज्य पुनर्रचना आयोग - १९५३
- ११.९ संयुक्त महाराष्ट्र समिती - १९५६
- ११.१० द्विभाषिक राज्यनिर्मितीची शिफारस व आंदोलनास प्रारंभ
- ११.११ महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती १९६०
- ११.१२ सारांश
- ११.१३ प्रश्न
- ११.१४ संदर्भ

११.० उद्दिष्ट्ये

- १) संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीची पार्श्वभूमी अभ्यासणे.
- २) संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत झालेल्या विविध घटनांचा किंवा करारांचा अभ्यास करणे.

११.१ प्रस्तावना

संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ हि भारत देशातील स्वातंत्र्यानंतरची सर्वात मोठी लोकशाहीवादी चळवळ होती. या चळवळीची प्रमुख मागणी म्हणजे सर्व मराठी भाषा बोलणाऱ्या लोकांचे भाषावार प्रांतरचनेच्या तत्वाच्या आधारावर एक राज्य स्थापन करणे व मुंबई महाराष्ट्राला मिळावी, यामागणीसाठी करण्यात आलेल्या आंदोलनाला संयुक्त महाराष्ट्र आंदोलन किंवा चळवळ असे म्हणतात. खरे तर ही चळवळ स्वातंत्र्यपूर्व काळात सुरू झाली आणि १ मे १९६० रोजी मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्राची स्थापना झाल्यानंतर ती समाप्त झाली. १९५० ते १९६० या काळामधील महाराष्ट्रातील हे सर्वात व्यापक असे जनआंदोलन होते आणि त्यात एकूण १०५ लोकांचा पोलिसांच्या गोळीबारात मृत्यू झाला.

स्वतंत्र भारतात मराठी भाषिकांचे राज्य स्थापन करण्यासाठी संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ हा लढा उभारला गेला. मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्र निर्माण व्हावा या प्रेरणेतून निर्माण झालेला हा लढा महाराष्ट्रातील सर्व जनतेने प्राणपणाने लढला व त्यांच्या असीम त्याग व बलिदानातून मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्राची निर्मिती झाली. या चळवळीमुळे १ मे १९६० रोजी मुंबईसह महाराष्ट्र राज्य अस्तित्वात आले. महाराष्ट्र राज्यात मराठी भाषा बोलणारे मुंबई, कोकण, देश, विदर्भ, मराठवाडा, खानदेश व अजूनही महाराष्ट्राबाहेरच असलेले डांग, बेळगाव, निपाणी, कारवार व बिदर हे भाग अभिप्रेत होते. साहित्यिक, सांस्कृतिक, वैचारिक, राजकीय या सर्व अंगानी ही चळवळ उभी राहिली.

११.२ संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीची पृष्ठभूमी

इ. स. बाराव्या शतकात मराठी भाषिक लोकांमध्ये राजकीय व सांस्कृतिक अस्मितेची जाणीव वाढीस लागली पण राजकीय दृष्ट्या मराठी भाषिक लोक हे विखुरलेले राहिले. इंग्रजांच्या काळात मराठी भाषिक लोक मुंबई राज्य, हैदराबाद संस्थान आणि मध्य प्रांतात विभागलेले होते. प. महाराष्ट्राचा भाग मुंबई राज्यात मोडत होता. गोवा पोर्तुगीजांच्या ताब्यात होता, तर मराठवाड्याचे पाच जिल्हे हैदराबाद संस्थानात होते. विदर्भाचे आठ जिल्हे मध्य प्रांताचा भाग होते. या सर्व भागांना एकत्र आणून त्यांचे भाषेच्या आधारे एक राज्य बनविण्यात यावे, असा विचार त्या काळात बळावत होता. काँग्रेस पक्षाने भाषावार प्रांतरचनेचे तत्त्व मान्य केले. नंतरच्या काळात काँग्रेस पक्षाने भाषेच्या आधारावर प्रदेश काँग्रेस समित्यांची स्थापना केली. संयुक्त महाराष्ट्राची मागणी हा भाषावार प्रांतरचनेच्याच मागणीचा एक भाग होता. मुंबई राज्यात गुजरात, महाराष्ट्र व कर्नाटक या प्रदेश समित्या स्थापन झाल्या. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसने भाषावार प्रांतरचनेच्या मागणीला पाठिंबा दिल्यावर तोच न्याय आपल्या भाषेलाही लागू करावा असे मराठी भाषिक लोकांना वाटू लागले होते, व यामधूनच संयुक्त महाराष्ट्राची मागणी हि पुढे आली.

आपली प्रगती तपासा:

१) संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीच्या पार्श्वभूमीचा आढावा घ्या ?

११.३ संयुक्त महाराष्ट्राच्या मागणीचा इतिहास

ब्रिटिशांनी आपल्या प्रशासकीय सोयीसाठी भारताची विभागणी वेगवेगळ्या प्रांतात केली होती परंतु हि विभागणी भाषिक आधारावर नव्हती. १९२० मध्ये नागपूर मध्ये झालेल्या काँग्रेस अधिवेशनाच्या वेळी भाषावार प्रांतरचनेचा मुद्दा हा महात्मा गांधी यांनी मान्य केला. लोकमान्य टिळक हे देखील भाषावार प्रांतरचनेच्या बाजूने होते. प्रा. विठ्ठल वामन ताम्हणकर यांनी इ. स. १९१७ मध्ये ' लोकशिक्षण ' या मासिकातील एका लेखात मुंबई प्रांत, मध्य प्रांत व वऱ्हाड आणि हैदराबाद संस्थान अशा तीन ठिकाणी विभागलेला मराठी भाषिक प्रदेश एकत्र आणून एकसंध महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती करावी असा विचार मांडला. त्यानंतर आचार्य विनोबा भावे, धनंजयराव गाडगीळ, प्रबोधनकार ठाकरे, ग. य. माडखोलकर, दत्तो वामन पोतदार, लालाजी पेंडसे, एस. एस. मिरज इ. व्यक्तींनी देखील स्वातंत्र्यपूर्व काळात

संयुक्त महाराष्ट्राची मागणी केली होती. परंतु पुढील काळात देशाला स्वतंत्र मिळवून देणे हा प्रश्न मुख्य असल्याने थोड्या काळासाठी हि मागणी मागे पडली होती.

संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीचा पाया १९३८च्या अखेरस वऱ्हाड प्रांतात घातला गेला. त्या वेळी वऱ्हाडचा प्रदेश जुन्या मध्यप्रांत व वऱ्हाड (सी. पी. अँड बेरार प्रॉव्हिन्स) प्रांतात समाविष्ट होता. त्यात हिंदी भाषिकांची संख्या जास्त होती. वऱ्हाडातून येणारे उत्पन्न अधिकतर हिंदी विभागावर खर्च होऊनही वऱ्हाड दुर्लक्षितच राहिला होता. त्यामुळे प्रदेशातून मराठी वऱ्हाड वेगळा करण्याची मागणी व्हाइसरॉयच्या कौन्सिलात होत होती. १९३५ साली प्रांतिक स्वायत्ततेचा कायदा पास झाला. १९३७च्या निवडणुकीत प्रांतिक विधिमंडळात काँग्रेसला बहुमत मिळाले. विधिमंडळाचे सदस्य रामराव देशमुख यांनी १ ऑक्टोबर १९३८ रोजी त्या विधिमंडळापुढे मांडलेला वेगळ्या वऱ्हाडाचा ठराव हा एकमताने मंजूर करण्यात आला. १९३८ रोजी पटवर्धन व १९४० मध्ये ग.त्र्यं. माडखोलकरांनी महाराष्ट्र एकीकरणाचा विषय उपस्थित केला. माडखोलकरांनी महाराष्ट्र समाजात व्यापार व उद्योग भूमिपुत्रांच्या ताब्यात नसल्याचं व महाराष्ट्राचे काँग्रेस पुढारी एकीकरणासाठी प्रयत्न करत नसल्याचे म्हटले. १९४६चे साहित्य संमेलन माडखोलकरांच्या अध्यक्षतेखाली झाले. या संमेलनात 'संयुक्त महाराष्ट्र समिती' स्थापन झाली व संयुक्त महाराष्ट्राची मागणी करणारे तीन ठराव साहित्यकांनी पाठवले ज्याला राजकीय नेत्यांनी पाठिंबा दिला.

आपली प्रगती तपासा:

१) संयुक्त महाराष्ट्राची मागणी हि कशी पुढे आली हे स्पष्ट करा ?

११.४ संयुक्त महाराष्ट्र समिती १९४६ ते १९५५

१९४६ च्या बेळगाव साहित्य संमेलनात 'संयुक्त महाराष्ट्र समिती' स्थापना करण्यात आली. या संमेलनात दोन ठराव झाले,

१) संपूर्ण प्रादेशिक स्वायत्तता:

संयुक्त महाराष्ट्र निर्माण होईपर्यंतच्या काळात 'भाषिक, शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक उन्नती होण्यासाठी हैद्राबाद संस्थानातील मराठवाडा व गोमंतक प्रदेशांना संपूर्ण प्रादेशिक स्वायत्तता द्यावी.'

२) सीमांसाठी जनतेचा कौल:

संयुक्त महाराष्ट्राचे संयोजन व प्रांतरचना याचा विचार करतांना त्यांच्या चतुःसीमेवरील बेळगाव, कारवार, गुलबर्गा, आदिलाबाद, बिदर, छिंदवाडा, बालाघाट, बैतुल, निमाड इ. जिल्ह्यात मिश्रवस्ती आहे. अशा जिल्ह्यात कायम निवासी जनतेचा कौल घेऊन ते भाग कोणत्या प्रांतात घ्यायचे ते ठरवावे.

संयुक्त महाराष्ट्र समितीचे उद्देश:

- १) भाषावार राज्यरचनेच्या तत्वानुसार महाराष्ट्र राज्यात अजून समाविष्ट न झालेले मराठी भाषिकांचे सलग प्रदेश या राज्यास जोडून घेणे.
- २) लोकसत्ताक व समाजवादी महाराष्ट्र स्थापित करणे.
- ३) सामाजिक, आर्थिक व राजकीय समता स्थापना करून महाराष्ट्राच्या जीवनाची सहकारी तत्वावर उभारणी करणे.

आपली प्रगती तपासा.

- १) संयुक्त महाराष्ट्र समितीबद्दल थोडक्यात माहिती द्या ?

११.५ दार कमिशन

भारताला स्वतंत्र मिळण्याच्या दोन महिने आगोदर डॉ. राजेंद्र प्रसाद यांनी देशातील घटकराज्ये कशी असावीतयाचीचौकशी करण्यासाठी एक कमिशन नेमले. या कमिशनलाच 'दार कमिशन'या नावाने ओळखले जाते. देशाच्या घटना समितीमध्ये भाषिक राज्याचा प्रश्न पुढे आणावा असे वऱ्हाड, मध्य प्रदेश व मुंबईच्या मराठी सदस्यांना वाटत होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी देखील अशीच मागणी घटना समितीकडे केली. या कमिशनच्या अधिकार कक्षा देखील ठरवण्यात आल्या.

- १) भाषावार प्रांतरचनाकरावी कि नाही.
- २) करायची असल्यास कोणते, कसे- कसे प्रांत बनवायचे यासंबंधी चौकशी करून अहवाल द्यावा.

दार कमिशनची प्रतिक्रिया म्हणून अकोला करार घडून आला.

११.६ अकोला करार (८ ऑगस्ट १९४७)

८ ऑगस्ट १९४७ रोजी अकोला येथे संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीतील सोळा प्रमुख नेत्यांनी वाटाघाटी करून एक करार केला. हा करार अकोला करार या नावाने प्रसिद्ध आहे. हैद्राबाद राज्यातील मराठवाडा भागातील लोकांची महाराष्ट्रात सामील होण्याची इच्छा होती. मुख्य प्रश्न मध्यप्रांताचा भाग असलेल्या विदर्भाचा होता. नागपूर ही मध्यप्रांताची राजधानी होती आणि राष्ट्रीय चळवळीत विदर्भातील नेत्यांनी मोठी भूमिका बजावलेली होती. शेकडो वर्षांपासून मराठी भाषिक असूनही विदर्भाची वेगळी अशी अस्मिता विकसित झालेली होती. त्यामुळे संयुक्त महाराष्ट्राचा पुरस्कार करणाऱ्या नेत्यांनी विदर्भातील नेत्यांशी चर्चा करून त्यांच्याबरोबर 'अकोला करार' केला. या नेत्यांमध्ये शंकरराव देव, द. बा. पोतदार, श्री. अन्ने, धनंजय गाडगीळ, रामराव देशमुख, ग.त्र्यं. माडखोलकर इ. प्रमुख होते. या करारातील काही महत्वाची कलमे पुढीलप्रमाणे:

- १) संयुक्त महाराष्ट्राच्या एका प्रांतात महाविदर्भ व पश्चिम महाराष्ट्र असे दोन प्रांत असावे.

- २) या दोन्ही प्रांतात स्वतंत्र कायदेमंडळ आणि मंत्रिमंडळ असावे.
- ३) उपप्रांतातील कायदेमंडळाच्या निवडणूक स्वातंत्र्यपणे घेण्यात याव्या.
- ४) संपूर्ण प्रांतासाठी एक राज्यपाल व दुय्यम राज्यपाल असावा.
- ५) संपूर्ण प्रांतासाठी एक लोकसेवा असावा.

संयुक्त महाराष्ट्रात महाविदर्भाचा उपप्रांत करण्यास पश्चिम महाराष्ट्रातील नेत्यांनी मान्यता दिली असली तरी उपप्रांत असावे कि नसावे याबाबत निर्णय घटना परिषद घेणार होती.

आपली प्रगती तपासा:

- १) संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीतील दार कमिशन व अकोला कराराची माहिती द्या ?

११.७ नागपूर करार किव्हा नागविदर्भ करार (१९५३)

संयुक्त महाराष्ट्राची मागणी पुढे नेण्यासाठी काँग्रेसच्या अंतर्गत १९४८ मध्ये संयुक्त महाराष्ट्र परिषदेची स्थापना करण्यात आली. काँग्रेसचे ज्येष्ठ नेते शंकरराव देव हे या परिषदेचे अध्यक्ष झाले. १९५२ मध्ये भारतातील सर्व राज्यांत नवीन सरकारची स्थापना झाली. आंध्र प्रदेशच्या स्थापनेसाठी पोडू श्रीरामलू यांचा उपोषणात मृत्यू झाला. त्यानंतर झालेल्या दंगलीमुळे १९५३ मध्ये सरकारला आंध्र-प्रांत मद्रास प्रांतातून वेगळा करावा लागला. याच काळात भाषिक राज्य स्थापनेसाठी अनेक प्रांतांत चळवळी सुरू झाल्या. संयुक्त महाराष्ट्राला विदर्भाचा पाठिंबा मिळविण्यासाठी संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीच्या नेत्यांनी विदर्भाच्या नेत्यांशी चर्चा केली आणि २८ सप्टेंबर १९५३ रोजी त्यांच्याशी 'नागपूर करार' अथवा 'नागविदर्भ' करार केला. या करारावर बॅ. रामराव देशमुख, गोपाळराव खेडकर, शेषराव वानखेडे, रा. कृ. पाटील, पी. के. देशमुख, भाऊसाहेब हिरे, नाना कुंटे, देवकीनंदन व यशवंतराव चव्हाण यांच्या सह्या होत्या. स्वामी रामानंद तीर्थ, शंकरराव देव, वसंतरावनाईक, काकासाहेब गाडगीळ, पंजाबराव देशमुख व पंढरीनाथ पाटील यांनीही करारासाठी परिश्रम घेतले. या करारातील कलमे पुढील प्रमाणे होती.

- १) घटक राज्याची पुनर्रचना करतांना मराठी भाषिकांचे एक सलग राज्य बनविण्यात यावे.
- २) मुंबई, मध्यप्रदेश व हैद्राबाद राज्यातील मराठी भाषिकांचे एक राज्य बनवावे, त्याला महाराष्ट्र किंवा मराठी प्रदेश असे संबोधले जावे व या राज्याची राजधानी मुंबई असावी.
- ३) संयुक्त महाराष्ट्रच्या विकासासाठी व राज्यकारभाराच्या सोयीसाठी नागविदर्भ, मराठवाडा व पश्चिम महाराष्ट्र असे तीन विभाग करावेत.
- ४) लोकसंख्येच्या प्रमाणात प्रत्येक विभागाला मंत्रिमंडळ प्रतिनिधित्व देण्यात यावे.
- ५) उच्च न्यायालय मुंबईला असावे व दुसरे उच्च न्यायालय नागपूरला असावे. त्याचप्रमाणे विधानसभेचे वर्षातून एक अधिवेशन तेथे घेण्यात यावे.

- ६) मंत्रिमंडळात व सर्व शासकीय खात्यात लोकसंख्येच्या प्रमाणात राज्याच्या घटकप्रदेशांना प्रतिनिधित्व मिळावे.
- ७) नागपूरला राजधानीचे शहर म्हणून जे फायदे पूर्वी मिळत आहेत, ते तसेच यापुढे मिळत राहावेत.

भाऊसाहेब हिरे यांना या कराराचे सर्व श्रेय दिले जाते. हा करार संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीला गती देणारा ठरला. या करारामुळे विदर्भातील मुख्य नेत्यांनी संयुक्त महाराष्ट्रास मान्यता दिली पण बिजलाल बियाणी व बापूसाहेब अणे यांनी स्वतंत्र नागविदर्भास पाठिंबा दिला आणि त्यासाठी त्यांनी चळवळही सुरू केली.

आपली प्रगती तपासा:

- १) नागपूर कराराची माहिती द्या ?

११.८ राज्य पुनर्रचना आयोग - १९५३

डिसेंबर १९५३ रोजी फाजलअली यांच्या अध्यक्षतेखाली राज्य पुनर्रचना आयोगाची नियुक्ती झाली, राज्याच्या पुनर्रचनेचा विचार करण्यासाठी केंद्र शासनाने एस्. फाझल अली यांच्या अध्यक्षतेखाली या आयोगाची स्थापना केली. पं. हृदयनाथ कुंझरू व सरदार पणिकर हे या आयोगाचे सभासद होते. संयुक्त महाराष्ट्र परिषदेने व इतरांनी आयोगासमोर संयुक्त महाराष्ट्राच्या राज्याची मागणी केली. संयुक्त महाराष्ट्राच्या वतीने एस्.एम.जोशी, धनंजय गाडगीळसह इतरांनी आयोगासमोर आपली बाजू मांडली. या आयोगाने आपला अहवाल १० ऑक्टोबर १९५५ रोजी प्रसिद्ध केला. पुनर्रचनेबाबत पायाभूत तत्व सगळ्यांना सारखी लागू केलेली नव्हती आणि त्यात मोठी विसंगती होती. या आयोगाच्या शिफारशी पुढील प्रमाणे होत्या:

- १) मुंबई, गुजरात व मराठवाड्यास द्विभाषिक राज्य करावे.
- २) या आयोगाने पंजाब, राजस्थान, मध्य प्रदेश, केरळ आणि कर्नाटक या राज्यांच्या निर्मितीची शिफारस केली.
- ३) हैदराबाद राज्य कायम ठेवावे व विदर्भाचे स्वतंत्र राज्य करावे.
- ४) नवीन मुंबई राज्यात कच्छ, सौराष्ट्र, मुंबई, पश्चिम महाराष्ट्र व मराठवाड्याचा समावेश करावा.

या आयोगाने केलेल्या शिफारशींमुळे आणि दिलेल्या अहवालाविरुद्ध महाराष्ट्रातील जनतेत असंतोष निर्माण झाला. कारण हैदराबाद राज्यातील मराठी भाषिकांची त्या राज्यात राहण्याची इच्छा नव्हती. आयोगाने संयुक्त महाराष्ट्राची मागणीही अमान्य केली आणि कन्नड भाषिक जिल्हे वगळून, मराठवाडा धरून, गुजराती प्रदेशासह मुंबईच्या द्वैभाषिक राज्याची शिफारस केली. सौराष्ट्राचा गुजरातेत समावेश करावा व मुंबईस राजधानी करून गुजरात व महाराष्ट्र यांचे द्वैभाषिक राज्य करावे, असे आयोगाचे म्हणणे होते. या अवधीमध्ये संयुक्त महाराष्ट्राच्या मागणीची चळवळ अधिक आक्रमक बनली. मुख्य प्रश्न मुंबईच्या

भवितव्याचा होता व ते शहर महाराष्ट्रास देण्यास गुजराती भाषिकांचा विरोध होता. मराठी भाषिकांचे प्राबल्य असलेला बेळगाव-कारवारचा भाग आयोगाने कर्नाटकास दिला. महाराष्ट्रातील काँग्रेसच्या नेत्यांनी या द्वैभाषिकास नकार दिला.

आपली प्रगती तपासा:

१) राज्य पुरस्चनना आयोगाबद्दल माहिती द्या ?

११.८ संयुक्त महाराष्ट्र समिती - १९५६

६ फेब्रुवारी १९५६ रोजी संयुक्त महाराष्ट्र समितीची स्थापना पुणे येथे झाली. त्यासाठी य. सोवनी, ग. त्र्य. माडखोलकर, भाई डांगे, आचार्य आत्रे, मधू दंडवते व प्रबोधनकार ठाकरे यांनी पुढाकार घेतला. या समितीची खालील मुख्य उद्दिष्टे होती

- १) मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्राची निर्मिती करणे.
- २) भाषावार प्रांतरचनेच्या तत्वानुसार मराठी भाषिकांचे अखंड राज्य करणे.
- ३) लोकशाही व समाजवादी महाराष्ट्राची निर्मिती करणे.
- ४) सामाजिक, आर्थिक व राजकीय समानता प्रस्थापित करून महाराष्ट्राच्या आर्थिक जीवनाची मांडणी सहकारी तत्वावर करणे.

हि सर्व उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी या समितीने पाच कलमी कार्यक्रम राबविला तो पुढील प्रमाणे:

- १) सरकारच्या धोरणांचा निषेध म्हणून संयुक्त महाराष्ट्रवाद्यांनी विधिमंडळ, संसद व स्थानिक स्वराज्य संस्थानातील आपल्या पदांचे राजीनामे देणे.
- २) असहकार चळवळ करणे.
- ३) शांततेच्या मार्गाने सत्याग्रह करणे.
- ४) संप व हरताळ करणे.
- ५) मुंबई व महाराष्ट्रातील अल्पसंख्याकांना संरक्षण देण्याचा प्रयत्न करणे.

या समितीमधील काही सदस्यांनी ज्यामध्ये प्र. के. अत्रे, एस.एम. जोशी व शाहीर अमरशेख यांच्या नेतृत्वाखाली दिल्लीत मोर्चा नेला व तिथे निदर्शने केली.

आपली प्रगती तपासा:

१) संयुक्त महाराष्ट्र समिती १९५६ चे उद्दिष्टे सांगा ?

११.११ द्विभाषिक राज्यनिर्मितीची शिफारस व आंदोलनास प्रारंभ

राज्य पुररचना आयोगाच्या विरोधात महाराष्ट्रभर असंतोषाचा डोंब उसळला. त्यामुळे नेहरूंनी सौराष्ट्रासह गुजरात, विदर्भासह महाराष्ट्र व स्वतंत्र मुंबई अशा त्रिराज्य योजना जाहीर केली. या योजनेत सौराष्ट्रासह गुजरात, विदर्भ व मराठवाड्यासह महाराष्ट्र आणि मुंबई हे शहर राज्य अशा प्रकारची तीन राज्ये स्थापन करण्याचा विचार मांडला. महाराष्ट्रास मुंबई द्यावयास केंद्र सरकार तयार नव्हते. यामुळे महाराष्ट्रात, विशेषतः मुंबईत लोकांचा असंतोष वाढू लागला. या घटना ऑक्टोबर १९५५ नंतर घडल्या. महाराष्ट्र प्रदेश काँग्रेस समितीने त्रिराज्य योजनेस पाठिंबा दिला व शंकरराव देव यांनी संयुक्त महाराष्ट्र परिषद बरखास्त केली. ते सर्वाना सबुरीचा सल्ला देत होते. १८ नोव्हेंबर १९५५ रोजी मुंबई विधानसभेसमोर या निर्णयाचा निषेध करण्यासाठी बंद पुकारण्यात आला व सत्याग्रह करण्याचा निर्णय झाला. सेनापती बापट यांनी सत्याग्रहाचे नेतृत्व केले. त्यानंतर संप, बंद व मोर्चे यांचे सत्र सुरू झाले. २१ नोव्हेंबर १९५५ रोजी पोलिसांनी निदर्शकांवर गोळीबार केला. या गोळीबारात १५ माणसे ठार झाली. संयुक्त महाराष्ट्रासाठीची चळवळ या गोळीबारानंतर उग्र झाली. या घटनेच्या विरोधात २१ नोव्हेंबरला कोल्हापूर, नाशिक, पुणे, सोलापूर आणि इतर ठिकाणी संप, हरताळ व निर्दर्शने झाली. अनेक ठिकाणी सभा घेण्यात आल्या होत्या. जानेवारी-फेब्रुवारी १९५६ रोजी केंद्रशासित मुंबईची घोषणा केल्यानंतर लोक रस्त्यावर उतरली. हरताळ, सत्याग्रह व मोर्चे सुरू झाली. मोरारजीच्या सरकारने सत्तेचा दुरुपयोग करून निष्ठूरपणे ८० लोकांना गोळीबारात मारले. संयुक्त महाराष्ट्रातील आंदोलनात एकूण १०५ जणांनी आपल्या प्राणाची आहुती दिली. त्यांच्या स्मरणार्थ मुंबईच्या फ्लोरा फाउंटन भागात हुतात्मा स्मारक उभारले गेले. संयुक्त महाराष्ट्राच्या मागणीसाठी होणाऱ्या आंदोलनाची त्रीव्रता व गती पाहून काँग्रेसच्या नेत्यांनी ३१ ऑक्टोबर १९५६ रोजी विशाल द्विभाषिक राज्याची घोषणा केली.

११.११ महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती १९६०

दडपशाहीच्या मार्गाने जनतेमधील असंतोष कमी करण्यात अपयश आल्याने काँग्रेसच्या केंद्र सरकारने ३१ ऑक्टोबर १९५६ रोजी मुंबईसह द्विभाषिक राज्याची घोषणा केली. त्यानुसार १ नोव्हेंबर १९५६ रोजी 'मुंबई द्विभाषिक राज्य' निर्माण झाले. या द्विभाषिक राज्याचा सर्वत्र विरोध झाल्याने संयुक्त महाराष्ट्र निर्मितीची चळवळ गतिमान झाली. गुजरातच्या लोकांना स्वतंत्र गुजरात राज्य हवे असल्यामुळे त्यांनीही द्विभाषिक राज्याला विरोध करून आंदोलन सुरू केले. अहमदाबाद, भडोच व बडोदा येथे झालेल्या उठावात २५ लोक मारले गेले. पुढे यादणीक यांच्या नेतृत्वात खाली गुजरातमध्ये 'महागुजरात जनात परिषद' स्थापना झाली. दोन्ही राज्यांत लोकमत विरोधात जात आहे, हे पाहून गुजरात व महाराष्ट्र ही दोन राज्ये वेगळी केली पाहिजेत, अशी भावना काँग्रेसच्या केंद्रीय नेतृत्वात निर्माण होऊ लागली. द्विभाषिक चालवताना आर्थिक साधनांच्या वाटपाबाबत मतभेद होत होते. त्यामुळे त्यावेळच्या काँग्रेस अध्यक्षा श्रीमती इंदिरा गांधी, गृहमंत्री गोविंद वल्लभ पंत आणि इतरांनी शेवटी याबाबतचा निर्णय घेतला. मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्राची मागणी मान्य करण्यात आली पण सीमेवरचा डांग हा आदिवासी बहुसंख्य लोकसंख्या असणारा जिल्हा, खानदेश आणि उंबरगाव नजिकची अनेक गावे गुजरातला देण्यात आली.

त्याचप्रमाणे नवी राजधानी बांधण्यासाठी व इतर खर्चासाठी गुजरातला ५० कोटी रुपये देण्याचे मान्य करण्यात आले.

१ मे १९६० रोजी गुजरात आणि महाराष्ट्र अशी दोन स्वतंत्र राज्ये जन्मास आली. गुजरात राज्याचे उद्घाटन राष्ट्रपती डॉ. राजेंद्रप्रसाद यांच्या हस्ते करण्यात आले, तर महाराष्ट्र राज्याचे उद्घाटन पंतप्रधान पं. जवाहरलाल नेहरू यांच्या हस्ते करण्यात आले. गुजरात आणि महाराष्ट्रात वेगवेगळ्या प्रदेशांचा समावेश करण्यात आला होता. कच्छ व सौराष्ट्र हे भाग गुजरात मध्ये प्रथमच सामील होत होते. मराठवाड्याचा भाग शेकडो वर्षांनंतर संयुक्त महाराष्ट्राचा भाग बनत होता. नंतरच्या काळात विकासाच्या प्रश्नाबाबत विविध उपभागांत संघर्ष होऊ नये म्हणून या राज्यांच्या स्थापनेच्या वेळी घटनादुरुस्ती करून घटनेच्या ३७१ कलमामध्ये विदर्भ, सौराष्ट्र व इतर भागांसाठी विकास परिषदांची स्थापना करण्याची तरतूद करण्यात आली. या दोन्ही राज्यांची वाटचाल १९६० नंतर सुरू असून सध्या ती भारतातील सर्वांत विकसित अशी राज्ये आहेत.

मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्र स्थापन झाला तरी त्यात बेळगाव, कारवार, निपाणी, बिदर व डांगचा समावेश झाला नाही. बेळगावबाबतचा महाराष्ट्र-कर्नाटक सीमाप्रश्नाजही चालू आहे. नेहरुंना हव असलेले 'मुंबई' नाव वगळून समितीने राज्याला 'महाराष्ट्र' असे नाव ठरवले व राज्याची स्थापना कामगारदिनी म्हणजे १ मे रोजी केली गेली. महाराष्ट्रस्थापनेचा कलश पहिले मुख्यमंत्री यशवंतरावांच्या हस्ते आणला गेला. नव्या राज्याची मुंबई ही राजधानी व नागपूर उपराजधानी निश्चित झाली.

आपली प्रगती तपासा:

१) द्विभाषिक राज्याच्या निर्मितीसाठी झालेले आंदोलन व महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती कशी झाली हे सांगा ?

११.१२ सारांश

संयुक्त महाराष्ट्र हे १ मे १९६० रोजी अस्तित्वात आले. संयुक्त महाराष्ट्राचे आंदोलन ही स्वातंत्र्य चळवळीनंतरची महाराष्ट्रातील व्यापक लोकसमर्थन असणारी चळवळ होती. हे राज्यातील पुरोगामी चळवळीचे सर्वांत मोठे व व्यापक आंदोलन होते. या चळवळीत महाराष्ट्रातील मध्यमवर्ग, कामगार, शेतकरी, विचारवंत आदी समाजातील सर्व स्तर एकत्र आले होते. याशिवाय शाहीर अमर शेख, शाहीरअण्णाभाऊ साठे, शाहीर गव्हाणकर, शाहीर साबळे, पिराजीराव सरनाईक, आत्माराम पाटील वगैरे शाहिरांनी उभा-आडवा महाराष्ट्र पिंजून काढला व हे आंदोलन गावोगावी पोहोचविले. या चळवळीच्या निमित्ताने काही काळ महाराष्ट्रातील डाव्या पक्षांची राजकीय ताकदही वाढली. या चळवळीच्या काळात महाराष्ट्रात मोठ्या प्रमाणात तत्त्वमंथन झाले व अपूर्व अशी राजकीय जागृती निर्माण झाली. हा प्रश्न बळाचा वापर न करता सामंजस्याने सोडविला असता, तर पुढील प्राणहानी झाली नसती, असे काही तज्ञांचे मत आहे. गुजरात व महाराष्ट्र ही राज्ये स्थापन झाल्यानंतर संयुक्त महाराष्ट्र समिती बरखास्त करण्यात आली. ही समिती विसर्जित करू नये, असा काही नेत्यांनी- विशेषतः आचार्य अत्रे, उद्धवराव पाटील, जयंतराव टिळक - आग्रह धरला कारण बेळगाव-कारवारचा प्रश्न त्यावेळी निकालात निघाला नव्हता.

केंद्रातील व महाराष्ट्रातील काँग्रेस नेत्यांचा मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्राच्या मागणीस विरोध असून देखील महाराष्ट्रातील जनतेने अभूतपूर्व लढा उभारून हे आंदोलन यशस्वी केले. महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मिती नंतर महाराष्ट्राने सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक व औद्योगिक क्षेत्रात उल्लेखनीय कामगिरी केली. याचे सर्व श्रेय संयुक्त महाराष्ट्राच्या निर्मितीसाठी प्राणाची आहुती देणाऱ्या त्या सर्व ज्ञात व अज्ञात हुतात्म्यांना द्यावे लगेले.

११.१३ प्रश्न

- १) संयुक्त महाराष्ट्राच्या मागणीची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी सांगा ?
- २) महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मितीची संयुक्त महाराष्ट्र समितीच्या कार्याचा आढावा घ्या?
- ३) महाराष्ट्र राज्य निर्मितीच्या १९४० - १९५५ दरम्यान घडलेल्या घटनांचा आढावा घ्या ?
- ४) महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती कशी झाली हे थोडक्यात स्पष्ट करा ?

११.१४ संदर्भ

- १) पंडित नलिनी, महाराष्ट्रातील राष्ट्रवादाचा इतिहास, मॉडर्न बुक डेपो, पुणे, १९७२.
- २) फडके य. दि., विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र, खंड १ ते ५, के. सागर प्रकाशन, पुणे, १९६५.
- ३) मोरे दिनेश, आधुनिक महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास, (१८१८ - १९६०), कैलाश पब्लिकेशन, औरंगाबाद, २००६.
- ४) कोठारे अनिल, आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास (१८१९ - १९६०), विद्या बुक पब्लिकेशन, औरंगाबाद, २००९.
- ५) खोबरेकर वि. गो., महाराष्ट्रातील स्वतंत्र लढे (१८१८ - १८८४), महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, १९९६.
- ६) राऊत गणेश व राऊत ज्योती, महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
- ७) संयुक्त महाराष्ट्र आंदोलन, मराठी विश्वकोश.
- ८) संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ, मराठीत.कॉम.

समाजसुधारकांचे शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान

घटक रचना

- १२.० उद्दिष्टे
- १२.१ प्रस्तावना
- १२.२ १९ व्या शतकातील महाराष्ट्राची शैक्षणिक परिस्थिती
 - १२.२.१ इंग्रजीचा प्रभाव
 - १२.२.२ मिशनरींचे कार्य
- १२.३ महाराष्ट्रातील समाजसुधारकांचे शिक्षणक्षेत्रातील योगदान
 - १२.३.१ जगन्नाथ शंकरशेठ
 - १२.३.२ बाळशास्त्री जांभेकर
 - १२.३.३ गोपाळ हरी देशमुख (लोकहितवादी)
 - १२.३.४ डॉ. भाऊ दाजी लाड
 - १२.३.५ ज्योतिराव फुले
 - १२.३.६ महर्षी धोंडो केशव कर्वे
 - १२.३.७ छत्रपती राजर्षि शाहू महाराज
 - १२.३.८ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
 - १२.३.९ कर्मवीर भाऊराव पाटील
 - १२.३.१० डॉ. पंजाबराव देशमुख
- १२.४ सारांश
- १२.५ प्रश्न
- १२.६ संदर्भ

१२.० उद्दिष्टे

१. १९ व्या शतकातील महाराष्ट्राच्या शैक्षणिक परिस्थितीचा आढावा घेणे.
२. महाराष्ट्रातील शैक्षणिक क्षेत्रात इंग्रजांचा तसेच ख्रिश्चन मिशनरी यांचा प्रभाव अभ्यासणे.
३. महाराष्ट्रातील समाजसुधारकांचे शैक्षणिक क्षेत्रातील कार्याचा आढावा घेणे.

१२.१ प्रस्तावना

ब्रिटिश आगमनापूर्वी भारतातील सरकारांचे (राजेरजवाडे) भारतीय जनतेला शिक्षण देणे मूलभूत कर्तव्य मानत नसत. कोणतेही व्यवसायधिष्ठित सरकारी शाळा असल्याचे दिसून येत नाही अथवा असेल तर त्रोटक प्रमाणात असतील. परंतु ब्रिटिशांनी भारतात सत्ता स्थापन केल्यानंतर त्यांच्या हेतूपूर्तीसाठी शाळा आणि सरकार यांचे संबंध जोडले. लोककल्याणाच्या यादीत शाळांना महत्व प्राप्त झाले. या माध्यमातून महाराष्ट्रात तद्वत भारतात ब्रिटिश सरकारने शाळा, विद्यालये, महाविद्यालये यांना प्राधान्य दिले. ख्रिश्चन मिशनरी मंडळींनी सुद्धा या कार्यास मोलाचे सहकार्य केले. ख्रिश्चन मिशनरीच्या अथवा इंग्रजी शाळा आणि विद्यालयामधून पाश्चात्य शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना वा तरुणांना येथील समाजव्यवस्थेमधील दोष व उणीवा दिसू लागल्या. त्यामुळे त्यांनी समाजसुधारणेची भूमिका घेतली. विषमतेने ग्रासलेल्या समाजाला आधुनिकतेकडे न्यावयाचे असेल तर शिक्षण हे त्यातील अत्यंत महत्वपूर्ण साधन आहे. हे समाजसुधारकांनी ओळखले. म्हणून १९ व्या शतकात सर्वच सुधारकांनी शिक्षणाचा आग्रह धरला. शिक्षण क्षेत्रात महाराष्ट्रातील समाजसुधारकांनी प्रबोधनात्मक कार्य करतच राहिले. परंतु संस्थात्मक व रचनात्मक कार्य सुद्धा तितकेच मोठ्या प्रमाणात केले आणि या माध्यमातून आधुनिक समाज घडविण्यासाठी समाज सुधारकांनी येथील (महाराष्ट्रातील) बहिष्कृत, बहुजन, मागास, वंचित घटकाला बळकट बनविण्याचे प्रयत्न केले. या चळवळीमध्ये १९ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात बाळशास्त्री जांभेकर यांच्या पासून ते पंजाबराव देशमुख यांच्या पर्यंतच्या महाराष्ट्रातील समाजसुधारकांचे शैक्षणिक कार्याचे योगदान विशद केले आहे.

१२.२ १९ व्या शतकातील महाराष्ट्राची शैक्षणिक परिस्थिती

समाजसुधारकांचे शिक्षणक्षेत्रातील योगदान जाणून घेण्याआधी १९व्या शतकातील महाराष्ट्रातील शैक्षणिक परिस्थिती काय होती हे जाणून घेणे महत्वाचे ठरेल. तसेच त्यानंतर महाराष्ट्रातील सुधारकांचा उदय व त्यांचे शैक्षणिक योगदान याची पार्श्वभूमी स्पष्ट होईल. पेशवेकाळात 'शिक्षण' ही बाब सरकारच्या लोककल्याणकारी यादीमध्ये येत नसे. त्यामुळे सरकारी शाळा नावाचा प्रकार नव्हता. शिक्षण देणाऱ्या हिंदूंच्या पाठशाळा आणि मुसलमानांच्या मदरसा असत. शिक्षण हे सर्व वर्गांना उपलब्ध नव्हते. पेशवाईच्या उत्तरार्धात काही शास्त्री पंडितांनी खजिगी पाठशाळा सुरू केल्या होत्या. या पाठशाळांशिवाय खेड्यातून शिक्षण देणाऱ्या खाजगी शाळा असत. पुस्तकांच्यासाठी हस्तलिखित पोथ्यांचा वापर केला जात असे. शाळेमध्ये पाठांतराला विशेष महत्त्व होते. व्यावहारिक उपयोगासाठी आवश्यक असेल तेवढेच पारंपरिक शिक्षण येथे दिले जाई. लष्करी शिक्षण, व्यावहारिक व धार्मिक शिक्षण असे भाग होते. सातत्याने ओढवत असणाऱ्या आक्रमणांमुळे लष्करी शिक्षणाला महत्त्व होते. त्यामध्ये मल्लविद्या, काठी चालवणे, भला फेकणे, तलवार चालवणे इ. प्रकार शिकवले जाई.

लष्करी शिक्षणानंतर व्यावहारिक उर्फ पुस्तकी शिक्षणास महत्त्व होते. हे शिक्षण साधारणपणे ब्राह्मण वर्गात दिले जात असे. सरकार दरबारी मुत्सद्देगिरीने कामकाज चालवण्यासाठी, सरकारी पत्रे लिहिण्यासाठी, दुभाषाचे काम करण्यासाठी ब्राह्मण पूर्वीपासून ह्या कामांत निष्णात असत. ब्राह्मणखेरीज वाणी, व्यापारी, सोनार, उदमी, शिंपी, इत्यादींना आपापला

व्यवहार पाहण्यासाठी व पारमार्थिक उन्नतीसाठी पुस्तकी शिक्षण घ्यावे लागे. राजेमंडळी व श्रीमंत घराणी व्यक्तिगत स्वरूपात आपल्या मुलांना स्वघरीच शिक्षण पुरवण्याची व्यवस्था करीत असत. शिक्षणाचा पारंपरिक अधिकार फक्त ब्राह्मण वर्गाला होता. इतर जातींच्या लोकांना शिक्षणात फारसा रास नव्हता किंबहुना आपणास शिक्षणाची काही गरज नाही असे वाटण्यासारखी त्यांची मानसिकता बनविण्यात आली होती.

मुंबई इलाख्याचे तत्कालीन गव्हर्नर माउंट स्टुअर्ट एलफिन्स्टन यांनी १८२० ते १८३० या काळातील शैक्षणिक परिस्थितीची माहिती मिळविण्यासाठी सर्वेक्षण केले होते. त्या अहवालानुसार, “१९ व्या शतकाच्या प्रारंभी पेशवेकाळात महाराष्ट्रातील अनेक गावात प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळा अस्तित्वात होत्या. या शाळांवर सरकारी नियंत्रण नव्हते व सरकारी अनुदानही नव्हते. शाळा गावपातळीवर स्वयंसेवी पद्धतीने चालविल्या जात होत्या. या शाळांना स्वतःच्या स्वतंत्र इमारती नसत. देवळांत शाळा भरत असत. या शाळांतून सर्व जातीधर्माच्या मुलांना व मुलींना शिक्षण दिले जाई. दलितांना देवळातल्या शाळात शिकता येत नसे. शाळांना सरकारी अनुदान नव्हते, तसेच त्यांच्यावर शासनाचे नियंत्रणही नव्हते, शिक्षकांना धान्यरूपाने वेतन दिले जाई. धार्मिक शिक्षणाच्या शाळांसाठी जमिनी तोडून दिल्या जात. अर्थात शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या बेताचीच असे. सरदार, जमीनदारांच्या मुलांची प्रवृत्ती अक्षरओळखीपेक्षा अधिक न शिकण्याकडेच असायची. शालेय शिक्षणात लेखन, वाचन, हिशेब - टिपण आणि प्रामुख्याने धार्मिक शिक्षण दिले जाई. पुस्तकी शिक्षणात अक्षरओळख, लेखन, वाचन, उजळणी, हिशेबापुरते गणित, भागवत, रामायण, रामरक्षादि स्तोत्रे, कविता, रूपावली, बखरी, तवारिखा व पत्रलेखन असा अभ्यासक्रम असे. मल्लविद्येत जोर, मल्लखांब, लेझीम, कुस्ती, घोड्यावर बसणे, भालाफेक, तलवारबाजी इत्यादींचे शिक्षण दिले जाई. व्यवसाय शिक्षणाची वेगळी व्यवस्था नव्हती. शेतकऱ्यांची व बलुतेदारांची मुले आपापल्या व्यवसायाची कार्मिक कौशल्ये घरच्या घरी व कामाच्या ठिकाणी काम करता करता शिकत.

१२.२.१ इंग्रजीचा प्रभाव:

भारतात ब्रिटिशांनी राज्यविस्तार करत असताना प्रशासकीय हेतूपूर्तीसाठी त्यांना इंग्लंड मधील कारकुन आणणे अर्थिकदृष्ट्या फायद्याचे नव्हते. तसे ते परवडणारे देखील नव्हते. त्यामुळे येथील समाजातील लोकांना सरकारी कामांमध्ये भाग घेण्यासाठी ब्रिटिशांनी त्यांना पाश्चात्य शिक्षणाची दारे उघडी केली. ह्या वर्गाला सरकारी काम करणारे बाबू असे देखील म्हणत. ब्रिटिशांच्या या युक्तीचा दुहेरी फायदा झाला, एक त्यांना कमी पगारात मजूर उपलब्ध झाले जो ब्रिटिशांना सरकारी किंवा प्रशासकीय कामात मदत करत असे व दुसरा फायदा असा कि, हा वर्ग ब्रिटिशांचे प्रामाणिक नोकर म्हणून पुढे आला. हाच वर्ग ब्रिटिशांच्या श्रेष्ठत्वाचे गोडवे गाऊ लागला. या संदर्भात पुढील घटनेचे उदाहरण देता येईल. १७९८ साली ईस्ट इंडिया कंपनीच्या सेवेतून निवृत्त झालेल्या चार्ल्स ग्रँट याने कलकत्त्याहून लंडनला परतल्यावर भारतवासीयांना इंग्रजी शिक्षण देण्याविषयी विचार सुरू केला.

चार्ल्स ग्रँट हा कलकत्त्यास व्यापार मंडळाचा सदस्य होता. भारतात त्याने प्रॉटेस्टंट पंथाचा प्रसार करण्यासाठी पुढाकार घेतला होता. भारतीयांवर इंग्रजी शिक्षणाच्या माध्यमातून ख्रिस्ती जीवनदृष्टीचा संस्कार करण्याच्या उद्देशाने त्याने भारतात शिक्षणप्रसाराच्या

कामासाठी ब्रिटिश पार्लमेंटची मान्यता मिळविण्याचे प्रयत्न सुरु केले होते. हिंदूंचे अज्ञानांधकाराचे पटल दूर करण्यासाठी ख्रिस्ती ज्ञानाचा प्रकाश त्यांच्यापर्यंत पोहचविण्याचे माध्यम म्हणून इंग्रजी विद्येचा प्रसार करायला हवा अशी त्याची भूमिका होती. शिवाय इंग्रजी भाषेतून शिक्षण दिल्यास भारतीयांना राज्यकर्त्यांशी जुळवून घ्यायला मदत होईल मोगल काळात जसे पर्शियन भाषेतून चालणाऱ्या राज्यप्रशासनाशी एतद्देशीयांनी जुळवून घेतले, तसे इंग्रजीच्याही बाबतीत जमेल, अशी त्याची समजूत होती. पुढे चार्ल्स ग्रॅट याच्या अथक प्रयत्नांमुळे १८१३ च्या सनदी कायद्यांमध्ये भारतीयांसाठी शिक्षणाची किमान तरतूद करण्यात आली.

१८१३ च्या सनदी कायद्याप्रमाणे भारतवासीयांना धार्मिक, नैतिक आणि जीवनोपयोगी ज्ञान देण्यासाठी कंपनीने योग्य ती कार्यवाही करावी असे ठरले तसेच मिशनऱ्यांना शैक्षणिक कामासाठी कायदेशीर परवानगी देण्यात आली. भारतीयांच्या शिक्षणासाठी कंपनीने दरवर्षी किमान एक लक्ष रुपये खर्च करावे असे कायद्याने बंधन घातले गेले.

या सनदी कायद्याने भारतामध्ये आधुनिक शिक्षणव्यवस्थेचा पाया घातला. मिशनरी मंडळींवर असणारी धर्मप्रसाराची बंदी उठविण्यात आली. त्यामुळे त्यांनी धर्मप्रसारासाठी पाश्चात्य शैक्षणिक जागरूकतेची मोहिम सुरु केली. कंपनीला देखील शिक्षण व्यवस्थेत सुधारणा करण्याची व्यवस्था निर्माण झाली. परंतु अनेक कारणामुळे १८१३ च्या सनदी कायद्यातील तरतुदीची पूर्तता करण्यास यश आले नाही.

१२.२.२ मिशनरींचे कार्य:

१८१३ च्या चार्टर ॲक्ट नंतर मिशनरी मंडळींनी धर्मप्रसार अंतर्गत त्यांनी येथील जनतेला शिक्षण देण्यास सुरुवात केली. त्यासाठी त्यांनी मिशनरी शाळांची स्थापना केली आणि सर्वसामान्य जनतेला मिशनरी शाळांमधून इंग्रजी शिक्षण दिले. मिशनरी मंडळींनी महाराष्ट्रात अनेक महाविद्यालयांची स्थापना केली. अमेरिकन मिशनरी संघाने १८१५ रोजी मुंबईमध्ये पहिली मराठी शाळा सुरु केली. मुंबईतच मुलींची पहिली शाळा देखील १८२४ मध्ये अमेरिकन मिशनऱ्यांनी सुरु केली. मिशनरींनी स्थापन केलेल्या या मुलींच्या शाळेत वाचन, लेखन, भूगोल, खगोल, व्याकरण आणि गणित या विषयांबरोबरच संसारउपयोगी शिवणकाम आणि विणकामदेखील शिकवले जात असे. १८२४ पर्यंत मिशनरी मंडळींच्या मुंबई परिसरात ब्रिटीशधार्जिण्या २६ शाळा होत्या. १८६१ साली गिरगाव मध्ये एक कॉलेज सुरु केले.

१८६१-६२ सालातील एका उपलब्ध आकडेवारीनुसार मुंबईत मिशनऱ्यांच्या जवळपास १२०० शाळा होत्या; त्यापैकी चर्च मिशनरी मंडळींच्या ७८१, लंडन मिशनरी मंडळींच्या ३१९, वेसलियन मिशनच्या ५३ व फ्रीचर्च मिशन, बॅपटिस्ट व इतर मिशनच्या काही शाळा होत्या. चर्च मिशनरी मंडळींच्या शाळेत शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांची पटावर संख्या २७,००० होती. लंडन मिशनरी मंडळींच्या शाळेत शिकणाऱ्यांची संख्या १५,०००; वेसलियन मिशनच्या शाळेत शिकणारे ३,००० फ्रीचर्च मिशनच्या शाळेत ९,१३२, बॅपटिस्ट मिशनच्या शाळेत २५०० आणि इतर मिशनचे सुमारे ४५३६८ विद्यार्थी मिशनऱ्यांच्या शाळेत शिक्षण घेत होते.

या आकडेवारीवरून मिशनरी मंडळींनी धर्मातर्गत शिक्षणाला किती महत्त्व दिले होते याची कल्पना येईल. अशाच प्रमाणे पुणे, अहमदनगर, नागपूर, अलिबाग अशा अनेक ठिकाणी मिशनरी मंडळींनी शाळा सुरू केल्या होत्या. या सर्व शाळांमध्ये प्रोटेस्टंट, कॅथॉलिक, ज्यू, मुसलमान, ब्राह्मण, मराठा, भंडारी, कोळी, सोनार, कासार, माळी, धोबी, साळी, मद्रासी इ. समाजाचे लोक शिक्षण घेत असतं.

मुंबई इलाख्यांत कंपनीच्यावतीने निरनिराळ्या शाळा उघडून शिक्षण देण्यास प्रारंभ केला होता. मुंबईला कंपनीच्यावतीने 'बॉम्बे एज्युकेशन सोसायटी' ची स्थापना करण्यात आली. कंपनीच्या नियंत्रणाखालील प्रदेशात राहणाऱ्या गरीब लोकांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार व्हावा हा या संस्थेचा प्रमुख उद्देश होता. एलफिस्टन हा या संस्थेचा अध्यक्ष व मुख्य आधारस्तंभ होता. त्याचेच पुढील काळात 'एलफिस्टन महाविद्यालयात' रूपांतर झाले. महाराष्ट्रातील पहिली सुशिक्षित पिढी याच महाविद्यालयात शिकलेली होती. स्थापत्य व वैद्यक शास्त्र या विषयांत शिक्षण देणाऱ्या शाळा सुरू झाल्या लॉर्ड एलफिस्टनच्या प्रेरणेने १८२० मध्ये 'दी नेटीव्ह स्कूल अँड स्कूल बुक' कमिटीची स्थापना करण्यात आली.

सन १८२१ मध्ये पुण्यात ब्रिटिशांनी ब्राह्मण वर्गाला संतुष्ट करण्याकरिता "संस्कृत कॉलेज" नावाची संस्था सुरू केली. वेद, वेदांगे, व्याकरण यासारख्या विषयांची तेथे सोय करण्यात आली. शिक्षणाचे माध्यम संस्कृत व मराठी ठेवण्यात आले. परंतु विद्यार्थ्यांकडून त्याला अल्प प्रतिसाद मिळत असल्याने १८५१ मध्ये या कॉलेजचे नाव "पुना कॉलेज" असे नाव ठेवले. पुढे या कॉलेजचे दोन महाविद्यालय करण्यात आले त्याचे नाव अनुक्रमे "डेक्कन कॉलेज" आणि "व्हर्नाक्यूलर कॉलेज". डेक्कन कॉलेजच्या माध्यमातून इंग्रजी शिक्षणाला भरपूर प्रतिसाद मिळत गेला. याच कॉलेजमधून आगरकर, लोकमान्य टिळक, विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यासारख्या विद्वानांनी शिक्षण घेतले.

अशा प्रकारे महाराष्ट्रात इंग्रजांनी इंग्रजी शिक्षणाची मुहूर्तमेढ रोवली. त्यांच्या याच कॉलेजांमध्ये शिक्षण घेतलेल्या तरुण समाजसुधारकांनी महाराष्ट्राच्या शैक्षणिक विकासामध्ये मौलिक योगदान दिले. यामध्ये, बाळशास्त्री जांभेकर, गोपाळ हरी देशमुख, डॉ. भाऊदाजी लाड, महात्मा ज्योतिरावफुले व सावित्रीबाई फुले, महादेव गोविंद रानडे, गोपाळ गणेश आगरकर, महर्षी धोंडो केशव कर्वे, विठ्ठल रामजी शिंदे, कर्मवीर भाऊराव पाटील, राजर्षीशाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, इ. समावेश करता येईल.

१२.३ महाराष्ट्रातील समाजसुधारकांचे शिक्षणक्षेत्रातील योगदान

१२.३.१ जगन्नाथ शंकरशेट:

महाराष्ट्रातील एक थोर समाजसुधारक व शिक्षणप्रेमी होते. त्यांचे पूर्ण नाव जगन्नाथ शंकरशेट मुर्कुटे. तथापि ते नाना शंकरशेट या नावानेच अधिक परिचित होते. त्यांचा जन्म एका दैवज्ञ ब्राह्मण व्यापारी कुटुंबात ठाणे जिल्ह्यातील मुरबाड गावी झाला. त्यांचे वडील व्यापारासाठी मुंबईस आले. म्हैसूरच्या १७९९ च्या टिपू-इंग्रज युद्धात वडिलांना अमाप पैसा मिळाला. आई भवानीबाई नानांच्या लहानपणीच वारली. नानांनी तिच्या स्मरणार्थ पुढे भवानी शंकर मंदिर व एक धर्मशाळा गोवालिया तलावाजवळ बांधली. नानांचे वडील १८२२ मध्ये वारले व तरुणपणीच त्यांच्यावर प्रपंचाची व व्यापाराची सर्व जबाबदारी

पडली. नानांना सार्वजनिक कार्याची अत्यंत आवड होती. त्यांनी आपले संपूर्ण आयुष्य समाजसेवेसाठी वाहून घेतले. नानांचे शैक्षणिक क्षेत्रात नाही तर सामाजिक, राजकीय, धार्मिक क्षेत्रात मोठे योगदान आहे.

समाजात शिक्षणाचा प्रसार झाला पाहिजे, यासाठी एलफिस्टनने १८२२ मध्ये हॅदशाळा व शाळापुस्तक मंडळी काढली, त्यांचे आधारस्तंभ नानाच होते. ही पहिली शैक्षणिक संस्था स. का. छत्रे यांच्या साहाय्याने स्थापिली. पुढे हिचे १८२४ मध्ये 'बॉम्बे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी' त रूपांतर झाले. या संस्थेच्या विद्यमाने त्यांनी मुंबई शहरात आणि मुंबईबाहेरही अनेक शाळा सुरू केल्या. एल्फिन्स्टननंतर उच्च शिक्षणाच्या सोयीसाठी ४,४३,९०१ रुपयांचा एलफिस्टन फंड जमविण्यात आला. त्याचे नाना हे विश्वस्त राहिले. या संस्थेचे एलफिस्टन कॉलेज झाल्यावर (१८३७) तिला एलफिस्टन इन्स्टिट्यूट म्हणण्यात येऊ लागले. १८५६ मध्ये महाविद्यालय व विद्यालय पृथक झाले. बोर्ड ऑफ एज्युकेशनची स्थापना १८४१ मध्ये झाली. बोर्डातील तीन एतद्वेशीय सभासदांत सतत सोळा वर्षे नाना निवडून आले. स्टुडंट्स लिटररी व सायन्टिफिक सोसायटी (१८४८) आणि जगन्नाथ शंकरशेट मुलींची शाळा (१८४९) स्वतःच्या वाड्यात त्यांनी चालू केली. स्टुडंट्स लिटररी व सायन्टिफिक सोसायटी या संस्थेला सर्वतोपरी मदत त्यांनी केली. तसेच 'अँड द जगन्नाथ शंकरशेट फर्स्ट ग्रेड अँग्लो व्हर्नाक्युलर स्कूल' १८५७ मध्ये सुरू केले. त्यावेळी त्यांनी स्वतःच्या जागेत 'जगन्नाथ शंकरशेट' मुलींची शाळा काढली. त्या काळात स्त्रियांच्या शिक्षणाचे प्रमाण अतिशय कमी होते. त्यांनी विधी महाविद्यालयाचा पाया घातला. सर ग्रॅटच्या मृत्यूनंतर ग्रॅट मेडिकल कॉलेजची १८४५ मध्ये स्थापना करून येथे आंग्ल वैद्यक-शिक्षणाची सोय त्यांनी केली व तेही पुढे मराठीतून देण्याची व्यवस्था केली. 'अँग्रि-हॉर्टिकल्चरल सोसायटी ऑफ वेस्टर्न इंडिया' व 'जिऑग्रॅफिकल सोसायटी' या संस्थांचे प्रमुख व अध्यक्ष नाना शंकरशेट होते. या शैक्षणिक कामाशिवाय त्यांनी 'द बॉंबे असोसिएशन' स्थापण्यात १८५२ मध्ये पुढाकार घेतला. मुंबई कायदे मंडळाच्या आरंभीच्या सभासदांत ते प्रमुख होते.

१८५९ साली मुंबई विद्यापीठाची स्थापना झाली. तिचे पाहिले फेलो म्हणून नानांची नियुक्ती झाली. मुंबई इलाख्यातील शिक्षणाचा पुढील काळात जो वृक्ष फोफावला त्याचे बीजारोपण नानांनीच केले होते. यासंदर्भात दादाभाई नौरोजी यांनी असे म्हटले आहे की, "आपण भारतीय लोकांनी जगन्नाथ शंकरशेट यांचे ऋणी राहिलो पाहिजे, कारण त्यांनी शिक्षणाचे बीजारोपण करून त्यांची जोपासना केली व अत्यंत काळजीपूर्वक वाढ केली".

इ.स. १८५७ मध्ये 'दि जगन्नाथ शंकरशेट फर्स्ट ग्रेड अँग्लो व्हर्नाक्युलर स्कूल' काढण्यात आले. तसेच नानांच्या चिरजीवांनी त्यांच्या स्मरणार्थ विद्यार्थ्यांस शिष्यवृत्ती ठेवली होती. भारतीयांना कला विषयक शिक्षण मिळावे यासाठी नानांनी खूप प्रयत्न केले व त्यातूनच 'जे जे स्कूल ऑफ आर्ट्स' हे महाविद्यालय निर्माण झाले.

१८३५ मध्ये त्यांना 'जस्टिस ऑफ पीस' हा सन्मान मिळाला. त्यांना 'मुंबईचे शिल्पकार' असे म्हणतात. आचार्य अत्रे यांनी "मुंबईचा अनभिषिक्त सम्राट" म्हणून त्यांच्या कार्याचा गौरव केला.

१२.३.२ बाळशास्त्री जांभेकर:

‘सुधाणावादाचे आद्यप्रवर्तक’ म्हणून बाळशास्त्री जांभेकर यांना ओळखले जाते. तसेच ते मराठी वृत्तपत्राचे जनक, इतिहास संशोधक होते. रत्नागिरी जिल्ह्यातील पोभूर्ले हे त्यांचे जन्मगाव होय. त्यांचे संपूर्ण नाव बाळ गांगाधरशास्त्री जांभेकर असे होते. वयाच्या १२ व्या व १३ व्या वर्षापर्यंत त्यांनी संस्कृत आणि मराठी भाषेचे अध्ययन पूर्ण केले. पुढे ते इंग्रजी शिकण्याकरिता मुंबईमध्ये दाखल झाले. थोड्याच दिवसांत त्यांनी इंग्रजीवर प्रभुत्व मिळविले. शाळेत विद्यार्थी म्हणून शिकत असतानाच ते गणिताचे शिक्षक झाले. त्यांनी संस्कृत, इंग्रजी, मराठी, गणित, भूगोल, गुजराती, बंगाली व फारसी या विषयांचे ज्ञान प्राप्त केले होते.

बाळशास्त्री जांभेकरांना १८२६ मध्ये एकदम सोसायटीच्या शाळेत प्रवेश मिळाला. मराठी, इंग्रजी व संस्कृत ह्या भाषांचे तर त्यांचे अध्ययन चांगले झाले होतेच. शिवाय त्यांनी गुजराती, बंगाली व पारशी भाषांचे ज्ञानही आत्मसात केले होते. त्यावेळी मराठी - इंग्रजी व्यतिरिक्त अन्य भाषा व उच्च प्रतीचे गणित हे विषय शिकवले जात नसतानाही अंकगणित, बीजगणित, भूमिती, महत्त्वमापन, लॉगरिथम्स इत्यादी विषयात त्यांनी प्राविण्य संपादिले होते. सन १८२९ मध्ये विद्याखात्याच्या अधिकाऱ्यांनी एल्फिन्स्टन विद्यालयात प्रोफेसर आलिंबार यांच्या हाताखाली बाळशास्त्रींची असिस्टंट प्रोफेसरपदी नेमणूक केली व पुढे आलिंबार यांच्या जागेवर प्रोफेसर म्हणून नेमले. यापूर्वी एतद्देशीयांस हा मान मिळालेला नव्हता. बाळशास्त्री जांभेकर हे महाराष्ट्रातील पहिले प्राध्यापक होत. यावेळी त्यांची पुरती विशीही ओलांडली नव्हती. इतक्या लहान वयात एवढ्या मोठ्या जबाबदारीच्या पदावर त्या जुन्या काळात एका एतद्देशीय माणसाची नेमणूक झाल्याचे हे एकमेव उदाहरण सापडेल. बाळशास्त्रींची हुशारी व कर्तबगारी पाहून स्वतः बापू छत्रे यांनाही सेवानिवृत्त व्हावेसे वाटले. नेटिव्ह सेक्रेटरी बाळशास्त्री अल्पवयीन असल्यामुळे मार्च १८३० पासून रॉबर्ट कॉटन मनी यांनी ‘डेप्युटी नेटिव्ह सेक्रेटरी’ म्हणून त्यांची दरमहा ५० रु. पगारावर नेमणूक केली. परंतु बाळशास्त्र्यांची कार्यप्रवणता, बौद्धिक सामर्थ्य आणि सद्बर्तन अनुभवास येताच मार्च १८३२ पासून त्यांना एकदम १०० रु. दरमहा पगारावर बापू छत्र्यांच्या जागी पूर्णांशाने ‘नेटिव्ह सेक्रेटरी’ म्हणून नेमण्यात आले.

मनिसाहेबांनी जांभेकरांकडून ‘नीतिकथा’, ‘सारसंग्रह’ व गोल्डस्मिथकृत इतिहासावरून ‘इंग्लंड देशाची बखर’ भाग १ व २ ही लहानमोठी पुस्तके तयार करवून घेतली. ह्यावरून बाळशास्त्रींनी आपल्या लहान वयातच मराठी ग्रंथ रचनेस आरंभ केला हे दिसून येते. युवराजाचे शिक्षक अक्कलकोटकर भोसले हे सातारकर छत्रपती प्रतापसिंह महाराज यांचे मांडलिक होते. राजपुत्र शहाजी भोसले यांना चांगले शिक्षण देण्याकरिता त्यांनी बाळशास्त्रींची दरमहा १२० रु. वर नेमणूक करण्यात आली. १८३४, एल्फिन्स्टन कॉलेजमध्ये त्यांची सहाय्यक प्राध्यापक म्हणून नियुक्ती झाली. मुंबई इलाख्यातील प्राथमिक शाळा तपासणीचे काम करण्यासाठी निरीक्षक म्हणून सरकारने त्यांची नेमणूक केली होती. तसेच मुंबई इलाख्यातील प्राथमिक पहिल्या ट्रेनिंग कॉलेजचे संचालक म्हणूनही त्यांनी काम केले होते.

सामाजिक उन्नतीचे आणि व्यक्तिमत्त्वाच्या विकासाचे साधन म्हणजे शिक्षण आहे, हे जांभेकरानी पटवून देण्याचा प्रयत्न केला. 'विद्या हे बळ आहे' या लॉर्ड बेकनच्या उद्गारांचेच आपल्या लेखाला बाळशास्त्रींनी शीर्षक दिले आहे. "विद्येच्या योगाने पाश्चात्यांनी खूप प्रगती केली. भौतिक विद्या आणि कलाकौशल्य यांमुळे त्यांची भरभराट झाली. आम्ही मात्र विद्या ही फक्त धर्माच्या उपयोगी आहे, असे समजून इतिहास, भूगोल, विज्ञान याकडे दुर्लक्ष केले. म्हणूनच आपली दुर्दशा झाली. आपल्यातील दोष काढून उन्नतीचे मार्ग शोधावेत", असे त्यांनी लिहिले. बाळशास्त्रींनी एकूण शिक्षणालाच अनुलक्षून 'विद्या' हा शब्दप्रयोग केला होता. त्यामध्ये भूगोल, इतिहास, विज्ञान, भाषा आणि साहित्य इत्यादींचा समावेश होतो.

ब्रिटिशांच्या उदार धोरणामुळे हिंदुस्थानात शाळा निघत होत्या, हे चित्र जांभेकरांच्या दृष्टीने उत्साहवर्धक होते. म्हणून शिक्षणाच्या चळवळीला धनिक लोकांनी आर्थिक साहाय्य करावे, यासाठी त्यांनी 'दर्पण'मधून आवाहनही केले होते. जग खूप मोठे आहे. इंग्रजी शिक्षण ही त्या जगाकडे पाहण्याची खिडकी आहे. तेव्हा इंग्रजी शिक्षण आत्मसात करा, असे सांगून समाजाचा महत्त्वाचा केंद्रबिंदू हा शिक्षक आहे. त्यामुळे चांगली माणसे घडविण्यासाठी, नीतिमत्ता सुधारण्यासाठी देशाला प्रगतिपथावर नेण्यासाठी त्यांनी 'नॉर्मल स्कूलची' स्थापना केली. हिंदुस्थानात त्याकाळी होत असलेल्या शैक्षणिक चळवळींचा आणि घडामोडींचा तपशील जनतेपर्यंत पोहोचवण्याचा प्रयत्न 'दर्पण' ने केला. ठिकठिकाणी निघत असलेल्या शाळांची माहिती, सरकारकडून येणारे हुकूम व इतर शैक्षणिक वृत्तांत, खास करून 'दर्पण' मध्ये असत. ज्यावेळी सरकारकडून शिक्षणसंस्थांना मिळणारा पैसा कमी करण्यात आला, त्यावेळी जांभेकरांनी ते वृत्त आकडेवारीसह छापून नापसंती व्यक्त केली. मुंबईतील रिक्षा मंडळातील युरोपियन मुख्य पंतोजीस पगार न देता, त्यास नोकरीवरून कमी केले, तेव्हा आपला खेद आणि निषेध बाळशास्त्र्यांनी व्यक्त केला. त्या काळात ब्रिटिश सरकारवर टीका करणे किती अवघड होते ? पण, जेथे प्रसंग पडला, तेथे मोठ्या भारदस्तपणे आणि प्रतिष्ठित भाषेत सरकारवर टीका करण्यास बाळशास्त्री मुळीच घाबरले नाहीत. पाश्चात्य लोकांची जिज्ञासू वृत्ती, संशोधक दृष्टी, धाडस आणि ज्ञानलालसा एतद्देशियांनी घ्यावी आणि त्या देशांसारखे आपणही प्रगतिपथावर पोहोचावे, असे बाळशास्त्र्यांना वाटत होते.

१२.३.३ गोपाळ हरी देशमुख (लोकहितवादी):

महाराष्ट्राच्या शैक्षणिक जडणघडणीत गोपाळ हरी देशमुख अर्थात लोकहितवादी यांचे महत्त्वाचे योगदान आहे. गोपाळ हरी देशमुखांचे मूळ नाव 'सिद्धये' असे होते. देशमुखी वतनावरून देशमुख हे नाव रूढ झाले. गोपाळरावांचा जन्म पुण्यात १८ फेब्रुवारी १८२३ रोजी झाला. गोपाळरावांचे वडील हरी देशमुख हे दुसऱ्या बाजीराव पेशव्याच्या अधिकार पदावर होते. शेवटपर्यंत ते बाजीराव पेशवा यांच्याशी एकनिष्ठ राहिले. तसेच एल्फिन्स्टन मुळे पेशवाई बुडाली म्हणून त्यांचा इंग्रजांवरसुद्धा प्रचंड राग होता. गोपाळराव १३ वर्षांचे असताना त्यांच्या वडिलांचा मृत्यू झाला. वडीलांच्या मृत्यूनंतर त्यांची वंशपरंपरागत वतनदारी नष्ट केली. त्यामुळे घराण्यावर आर्थिक संकट आले.

पुण्यात त्या काळी बुधवारच्या वाड्यात मुलांची एक मराठी शाळा होती. या सरकारी शाळेत गोपाळरावांचे मराठी शिक्षण झाले. लहानपणापासूनच ते जिज्ञासू वृत्तीचे होते.

लहानपणापासून गोपाळरावांचे पाठांतर चांगले होते. एकदा त्यांनी गायत्री मंत्राचा अर्थ उपाध्यायाला विचारला आणि अर्थ समजल्याशिवाय आपण संध्या करणार नाही असे त्यांनी स्पष्टपणे सांगितले. अर्थशून्य पाठांतराच्या क्रियेला त्यांनी लहानपणातच विरोध केला. 'अर्थशून्य पाठांतर'चा विषयावर त्यांनी पुढे एक लेख लिहिला आहे. त्याचे मूळ बालपणीच त्यांच्या मनात रुजलेले दिसते. इंग्रजी शिक्षणाशिवाय गत्यंतर नाही म्हणून खाजगी रीतीने त्यांनी इंग्रजी भाषेचा अभ्यास सुरू केला. कोर्टात काही दिवस नोकरीही केली. पुढे ८ फेब्रुवारी १८४१ पासून पुण्यातील सरकारी इंग्रजी शाळेत ते जाऊ लागले. यावेळी त्यांचे वय अठरा वर्षांचे होते. या शाळेचे मुख्याध्यापक डी. ए. इस्डेल् हे होते. या शाळेत ३ वर्षे त्यांनी इंग्रजीचे अध्ययन केले. शाळा सोडताना म्हणजे ९ मे १८४४ रोजी मुख्याध्यापकांनी त्यांना प्रशस्तीपत्रक देऊन इंग्रजी व इतिहास या विषयांत उत्तम प्रावीण्य मिळविल्याबद्दल त्यांचा गौरव केला. १८४४ साली त्यांनी ही शाळा सोडली. त्याच वर्षी दक्षिणेकडील सरदारांच्या एजंटच्या कार्यालयात त्यांना अनुवादकाची नोकरी मिळाली. आपल्या कचेरीतले काम सांभाळून याच वेळी गोपाळराव शैक्षणिक चळवळीत सार्वजनिक कार्यात शक्य तितका भाग घेऊ लागले. पुण्यात एक सार्वजनिक वाचनालय स्थापन करण्यासाठी त्यांनी बरेच प्रयत्न केले. अनुवादकाची नोकरी करीत करीत ते आपल्या कर्तबगारीने वर चढत गेले. जॉइंट जज्ज आणि सेशनस जज्ज या हुद्द्यापर्यंत ते गेले.

१८४६ साली ते मुन्सफीची परीक्षा उत्तीर्ण झाले. १८५२ मध्ये वाई येथे फर्स्ट क्लास मुन्सफ म्हणून त्यांची नेमणूक झाली. १८५३ मध्ये 'अॅक्टिंग प्रिन्सिपल सदर अमीन' आणि सातारा येथील अदालतीचे प्रमुख म्हणून काही महिने त्यांनी काम पाहिले. १८५५ मध्ये पुणे येथे उत्तर विभागाचे 'सब-असिस्टंट इनाम कमिशनर' म्हणून ते नेमले गेले. पुढे १८६१ साली हिंदू व इस्लामी कायद्यांचा गोषवारा तयार करण्याचे काम त्यांच्यावर सोपविले गेले. त्यानंतर सातारा, अहमदाबाद, सुरत, अहमदनगर, मुंबई, ठाणे, नाशिक अशी विविध ठिकाणी न्यायखात्यात मोलाची सेवा बजावून १८७९ साली ते सेवानिवृत्त झाले. १८८४ मध्ये रतलाम संस्थानचे दिवाणपद त्यांनी स्वीकारले.

गोपाळरावांनी नोकरीच्या निमित्ताने बराच प्रवास केला. अनेक शहरांत त्यांना रहावे लागले. वाई, पुणे, सातारा, मुंबई, अहमदाबाद, सुरत, अहमदनगर, ठाणे आणि नाशिक इत्यादी मोठ्या गावात ते राहिले. अहमदाबादला तर जवळ जवळ दहा वर्षे ते स्मॉल कॉज कोर्टाचे मुख्य न्यायाधीश होते. गुजरातच्या त्या भागात सार्वजनिक जीवनाशी ते समरस झाले. शाळा आणि वाचनालये त्यांनी उभी केली. कोणत्याही गावी गेले तरी गावात वाचनालय आहे की नाही, चांगली शाळा आहे की नाही याची ते चौकशी करीत असत. नसेल तर गावातल्या प्रमुख लोकांना एकत्र करून ते शाळा आणि वाचनालय स्थापन करण्यासाठी त्यांना उपदेश करीत असत. या कार्यात शक्य ती मदत ते करायचे. लोकशिक्षणाची ही चळवळ त्यांनी आमरण चालवली. गुजरातमध्ये दहा वर्षे ते राहिले. पण त्या अवधीत ते गुजराती भाषा शिकले. त्या भाषेतूनच तेथे त्यांची व्याख्याने होत असत.

आपल्या शतपत्रांमध्ये लोकहितवादी म्हणतात, "देऊळ नको! नवी पुस्तके छापा! जे पुस्तके लिहितील व लोकांस शहाणे करण्यास मेहनत करतील, जे वर्तमानपत्रे व ग्रंथ इत्यादी उपयोगी वस्तू छापून प्रकट करतील, त्यांस तुम्ही मोठे विद्वान व लोकांचे हितकर्ते समजून त्यांस सत्पात्र जाणून धर्म करा. त्यांचे ग्रंथ घेऊन लोकांमध्ये वाटा व तीच संक्रांतीचे वाण,

श्रावणीची दीपदाने, माघरस्नानाची संपूर्ण, चातुर्मासाची संपूर्ण व तुळशी आणि लाखोल्या त्याच समजा. ज्ञानवृद्धीतचपुण्य आहे असे माना. मरतेसमयी देऊळ बांधावयास सांगू नका. पण नवे छापरखाने व नवी पुस्तके करण्यास सांगा. देवळे पुष्कळ आहेत तितकी पुरेत." यातून त्यांचा शिक्षणकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन सहजतेने दिसून येतो. प्रस्थापित समाजव्यवस्थेमध्ये धर्माचे प्राबल्य प्रचंड होते आणि धर्माच्या केंद्रस्थानी देवळे असत. धर्मातील ह्या वृत्तीला त्यांनी छेद देत शिक्षण प्रसारची मोहिम त्यांनी घेतली. त्याचप्रमाणे मराठी साहित्य संमेलनाची प्रथा महाराष्ट्रात अनेक वर्षापासून सुरू आहे, ही प्रथा सुरू करण्याच्या मंडळीपैकी गोपाळराव एक होते. १८७८ मध्ये गोपाळराव आणि न्यायमूर्ती रानडे यांनी मराठी ग्रंथकरांचे पाहिले संमेलन पार पडले.

ब्रिटीशकाळ पूर्वी ब्राह्मण वर्गात दक्षिणा देण्याची प्रथा प्रचलित होती. इंग्रजांच्या काळात ही प्रथा चालू ठेवावी की नाही यावर चर्चा सुरू झाली. या प्रथेला लोकहितवादींनी विरोध दर्शवला आणि दक्षिणा म्हणून मिळणाऱ्या पैशांचा विनियोग देशी भाषेतील उपयुक्त पुस्तके घेण्यात करावा असे त्यांनी बजावले. याबद्दल सनातनी ब्राम्हणांनी त्याबद्दल कटू शब्दात निषेध केला. परंतु गोपाळरावांचा निर्णय ब्रिटिश सरकारने मान्य केला आणि ब्राम्हणांना दक्षिणा देण्याऐवजी देशी भाषांतून पुस्तके लिहवून घेण्यासाठी(उपयोग) करावा असा निर्णय झाला. यामुळे ब्राम्हण भयंकर संतापले त्यांनी गोपाळरावाच्या निषेधात सभा भरविल्या. त्यांच्यावरबहिष्कार टाकला. अशा अनेक प्रकारे शिक्षणक्षेत्रासंदर्भात त्यांनी कार्य केले आहे.

त्याचप्रमाणे महादेव गोविंद रानडे यांनी सुद्धा शैक्षणिक कार्यात हातभार लावला. शैक्षणिक क्षेत्रात मुलींची शाळा, हायस्कूल, न्यू इंग्लिश स्कूल, डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी इत्यादी संस्थांमध्ये त्यांनी कार्य केले. तसेच वक्तृत्वोत्तेजक सभा, वेदशास्त्रोत्तेजक सभा, साहित्य परिषद, ट्रान्स्लेशन सोसायटी या संस्थांमार्फत परामर्श, खंड ४ अंक ३ नोव्हेंबर १९८२ साहित्य व ज्ञानसंपादनास उत्तेजन देण्यात महत्त्वाचे कार्य केले.

आपली प्रगती तपासा:

१. बाळशास्त्री जांभेकर आणि लोकहितवादिंचे शिक्षण कार्य थोडक्यात सांगा.

१२.३.४ डॉ. भाऊ दाजी लाड:

डॉ. भाऊ दाजी लाड यांचा जन्म गोव्यातील पेडणे तालुक्यातील मांजरे या गावी झाला. त्यांचे पूर्ण नाव रामकृष्ण विठ्ठल लाड असे होते. त्यांच्या वडिलांना दाजी म्हणत व त्यांना भाऊ असे म्हणत. त्यामुळे पुढे भाऊ दाजी लाड हे नाव रूढ झाले. पुढे व्यवसायानिमित्त त्यांचे वडील मुंबई मध्ये स्थायिक झाले. भाऊदाजींचे प्राथमिक शिक्षण नारायणशास्त्री पुराणिकांच्या मराठी शाळेत झाले. पुढे एल्फिन्स्टन विद्यालय व कॉलेजमधून त्यांनी उच्च शिक्षण घेतले. खाजगीरित्या त्यांनी संस्कृतचे अध्ययन केले. पुढे त्यांची एल्फिन्स्टन विद्यालयात अध्यापक म्हणून नियुक्ती झाली. काही काळ त्यांनी शिक्षक म्हणून काम केले शिक्षणक्रमात त्यांनी अनेक शिष्यवृत्ती प्राप्त केल्या. इतिहास, भूगोल, रसायनशास्त्र व संस्कृत हे त्यांचे आवडीचे विषय होते. त्यांनी उत्तम शिक्षक म्हणून नावलौकिक मिळविला होता. या सुमारास त्यांचा पार्वतीबाई या मुलीबरोबर विवाह झाला होता.

मुंबईत १८४५ मध्ये ग्रँट मेडिकल कॉलेजची स्थापना झाली. तेव्हा भाऊंनी शिक्षकाची नोकरी सोडून त्यात प्रवेश मिळवला. फॅरिश शिष्यवृत्ती मिळविली आणि इ. स १८५१ मध्ये वैद्यकशास्त्रात पदवी घेतली. कॉलेजमध्ये असताना त्यांनी ग्रंथपालाचेही काम केले. त्यांनी वैद्यकीय व्यवसाय सुरू केला. त्यामध्ये त्यांना प्रसिद्ध व पैसा मिळू लागला. त्यांनी कुष्ठरोगावर खष्ट नावाच्या वनस्पतीच्या बियांपासून तयार केलेले एक देशी औषध शोधून काढले. खष्ट (कवटी) म्हणजेच चौलमुग्रा हा सदापर्णी वृक्ष असावा. त्यांच्या बियांपासून तयार केलेले तेल कुष्ठरोगावर गुणकारी आहे. ८ नोव्हेंबर १८५१ रोजी ग्रँड कॉलेज मेडिकल सोसायटीची स्थापना झाली या सोसायटीचे ते अध्यक्ष होते. इ.स १८५५ ते १८५७ या काळात ते संस्थेचे अध्यक्ष होते.

डॉ. भाऊ दाजी लाड यांनी मुंबई येथील एलफिस्टन महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांनी “ज्ञान प्रसारक सभा” सुरू केली. समाजामध्ये ज्ञानाचा प्रसार करणे व प्रबोधन घडवून आणणे, हे या सभेचे उद्दिष्ट होते. त्यांनी बॉम्बे असोसिएशनच्यावतीने मुंबई विद्यापीठाच्या स्थापनेसाठी प्रयत्न केले. इसवी सन १८४० मध्ये कंपनी सरकारने बॉम्बे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटीचे कार्य व सरकारी शाळांचे कार्य करून “शिक्षण मंडळाची” स्थापना केली. डॉ भाऊ दाजी लाड हे इ.स १८५३ ते सन १८५५ या काळात या शिक्षण मंडळाचे अध्यक्ष सुद्धा होते.

त्यांनी स्त्री शिक्षणासाठी पुढाकार घेवून स्त्रियांना शिक्षण देणाऱ्या स्टुडंट्स लिटररी अँड सायंटिफिक सोसायटी या संस्थेचे ते पहिले भारतीय अध्यक्ष होते. या संस्थेतर्फे मुलींच्या तीन शाळा चालविल्या जात. लोहार चाळीतील कन्याशाळेला ते दरमहा आर्थिक साहाय्य देत. याच शाळेला पुढे ‘भाऊ दाजी गर्ल्स स्कूल’ हे नाव देण्यात आले. या संस्थेने मुंबईत ३ मराठी व ४ गुजराती शाळा सुरू केल्या होत्या. डॉ. भाऊ दाजी लाड हे या संस्थेचे १० वर्षे अध्यक्ष होते. त्यांनी या काळात संस्थेचा मोठा विकास घडवून आणला.

वनस्पती व प्राचीन इतिहास यांच्या संशोधनात त्यांनी विशेष लक्ष घातले. राणीचा बाग (जिजामाता उद्यान), अँल्बर्ट म्यूझियम, नेटिव्ह जनरल लायब्ररी, पेटिट इस्टिट्युट इ. संस्था स्थापन करण्यात ते अग्रेसर होते. जिजामाता बागेत त्यांच्या स्मरणार्थ एक वस्तुसंग्रहालयही उभारले आहे. भाऊंनी भारतभर दौरा करून हस्तलिखिते, शिलालेखांचे ठसे, दुर्मिळ चित्रे, नाणी, ताम्रपट, शस्त्रे इ. वस्तूंचा संग्रह करून इतिहास संशोधनात मोलाची भर घातली. मुंबईच्या रॉयल एशियाटिक सोसायटीचे ते सदस्य होते व पुढे उपाध्यक्ष झाले. वेगवेगळ्या परिषदांत त्यांनी प्राच्यविद्येच्या संदर्भात अनेक शोधनिबंध सादर केले. मुकुंदराज, हेमाद्री, सायण, हेमचंद्र इ. व्यक्तींचे तसेच कालीदासाचा कालनिर्णय आणि शिलालेख व ताम्रपट यांवरील त्यांचे शोधनिबंध अभ्यासपूर्ण होते. मॅक्स म्यूलर व रा. गो. भांडारकर यांनी या शोधनिबंधांविषयी गौरवोद्गार काढले आहेत. कालीदासाचे कुमारसंभव व मेरुतुंगाचार्यांचा प्रबंध चिंतामणि हे ग्रंथ त्यांनी संपादित केले. अशा प्रकारे त्यांचे शिक्षणक्षेत्र, वैदिकीयक्षेत्र, इतिहास संशोधन क्षेत्र इ. क्षेत्रातील त्यांचे महत्त्वपूर्ण कार्य दिसून येते.

१२.३.५ ज्योतिराव फुले:

महाराष्ट्राच्या सामाजिक, शैक्षणिक, धार्मिक, राजकीय, सांस्कृतिक जडघडणीत अथवा प्रबोधनाच्या वाटचालीत पहिल्या पिढीतील थोर क्रांतिकारक समाजसुधारक म्हणून

महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे स्थान अग्रगण्य आहे. महात्मा ज्योतिराव फुले यांचा जन्म सातारा जिल्ह्यातील कटगुन या गावी इ.स. १८२७ मध्ये गोविंदराव फुले व चिमणाबाई या दाम्पत्याच्या पोटी झाला. त्यांचे मूळ आडनाव गोन्हे होते. परंतु पुढे फुलांचा व्यवसाय स्वीकारल्यामुळे त्यांचे गोन्हे आडनाव मागे पडून फुले आडनाव प्राप्त झाले.

जोतीरावांना इंग्रजी शिक्षण घेण्याची इच्छा होती. परंतु त्यात अनेक अडचणी आल्या, तरी शालान्त परीक्षेइतके इंग्रजी शिक्षण त्यांनी पुरे केले. इंग्रजीतील उच्च दर्जाचे ग्रंथ समजण्याची पात्रता तसेच इंग्रजीत लेखन करण्याची क्षमताही त्यांनी प्राप्त करून घेतली. बौद्धिक शिक्षणाबरोबरच शरीरशिक्षणही घेतले. वस्ताद लहूजीबुवा मांग यांच्यापाशी दांडपट्टा शिकले, मल्लविद्या संपादन केली. शिक्षण पुरे केल्यावर १८४० मध्ये जोतीरावांचा विवाह सातारा जिल्ह्यातील शिरवळपासून ५ किमीवर असलेल्या नायगाव येथील खंडोजी नेवसे पाटील यांची कन्या सावित्री हिच्याशी झाला. सावित्रीबाईंचे शिक्षण जोतीरावांनीच पुरे केले.

वयाच्या २०व्या वर्षापासूनच त्यांनी सार्वजनिक जीवनात भाग घेण्यास सुरुवात केली होती. इंग्रजीत लिहिलेले साहित्य व इतिहास ग्रंथ वाचण्याचा त्यांना छंद होता.

समाजसेवेचे व्रत घेतलेल्या फुलेंनी ब्राम्हणशाहीमुळे उध्वस्त झालेल्या बहुजन समाजामध्ये वस्त्री वर्गात स्वाभिमान, आत्मबळ, निर्माण करण्यासाठी सर्व सुधारणांचे मूळ व स्वातंत्र्याचे उगमस्थान असणाऱ्या “शिक्षण” या क्षेत्रात परिवर्तन घडवून आणण्याचे ठरवले आणि त्यांनी बहुजन समाजामध्ये शिक्षण प्रसार करण्याचे कार्य हाती घेतले.

मुलींची पहिली शाळा:

तत्कालीन समाजजीवनामध्ये स्त्रियांनी शिक्षण घेणे म्हणजे धर्म बुडाला असे होते. समाजाच्या अशा मानसिक अवस्थेमध्ये इ.स. १८४८ मध्ये, महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी पुण्यातील बुधवार पेठेतील भिडेवाड्यात महाराष्ट्रातील पहिली मुलींची शाळा सुरू केली. पुढे मुलींची संख्या वाढू लागल्यामुळे सावित्रीबाई फुले यांना या कार्यात भाग घ्यावे लागले. या एका घटनेने सर्वतहा: हाहाकार झाला. धर्म बुडाला म्हणून त्यांना ब्राम्हण वर्गाकडून प्रचंड विरोधाला सामोरे जावे लागले. सर्वत्र त्यांची निंदा होवू लागली. लोकांनी त्यांना दगड, खडे मारले, श्राप दिले. अनेक प्रकारे त्यांची मानहानी करण्यात आली. सरकारी आधिकारिकांच्या लक्षात ही बाब समोर आली. त्यांनी महात्मा फुले यांचा पुण्याच्या विश्रामबाग वाड्यात एक दरबार भरवून इ.स. १८५२ मध्ये मुंबई सरकारने त्यांना दोनशे रुपये किमतीची शाल देवून त्यांचा सत्कार केला. इ.स. १८४८ च्या सुमारास पुण्यात काही हिंदू व युरोपियन लोकांनी ‘दक्षिणा प्राईज कमिटी’ स्थापन केली होती. त्या कमिटीमार्फत फुल्यांच्या या शाळेला ७५ रुपये महिना मदत म्हणून मिळू लागली. तेव्हा ज्योतिरावांनी एक कमिटी नेमून व पुण्यात आणखी दोन तीन शाळा स्थापन करून त्या त्या कमिटीच्या ताब्यात दिल्या. विश्राम बागेतील फुल्यांच्या भाषणाचा सरकारवरदेखील इतका मोठा परिणाम झाला की सरकारने महाराष्ट्रात ताबडतोब मुलींना शिक्षण देण्याची एक नवीन योजना तयार करून त्याप्रमाणे अंमलबजावणी सुरू केली. हे पाहून ज्योतिरावांनी आपल्या शाळा सरकारी शाळाखात्याच्या हवाली केल्या. ज्योतिरावांनी स्थापन केलेल्या शाळांपैकी विश्राम बागेजवळील एका शाळेला सरकारने पुढे इंग्रजी शिक्षणाचे वर्ग जोडून त्या शाळेला

हायस्कूलचे स्वरूप दिले. ज्योतिरावांनी स्थापन केलेली पहिली मुलींची शाळा 'मुलींचे हायस्कूल' या रूपाने पुण्यात आजही चालू आहे.

अस्पृश्यांची पहिली शाळा:

महाराष्ट्रामध्ये अस्पृश्यांना गुलामापेक्षा वाईट वागणूक मिळत असे. त्यांना शिक्षणाचाच नव्हे तर सार्वजनिक स्थळांचा वापर करण्याचा अधिकार देखील नव्हता. समाजाला त्याची सावलीदेखील विटाळ वाटत असे. अशा समाजामध्ये महात्मा फुले यांनी शिक्षण प्रसार करण्याचे ध्येय मनाशी बांधले. इ. स. १८५१ साली त्यांनी पुणे मुक्कामी नानांच्या पेठेत एकट्यांनी अस्पृश्यांची पहिली शाळा सुरु केली. ही शाळा सुरु झाल्याने पुण्याच्या ब्राह्मणांत फारच खळबळ उडाली. स्त्रिया व अतिशुद्ध हे उभय वर्ग ब्राह्मणांच्या मते अपवित्र त्यामुळे त्यांना विद्या शिकविणे व त्यांनी ती शिकणे हे ब्राह्मणांच्या दृष्टीने अघोर पाप वाटत असे.

अस्पृश्यांची थोडी मुले शाळेत येत, त्यांपैकी वरीष्ठ वर्गाच्या धमकीने व त्रासाने बरेच अस्पृश्य लोक आपली मुले पुन्हा शाळेतून काढून घरी बसवीत. ज्योतिरावांनी मोठ्या सायासाने जी मुले आज शाळेत आणावीत तोच उद्या घरी बसत असा जरी प्रकार होता, तरी ते कधी निराश मात्र झाले नाहीत. शिक्षण प्रसाराचा उपदेश करण्याची कला ज्योतिरावांना चांगली साधलेली होती. त्यांनी महारवाड्यात व मांगवाड्यात स्वतः फिरून मुलांची शाळेतील संख्या वाढवण्यासाठी चिकाटीने मेहनत घेतली. त्यामुळे त्यांच्या शाळेत महारा-मांगांच्या मुलांची संख्या थोडी थोडी वाढू लागली. सगळी काम एकट्याचे पूर्ण करणे शक्य नसल्याने त्यांना एक दुसरा शिक्षक पहावा लागला. त्यावेळी मागासलेल्या ब्राह्मणेतर समाजापैकी एखादा शिक्षक मिळणेसुद्धा दुर्लभ होते म्हणून निरुपायाने त्यांनी एक ब्राह्मण मास्तर ठेवला. ज्योतिरावांच्या या शाळेस अडथळा करण्यास ही एक उत्तम संधी आहे, हे पाहून ब्राह्मणांनी त्या ब्राह्मण मास्तराला घरी बसविले. ब्राम्हणांनी खूप तिखट भाषेत या घटनेचा विरोध करून निषेध केला. तेव्हा मात्र ज्योतिरावांना ब्राह्मणांच्या अधम नीतीचा अतिशय संताप आला. अशाप्रकारे एकाएकी ब्राह्मण मास्तराने शाळा सोडून दिल्यामुळे व अस्पृश्यांचे शाळेत शिकविण्याचे काम करण्यास दुसरे कोणी तयार नसल्यामुळे ज्योतिरावांनी सावित्रीबाईस या शाळेवरही दुसऱ्या शिक्षकांचे काम करावयास सांगितले. अस्पृश्यांची शाळा चालविण्याचे कामी विशेष कर्नल मेडोज टेलर, रा. जगन्नाथ सदाशिवजी, रा. सदाशिवराव गोवंडे, रा. मोरो विठ्ठल वाळवेकर, सर अस्कीन पेरी, रेव्हेंन्यू कमिशनर मि. रिव्हज वगैरे सदृहस्थानी ज्योतिरावांना द्रव्यद्वारा फारच मदत केली. पुढे दक्षिणा प्राईज कमिटीकडूनही या शाळेला महिन्यास ५० रु. मदतीदाखल मिळू लागले. तेव्हा शहरात आणखीन दोन ठिकाणी अस्पृश्यांच्या नवीन शाळा काढून त्या ज्योतिरावांनी १०-१२ वर्षांपर्यंत उत्तम रितीने चालविल्या. शाळा फारच वाढल्यामुळे व खर्च भागत नसल्यामुळे पुढे त्यांनी त्या पुणे म्युनिसिपालिटीच्या हवाली केल्या व ते दुसरे कार्य करावयास मोकळे झाले.

सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण:

ज्या वेळी इंग्लंड मध्ये सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण देण्याची चळवळ चालू होती. तेव्हा या कायद्याची आवश्यकता भारताला सुद्धा आहे, असे महात्मा फुले यांनी सरकारला कळवले.

१८७४ पासून सत्यशोधक समाजाच्या मंडळीनी समताने ठराव करून ते मुंबई सरकारकडे पाठविले आणि ठिकठिकाणच्या लोकांच्या नावाचे व सद्ध्यांचे विनंती अर्जही पाठविले. दहा वर्षांनंतर या ठरावाचा मुंबई सरकारने विचार करण्यास सुरुवात केली. त्यासाठी त्यांनी एक चौकशी समिती नेमली. चौकशी समितीचे अध्यक्ष मे. हंटरसाहेब हे होते. हंटर कमिशनने त्यावेळी अनेक लोकांच्या साक्षी घेतल्या. त्यामध्ये महात्मा ज्योतिरावांची जी साक्ष झाली ती फारच महत्त्वाची होती. हंटर कमिशनपुढे साक्ष देताना ते म्हणाले की, “सरकार आपणास जनतेचे मायबाप व खरे कनवाळू म्हणविते, त्याप्रमाणे खरोखरच जर सरकारला जनतेचा कळवळा येत असेल, तर सरकारने भल्याबुऱ्या सबबी व अडचणी लोकांपुढे न मांडता १२ वर्षांच्या आतील मुलीमुलांवर एकदम मोफत सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण सुरू करावे व म्युनिसिपल कमिट्यांनाही सक्ती करावी अशी या कायद्यात तरतूद व्हावी.” या साक्षीला सर्वांनी विरोध दर्शविला. म्हणून लोकमताचा कल घेवून सरकारने सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाकडे पाठ फिरवली.

महात्मा फुले त्याच्या निवेदनातील काही महत्त्वाचे विधाने खालीलप्रमाणे:

“मुंबई इलाख्यात प्राथमिक शिक्षणाची आबाळ झाली आहे. प्राथमिक शाळांना योग्य ती उपकरणे पुरवण्यात येत नाहीत . सरकार शिक्षणासाठी शेतकऱ्यांकडून कर घेते व तो पैसा ज्या कामासाठी उभा केला जातो, त्या कामासाठी मात्र खर्च होत नाही. या प्रांतातील जवळजवळ नऊ- दहा गावे म्हणजे जवळजवळ दहा लाख मुले यांची प्राथमिक शिक्षणाची काही सोय नाही. शेतकऱ्यांचे दारिद्र्य, त्यांच्या ठायी असलेल्या स्वावलंबनाचा अभाव, सुशिक्षित वर्गावर सर्वस्वी अवलंबून राहण्याची सवय, याला कारण शेतकऱ्यांमधील शिक्षणाची दुःस्थिती. शेतकरी व इतर कनिष्ठ गरीब वर्ग शिक्षणाचा फायदा घेऊ शकत नाहीत. त्यांच्यापैकी थोडीच मुले प्राथमिक व माध्यमिक शाळांत आढळतात. पण ती फार काळ शाळेत टिकत नाहीत; कारण पालक दारिद्र्याने गांजलेले असतात. शेतकरी व गरीब यांना मुले ही गुरे राखणे व शेतीच्या कामासाठी हवी असतात. त्यांना शाळेत टिकून धरण्यासाठी शिष्यवृत्त्या वा बक्षिसे यांचे प्रलोभन सरकारने ठेवले नाही. याबाबत माझे असे मत आहे की, जनतेत प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे करावे.”

“महार, मांग व अतिशूद्र जातींना जातिभेदाच्या दूषित पूर्वग्रहामुळे शाळेतून वगळण्यात आले. वरिष्ठ वर्गातील मुलांशेजारी त्यांना बसवण्यात येत नसे. त्यांच्यासाठी वेगळ्या शाळा काढल्या. परंतु त्या फक्त मोठ्या शहरांतून आहेत. महारमांगांची पाच हजारांवर वस्ती असलेल्या पुण्यात फक्त एकच शाळा आहे व त्या शाळेत फक्त तीस मुले उपस्थित असतात. शिक्षणखात्याच्या अधिकाऱ्यांना ही गोष्ट भूषणावह नाही. म्हणून मी सरकारला विनंती करतो, की ज्या गावात कनिष्ठ जातीची वस्ती असेल, तेथे वेगळ्या स्वतंत्र शाळा चालू कराव्यात. कारण दूषित पूर्वग्रहाने त्यांना इतर जातीच्या मुलांशेजारी बसता येत नाही.” “शिक्षणाच्या प्रचलित परिस्थितीत विद्यार्थ्यांच्या यशावर शिक्षकाचे वेतन ठरविणे ही गोष्ट गरीब अज्ञानी लोकांत शिक्षणप्रसार करण्याच्या दृष्टीने योग्य नव्हे; कारण खालच्या वर्गात शिक्षणाची आवड निर्माण करण्यात आली नाही. या विद्यार्थ्यांसाठी कुठलाही शिक्षक स्वतःच्या दायित्वावर शाळा चालविणार नाही असे वाटते. कारण त्याला पोटापुरती मिळकत होणार नाही. त्यांच्यासाठी शाळा सुरू करून विशेष प्रलोभने ठेवावीत. सरकारी शाळांतून जे शिक्षण देण्यात येते ते पक्क्या पायावर उभारले पाहिजे.”

आपली प्रगती तपासा:

१. ज्योतिबा फुलेंच्या शैक्षणिक कार्याचा थोडक्यात आढावा घ्या.

१२.३.६ महर्षी धोंडो केशव कर्वे:

'स्त्री शिक्षणाचे महाद्वार' महाराष्ट्रातील स्त्रियांसाठी खुले करून देणाऱ्या कृतिशील कर्मवीराचा जन्म १८ एप्रिल १८५८ रोजी कोकणातील शेरवली या गावी एका गरीब कुटुंबात झाला. त्यांच बालपण हे मुरुड मध्ये गेलं. त्यांचे प्राथमिक शिक्षण हे पंतोजीच्या खाजगी शाळेत झाले. कर्वे यांना गणित विषयात खूप रुची होती. त्यांचे पुढील शिक्षण हे रॉबट मनी ह्याच्या हायस्कूल मध्ये झाले. इ. स १८८४ मध्ये विल्सन कॉलेज मुंबई येथून गणित विषय घेवून बी.ए झाले. ते नोव्हेंबर १८८९ ते १९१४ पर्यंत गणिताचे प्राध्यापक झाले.

पुण्यातली हुजुरपागा शाळा आणि आणखी एक ट्रेनिंग कॉलेज एवढीच मुलींच्या शिक्षणाची सोय पुण्यात त्यावेळी होती. कर्वेच्या बालिकाश्रमाने केलेल्या कार्याचे लोकांना कौतुक होते. पण अधिक मुलींना संधी हवी असेही लोकांना व खुद्द कर्वे यांना वाटत होते. अविवाहित किंवा विवाहित स्त्रियांसाठी निवासभोजनासह शिक्षणाची सोय आणखी एखाद्या संस्थेद्वारे करणे आवश्यक आहे, हे कर्वे यांनी अनाथबालिकाश्रमाच्या व्यवस्थापन मंडळाला पटवून दिले. डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीने लकडी पुलाजवळ असलेल्या आपल्या वाड्यात महिला विद्यालय सुरू करण्यासाठी सहकार्य केले. पुढे हे महिला महाविद्यालयसुद्धा हिंगणे येथे हलवले. इ.स १९१५ मध्ये कर्वे यांनी अनाथ बालिकाश्रम, महिला महाविद्यालय व निष्काम कर्मठ यांच्या सेवक वसेविकांना एकत्र करून हिंगणे येथे महिला आश्रमाची स्थापना केली.

भारतात महिलांच्या उच्चशिक्षणाबाबत नवे क्रांतिपर्व सुरू झाले. जपानमधील महिला विद्यापीठाकडून प्रेरणा घेवून ३ जून १९१६ रोजी भारतातील पहिले महिला विद्यापीठ कर्वे यांनी सुरू केले. विद्यापीठाचे पहिले कुलगुरु म्हणून कर्वे यांचे मार्गदर्शक व गुरु डॉ. रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर यांचे नाव सुचविले गेले व उपकुलगुरु म्हणून डॉ. र. पु. परांजपे ही नाव निश्चित झाले.

६ जुलै १९१६ रोजी नवे महाविद्यालय सुरू झाले. पहिले प्राचार्यपदावर ना. म. आठवले यांची नियुक्ती झाली. महाविद्यालयातील प्रथम वर्षात महिलाश्रमातील चार मुलींना परीक्षा घेऊन प्रवेश देण्यात आला. मुंबई विद्यापीठातून मॅट्रिकची परीक्षा उत्तीर्ण झालेली रेवती केतकर ही विद्यार्थिनीही या महाविद्यालयात आली. कर्वे यांनी विद्यापीठाच्या प्रसारासाठी आपली भ्रमणयात्रा सुरू ठेवली. गावोगाव दौरे केले. अविश्रांत श्रम व अथक कार्य यामुळे स्थापनेपासून केवळ चार वर्षांच्या कालखंडात विद्यापीठाकडे २ लाख १६,०४१ रु. ६ पैसे इतकी रक्कम जमा होती. अनेक श्रीमंत, बरेच मध्यमवर्गीय आणि काही सामान्य व्यक्तींनीही या कार्यासाठी आपुलकीने मदत केली.

मुंबईत सर विठ्ठलदास ठाकरसी हे दानशूर गर्भश्रीमंत होते. त्यांनी कर्वे यांच्या महिला विद्यापीठाच्या विद्यमानस्थितीविषयी माहिती घेतली. पुढे कर्वे यांच्यासोबत झालेल्या बैठकीत, सर विठ्ठलदास ठाकरसी आणि त्यांचे वारस यांनी विद्यापीठाला प्रतिवर्षी

साडेबावन हजार रु . निरंतर देत रहावे. याशिवाय विद्यापीठाचे नाव 'श्रीमती नाथीबाई दामोदर ठाकरसी भारतवर्षीय महिला विद्यापीठ' असे ठेवावे असे ठरले. (तेव्हा पासून हे महिला विद्यापीठ "एस. एन. डी. टी महिला विद्यापीठ" या नावाने ओळखले जाऊ लागले.) पुण्यात ताबडतोब एक हायस्कूल सुरू करणे, हिंण्याचे कॉलेज लवकरच शहराच्या जवळ नेऊन तेथे वसतिगृह सुरू करणे. शक्य तितक्या लवकर मुंबईत एक कॉलेज काढून त्यात मराठी व गुजराती या अनुक्रमणिका दोन शाखा सुरू कराव्यात. पुण्यातले हायस्कूल व पुण्यातली शाळा यांना अनुक्रमे 'श्रीमती नाथीबाई दामोदर ठाकरसी कन्याशाळा' व 'श्रीमती नाथीबाई दामोदर ठाकरसी महिला पाठशाळा' अशी नावे द्यावीत. ठाकरसी वा त्यांचे वारस यांनी सूचित केलेले पाच सदस्य सिनेटवर असावेत अशा स्वरूपाच्या अटी मान्य करण्यात आल्या. तसेच राज्यात अनेक ठिकाणी पुढे महाविद्यालये स्थापन करण्यात आली.

महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागात शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठी महर्षी कर्वे यांनी इ.स १९३५ मध्ये महाराष्ट्र ग्राम प्राथमिक शिक्षण मंडळ सुरू केले.

अशा पद्धतीने कर्वे यांचे शैक्षणिक कार्य पुढे चालत राहिले. इ.स १९५१ मध्ये पुणे विद्यापीठ, त्याचप्रमाणे बनारस विद्यापीठ व एन. डी. टी महिला विद्यापीठ यांच्या कडून कर्वे यांना डी. लिट ही पदवी मिळाली होती.

१२.३.६ महर्षी धोंडो केशव कर्वे:

कोल्हापूर संस्थानचे राज्यकर्ते छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज यांनी बहुजनांच्या उद्धारासाठी अमूल्य कार्य केले आहे. संस्थानामध्ये शिक्षण क्षेत्रात ब्राम्हणवर्गाची मिरासदार होती. शिक्षणाची साधने अपुरी होती. बहुजन समाजाच्या अज्ञान, गुलामगिरी, दास्यतेचे मूळ हे शिक्षणाच्या अभावामुळे आहे, ह्याची त्यांना जाणीव झाली होती, त्यामुळे आपल्या संस्थानात व संस्थानाबाहेर त्यांनी त्यांच्या हयातीमध्ये बहुजन आणि बहिष्कृत समाजातील जनतेच्या शिक्षणास भरपूर प्राधान्य दिल्याचे दिसून येते.

त्यामध्ये त्यांनी प्राथमिक शिक्षण, माध्यमिक शिक्षण, उच्च शिक्षण, स्त्री शिक्षण, वसतिगृह इ. बाबतीत त्यांनी अगणित कार्य केले आहे. शाहू महाराजांचा जन्म २६ जून १८७४ रोजी झाला. कागलच्या जहागीरदार घाटगे घराण्यात जयसिंगराव आणि राधाबाई ह्या दांपत्याच्या पोटी झाला. त्यांचे पूर्वश्रमीचे नाव यशवंतराव. चौथ्या शिवाजींच्या अकाली निधनानंतर ते कोल्हापूरच्या गादीवर दत्तक गेले. सुरुवातीला त्यांचे राजकोटच्या राजकुमार महाविद्यालयात व नंतर धारवाड मध्ये शिक्षण झाले. एका युवराजाला दिले जाणारे राज्यकारभारचे सर्व शिक्षण हे महाराजांना दिले गेले.

प्राथमिक शिक्षण:

बहुजनांच्या उत्कर्षासाठी शिक्षणाच्या, विशेषतः प्राथमिक शिक्षणाच्या प्रसारावर भर दिला. त्यानुसार त्यांनी आपल्या संस्थानात "मोफत व सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण" देण्याचा जोरदार पुरस्कार केला. त्यानुसार त्यांनी २४ जुलै १९१७ रोजी एक जाहीरनामा प्रसिद्ध करून मोफत व सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण हा कायदा केला आणि तो अमंलात आणला (१९१७). प्रत्येक खेड्यात प्राथमिक शाळा सुरू केली. प्राथमिक शिक्षणावर या संस्थानात होणारा खर्च मोठा होता. शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण करण्यासाठी महाराजांनी स्वतंत्र शिक्षण

खात्याची स्थापना केली. त्यासाठी त्यांनी वार्षिक १ लाख रुपयांची जास्तीची तरतूद केली. १९१८-१९ पर्यंत या योजनेस विस्तृत स्वरूप देवून निरनिराळ्या खेड्यांत ९६ नवीन शाळा उघडण्यात आल्या. संस्थानातील प्राथमिक शिक्षणाची प्रगती किती झपाट्याने वाढत होती याचे निर्देशक म्हणून सन १९२२ मध्ये ४९६ शाळांमधून २६६२८ विद्यार्थी शिक्षण घेत होते.

अस्पृश्यांच्या शिक्षणासंबंधीचे कार्य:

राजर्षी शाहू महाराजांचे खालच्या जातीतील व अस्पृश्य वर्गातील मुलांच्या शिक्षणाकडे विशेष लक्ष होते. करवीर संस्थानात मागासवर्गीयांसाठी १९००-०१ मध्ये ६ शाळा होत्या व त्यामधून १९६ विद्यार्थी शिक्षण घेत होते, १९१२ - १३ या शैक्षणिक वर्षात २७ शाळा होत्या तर ६३६ विद्यार्थी, १९१७-१८ या वर्षात २२ शाळा व ४०१ विद्यार्थी आणि १९१८-१९ या शैक्षणिक वर्षात मागासवर्गीयांसाठी १९ शाळा असून त्यामधून ४७८ विद्यार्थी शिक्षण घेत होते. यावरून राजर्षी अस्पृश्यांच्या शिक्षणासंबंधी किती जागरूक होते व त्यांच्या उद्दारासाठी त्यांनी किती प्रयत्न चालवले होते हे लक्षात येते. करवीर संस्थानात अस्पृश्यांच्या मुलांसाठी स्वतंत्र शाळा होत्या. महाराजांनी त्या ८ ऑक्टोबर १९१९ रोजी एक जाहीरनामा काढून बंद केल्या.

माध्यमिक शिक्षण:

शाहू महाराजांनी प्राथमिक शिक्षणाप्रमाणे माध्यमिक शिक्षणाला प्राधान्य दिले. १८९३-९४ मध्ये कोल्हापूर संस्थानात केवळ ११ माध्यमिक शाळा होत्या. परंतु शाहूंच्या प्रयत्नांतून ही संख्या वाढून राजर्षींच्या कारकीर्दीच्या अखेरीस ती २४ झाली त्यामधून २१५१ विद्यार्थी शिक्षण घेत होते. गरीब विद्यार्थ्यांसाठी हायस्कूलचे मॅट्रिक्युलेशनपर्यंतचे शिक्षण मोफत करण्याचा विचार राजर्षींच्या मनात येऊन गेला होता, हे त्यांनी दिलेल्या एका आदेशावरून समजते. सर्वसामान्य व गोरगरीब लोकांच्या मनात शिक्षणाची लालसा निर्माण व्हावी यासाठी शाहू महाराजांनी बक्षिसे, शिष्यवृत्त्या व नादान्या देण्यास सुरुवात केली. १८९४ मध्ये त्यांनी राजाराम हायस्कूल व राजाराम कॉलेजमधील सर्व गरीब विद्यार्थ्यांना अनेक विद्यार्थ्यांना नादान्या दिल्या. याशिवाय गरीब, हुशार व होतकरू विद्यार्थ्यांना अनेक शिष्यवृत्त्या देत. उच्च माध्यमिक शाळांतील विद्यार्थ्यांना आर्थिक साहाय्यता व प्रोत्साहन देण्याच्या या हेतूने एकूण ६६ शिष्यवृत्त्या दिल्या जात होत्या. तसेच अनेक गरीब व होतकरू विद्यार्थ्यांना फी माफीच्या सवलती दिल्या जात होत्या.

उच्च शिक्षण:

सन १८८० मध्ये राजाराम हायस्कूलला जोडूनच 'राजाराम महाविद्यालय' सुरू करण्यात आले. हे करवीर संस्थानातील उच्चशिक्षण देणारे पहिले महाविद्यालय होते. या महाविद्यालयात सुरुवातीला केवळ ब्राह्मण व उच्च वर्गातील सरदार यांच्या मुलांनाच प्रवेश दिला जात होता, शाहू छत्रपतींनी खालच्या व मागास जातीतील विद्यार्थ्यांना प्रवेशासाठी हे महाविद्यालय खुले केले.

१८९४ मध्ये शाहू महाराजांच्या सुरुवातीच्या कारकीर्दीत राजाराम महाविद्यालयात केवळ ६१ विद्यार्थी शिक्षण घेत होते. महाराजांच्या प्रयत्नाने हीच संख्या १९२२ अखेर १७३

पर्यंत म्हणजे तिपटीने वाढली. यातील बरेच विद्यार्थी खालच्या व मागास जातीतून आले होते. त्यातील सर्व गरीब विद्यार्थ्यांना नादारी फी माफी दिल्याचे शाहूंनी जाहीर केले. सुरुवातीला अत्यल्प असलेले ब्राम्हणेतर मुलांचे प्रमाण १९२२ मध्ये २६५ पैकी १०० म्हणजे शेकडा सुमारे ३९ झाली. खेड्यापाड्यातील ब्राम्हणेतर मुलांच्या शिक्षणातील दूरवर असणाऱ्या महाविद्यालयामध्ये राहण्याची व जेवणाची मोठी अडचण निर्माण होत असे. ही अडचण दूर व्हावी म्हणून सन १८९७ मध्ये महाराजांनी राजाराम हायस्कूल व कॉलेजला जोडून एक विद्यार्थी वसतिगृह सुरू केले व त्या वसतिगृहावर देखरेख करण्यासाठी असि. जज्ज श्री. विश्वनाथराव गोखले यांची नेमणूक केली. हे वसतिगृह सर्व जातींच्या आणि धर्माच्या विद्यार्थ्यांकरिता खुले होते. मात्र या वसतिगृहात तीन वर्षांत एकाही ब्राम्हणेतर विद्यार्थ्यास प्रवेश देण्यात आला नाही म्हणून महाराजांना हे वसतिगृह बंद करणे भाग पडले. पुढे राजवींनी प्रत्येक जातीकरिता स्वतंत्र वसतिगृह सुरू करून ब्राम्हणेतरांच्या उच्च शिक्षणास गती दिली.

गरीब व होतकरू विद्यार्थ्यांचा उच्च शिक्षणास प्रोत्साहन मिळाव म्हणून विविध बक्षिसे, शिष्यवृत्त्या देण्याची व्यवस्था शाहू छत्रपतींनी केली होती. राजाराम कॉलेजातील विद्यार्थ्यांना रु. १५० च्या १२ शिष्यवृत्त्या १ बक्षीस व २ मेडल्स देण्यात आली. ७७ सुप्रसिद्ध शिक्षणतज्ज्ञ प्रि. सी. रा. तावडे यांना शिक्षणार्थ परदेश प्रवासासाठी २००० रुपये महाराजांनी दिले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पी. सी. पाटील यांना महाराजांनी उच्च शिक्षणासाठी वेळोवेळी शिष्यवृत्त्या व देणग्या देऊन मदत केली.

तांत्रिक शिक्षण:

कोल्हापुरात सन १९०३ मध्ये 'ओब्रायन टेक्निकल स्कूल' ची स्थापना केली. तेथे त्यांनी विविध उद्योगांसाठी आवश्यक असलेल्या सुधारित धंदेशिक्षणाची सोय केली. राजर्षींनी या संस्थेसाठी भव्य इमारत तर दिलीच शिवाय आवश्यक साहित्य व चांगले शिक्षकही उपलब्ध करून दिले. शाहू महाराजांनी औद्योगिक व तांत्रिक शिक्षणाचे महत्त्व ओळखून सन १९१२ मध्ये आपल्या वडीलांच्या स्मृतीप्रीत्यर्थ 'जयसिंगराव घाटगे टेक्निकल इन्स्टिट्यूटची' स्थापना केली. या संस्थेत सर्व जातिधर्माच्या विद्यार्थ्यांना प्रवेश खुला करण्यात आला, या संस्थेत विद्यार्थ्यांना तांत्रिक शिक्षण देण्याची व्यवस्था होती. तसेच सुतारकाम, लोहारकाम, ड्रॉइंग व इतर कलाकौशल्ये शिकविण्याची सोय करण्यात आली होती.

स्त्री शिक्षण:

आपल्या कारकिर्दीच्या प्रारंभीच्या पहिल्या तीन-चार वर्षांच्या काळातच स्त्री शिक्षणाला गती देण्याच्या हेतूने कोल्हापूरबाहेर भुदरगड, आजरा यासारख्या ग्रामीण डोंगरी भागात मुलींच्या शाळा सुरू केल्या. मुलींनी मुलांबरोबर शाळेत येऊन शिक्षण घ्यावे व शिक्षकांनी मुलींना तळमळीने शिकवावे यासाठी शिक्षकांना प्रोत्साहन व उत्तेजन देण्याच्या हेतूने मुलांच्या शाळेत पास होणाऱ्या मुलींच्या संख्येवर त्या शिक्षकांना खास बक्षिसे व इनाम देण्याची योजना सुरू केली. शाहू महाराजांनी बहुजन समाजातील प्रौढ स्त्रिया, विशेषतः मागास जातीतील शिक्षण घेऊ इच्छिणाऱ्या स्त्रियांसाठी राहण्या जेवण्यासहित शिक्षणाची सर्व व्यवस्था मोफत केली होती. महाराजांनी अस्पृश्य व मागास जातीतील मुलींच्या शिक्षणाकडे विशेष लक्ष पुरविले. त्यांनी चांभार व ढोर जातीतील मुलींसाठी एक शाळा सुरू केल्याची

नोंद आहे. त्याचबरोबर मुलींना व्यावसायिक शिक्षणाची सोय उपलब्ध करून देण्यासाठी त्यांनी दरबारच्या सरकारी हॉस्पिटलमध्ये मुलींसाठी नर्सिंग कोर्स सुरू करण्यात आला होता. स्त्रियांना अत्याधुनिक शिक्षण मिळावे म्हणून त्यासाठी ते विविध प्रयोग व कार्यक्रम राबवत असत.

वसतिगृह चळवळ:

छत्रपती शाहू राजांनी बहुजन विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणासाठी वसतिगृह बनविण्याची एक मोठी चळवळ उभारली. संस्थानात व संस्थांना बाहेर त्यांनी भरपूर प्रमाणात वसतिगृहांची उभारणी केली. त्याचा एक थोडक्यात आढावा.

१८ एप्रिल १९०१ रोजी श्रीमंत दत्ताजीराव घाटगे यांच्या अध्यक्षतेखाली व्हिक्टोरिया मराठा बोर्डिंगची स्थापना करण्यात आली. बोर्डिंगची प्रगती इतक्या वेगाने झाली की, १९०१ मध्ये फक्त १० विद्यार्थ्यांनिशी सुरू झालेल्या या बोर्डिंगमध्ये १९०४ मध्ये ३०० विद्यार्थ्यांना प्रवेश देण्यात आला व विशेष म्हणजे त्यापैकी निम्म्यापेक्षा अधिक विद्यार्थी दलित समाजातले होते. सुप्रसिद्ध शेतीतज्ज्ञ डॉ. पी. सी. पाटील हे या बोर्डिंगचे पहिले विद्यार्थी होते. एप्रिल १९०१ मध्ये जैन विद्यार्थ्यांसाठी 'दिगंबर जैन बोर्डिंग' ची स्थापना करण्यात आली. १९०९ मध्ये 'श्राविकाश्रम' नावाचे मुलींचे वसतिगृह सुरू करण्यात आले. १९०६ मध्ये 'वीरशैव लिंगायत' वसतिगृहाची स्थापना करण्यात आली. मुस्लिम पुढाऱ्यांनी 'दि मोहमेडन एज्युकेशन सोसायटी' ची स्थापना केली व मुस्लिम बोर्डिंगही सुरू केली. या सोसायटीस महाराजांनी २५,००० चौरस फूट जागा देऊन वार्षिक २५० रुपयांचे अनुदान सुरू केले.

आण्णासाहेब लठ्ठे यांच्या अध्यक्षतेखाली सभा होऊन अस्पृश्य समाजात शिक्षणाचा प्रसार करण्याच्या हेतूने अस्पृश्य मानलेल्या जातींत विद्याप्रसार करणारी 'मंडळी' नावाची संस्था स्थापन करण्यात आली. या संस्थेमार्फत अस्पृश्य विद्यार्थ्यांसाठी वसतिगृह सुरू करण्यात आले. १४ एप्रिल १९०८ रोजी वसतिगृहाचे प्रत्यक्ष कामकाज सुरू झाले. सोनार समाजाच्या शिक्षण कार्याला चालना देण्याच्या हेतूने व शाहू प्रेरणेने २४ डिसेंबर १९०८ रोजी 'दैवज्ञ शिक्षण समाज बोर्डिंग' ची स्थापना करण्यात आली. शिंपी समाजातील सामाजिक कार्यकर्त्यांना प्रोत्साहित करून राजर्षींनी २ एप्रिल १९१९ रोजी कोल्हापूरमधील उत्तरेश्वर भागात वाघाच्या तालमीच्या शेजारी 'श्री. नामदेव बोर्डिंग' ची स्थापना करण्यात आली. शाहू महाराजांनी ख्रिश्चन समाजाच्या विद्यार्थ्यांसाठी ७ जून १९१५ रोजी 'इंडियन ख्रिश्चन हॉस्टेल' शाहूपुरीत सुरू केले. १९१५ मध्ये 'रावबहादूर रघुनाथ व्यंकाजी सबनीस चांद्रसेनीय कायस्थ प्रभू विद्यार्थी वसतिगृह' सुरू केले. वैश्य बोर्डिंगची स्थापना शाहू प्रयत्नाने १९१८ मध्ये झाली. राजर्षींनी या बोर्डिंगसाठी रविवार पेठेत १,२३० चौरस यार्ड जागा दिली. अस्पृश्य जातींच्या विद्यार्थ्यांसाठी १ जानेवारी १९१९ रोजी स्वतंत्र ढोर- चांभार बोर्डिंग काढले. ब्राह्मणोतरांना वैदिक धर्मविधीचे शिक्षण देण्याच्या हेतून राजर्षींनी ६ जून १९२० रोजी जुन्या राजवाड्यावर 'शिवाजी वैदिक विद्यालय वसतिगृहाची' स्थापना केली.

अशा प्रकारे अनेक संस्थानात व संस्थांना वसतिगृहाची स्थापना करून विद्यार्थ्यांचे शिक्षण सुकर व्हावे यासाठी मोठ्याप्रमाणावर वसतिगृहाना त्यांनी जमिनी, देणग्या, वार्षिक अनुदाने, शिष्यवृत्त्या दिल्या.

१२.३.८ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर:

डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांचेवडील रामजी सकपाळ हे लष्करात सुभेदार मेजर होते. ते महू येथे असताना आंबेडकरांचा जन्म झाला. रत्नागिरी जिल्हात मंडणगडाजवळ असलेले आंबडे हे त्यांचे मूळ गाव. बाबासाहेब आंबेडकरांचे मूळनाव भीमराव रामजी आंबेडकर असे होते. भीमरावांचे प्राथमिक शिक्षण हे सातान्यास झाले. आंबेडकरांचे माध्यमिक व विद्यालयीन शिक्षण मुंबईच्या एल्फिन्स्टन हायस्कूल व कॉलेजमध्ये झाले. पदवी घेतल्यानंतर त्यांना बडोदा संस्थानची शिष्यवृत्ती मिळाली व १९१३ मध्ये ते उच्च शिक्षणासाठी अमेरिकेस गेले. तेथील कोलंबिया विद्यापीठातून त्यांनी अर्थशास्त्र विषयात एम.ए. व पीएच. डी. ह्या पदव्या मिळविल्या. भारतात परत आल्यानंतर त्यांनी बडोदा संस्थानची नोकरी धरली. बडोदा येथील वास्तव्यात त्यांना अस्पृश्य म्हणून जे अत्यंत कटू अनुभव आले, त्यांमुळे त्यांनी ती नोकरी सोडली व मुंबईस येऊन सिडनहॅम कॉलेजमध्ये प्राध्यापकाची नोकरी पत्करली. तोपर्यंत अस्पृश्य म्हणून पदोपदी त्यांची जी मानखंडना झाली, तिचा परिणाम त्यांच्या मनावर फार झाला. पुढे त्यांनी लंडन विद्यापीठाची डी. एस. सी. ही दुर्लभ पदवी १९२३ साली प्राप्त केली. ते बॅरिस्टरही झाले. मायदेशी परतताच मुंबईस त्यांनी वकिली सुरु केली. सरकारी विधि-महाविद्यालयात त्यांनी काही काळ प्राध्यापकाचे व प्राचार्याचेही काम केले. पुढे बाबासाहेब आंबेडकरांनी बहिष्कृत समाजामध्ये शिक्षण विषयक प्रबोधन केले. त्यांनी केलेल्या कार्यामुळे बहिष्कृत समाजामध्ये शैक्षणिक क्रांती घडून आली.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मानवी विचारांच्या आणि कार्याच्या सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक, राजकीय क्षेत्रामध्ये जसे अत्यंत महत्वपूर्ण परिवर्तनवादी कार्य व विचार प्रतिपादन केले; त्याचप्रमाणे शिक्षण क्षेत्रामध्ये सुद्धा त्यांनी सखोल अंशदान केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्थापन केलेल्या शिक्षणसंस्थांद्वारे महाराष्ट्रामध्ये भरीव असे शैक्षणिक कार्य केलेच परंतु शिक्षण विषयक महत्वपूर्ण वैचारिक योगदान सुद्धा दिले. बाबासाहेब आंबेडकरांनी बहिष्कृत जनतेस स्वावलंबी आणि स्वाभिमानी होण्यासाठी “शिका, संघटित व्हा व संघर्ष करा” असा मूलमंत्र दिला. तसेच त्यांनी प्राथमिक शिक्षण, उच्च शिक्षण, व्यावसायिक शिक्षण, सरकारचे शैक्षणिक धोरण, इंग्रजी शिक्षणाचे महत्व, शिक्षकविषयक विचार, इ. विचार आपल्या चळवळीचे मुखपत्र असलेल्या वृत्तपत्रातून म्हणजेच मूकनायक, बहिष्कृत भारत, जनता या मधून प्रतिपादन केले.

इ.स. १९२० सालचा १६ वा कायदा व १९२३ सालचा ४ था कायदा असे दोन कायदे मुंबई इलाख्यात प्रसारही करण्यात आले. यामध्ये जिल्ह्यांतील प्राथमिक शिक्षण स्थानिक म्युनिसिपालिट्या आणि लोकल बोर्डे यांजकडे सोपवून दिले होते. या संदर्भात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, “या कायद्यात अनेक दोष आहेत, मुख्य दोष म्हणजे प्राथमिक शिक्षणाची व्यवस्था कायदे कॉन्सिलसाच्या हातून काढून म्युनिसिपालिटी व लोकल बोर्डे यांच्या स्वाधीन करण्यात आली हा होय”. “प्राथमिक शिक्षणाचा प्रश्न अस्पृश्यवर्गाचा अगदी जिव्हाळ्याचा प्रश्न आहे. त्या प्रश्नाची अशा प्रकारची विल्हेवाट

झालेली पाहून आमचे मन क्षुब्ध झाले नाही तर कोणाचे होणार ?.” ६ मे रोजी झालेल्या परिषदेला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपले विचार शिक्षणमंत्री व परिषदेचे सभासद यांच्यापुढे स्पष्टपणे मांडले, त्यात ते म्हणतात, “प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार हा राष्ट्रीयदृष्ट्या अत्यंत महत्वाचा आहे. सध्याच्या युगात ज्या देशामधील बहुजन समाज निरक्षर आहे. अशा देशाचा जीवन कलहात टिकाव लागवयाचा नाही, हे सांगावयास नकोच, प्राथमिक शिक्षणाचा सार्वत्रिक प्रसार सर्वांगीण राष्ट्रीय प्रगतीचा पाया आहे. केवळ लोकांच्या खुशीवर हा प्रश्न सोपविल्यास प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार होण्यास कैक शतके लागतील. म्हणून प्राथमिक शिक्षणाच्या बाबतीत सक्तीचा कायदा करावा लागतो.

तसेच प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे केले असले तरी ते सर्वासाठीमोफत करावे असे बाबासाहेब आंबेडकरांना वाटत नव्हते. बहिष्कृत समाजाची गुलामगिरीनष्ट करण्याकरिता त्यांनी उच्चशिक्षण घेण्यावर भर दिला, त्याशिवाय त्यांची दास्यता कदापिसंपणार नाही असे ते म्हणत. इंग्रजी शिक्षणाचे महत्त्व प्रतिपादन करताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात “इंग्रजांच्या हिंदुस्तानातील लोकांच्या उन्नती करीता अंमलात आलेली पहिली सुधारणा म्हणजे येथील लोकांस इंग्रजी भाषेच्या द्वारे विद्यादान देणे हि होय . या वाघिणीच्या दुग्धामृताचे प्राशन केल्यानंतर येथील लोकांत वा उत्साह नवीन तेज नवीन स्फूर्ती निर्माण झाली.” तसेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे स्त्री पुरुष सहशिक्षणाचे पुरस्कर्ते होते. तत्कालीन प्रचलित प्राध्यापकांच्या वृत्तीवर त्यांनी सडकून टीका केली व खेदव्यक्त केला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना अभिप्रेत असलेले शिक्षण, शिक्षणसंस्था शिक्षक, शिक्षणपद्धती, विद्यापीठे, सरकारचे शैक्षणिक धोरण याचा एकंदरीत विचार करता त्यामध्ये राष्ट्रीयहित समाजहित दिसून येतो. बाबासाहेब आंबेडकरांना परिवर्तनवादी शिक्षण अपेक्षित होते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या शिक्षण कार्याची सुरुवात बहिष्कृत हितकारणी सभेपासून सुरू केले. सभेची स्थापना २० जुलै १९२४ मध्ये झाली. “Educate, Agitate and Organize” हे बहिष्कृत हितकारणी सभेचे ब्रीदवाक्य होते. अस्पृश्यांच्या हितासाठी शिक्षण प्रसार करणे, वाचनालय सुरू करणे, विद्यार्थी वसतिगृह काढणे अशी अनेक ध्येये सभेने स्वीकारली होती. या माध्यमातूनच अस्पृश्य मुलांना शिक्षण घेणे सोयीचे व्हावे म्हणून सोलापूर येथे १९२५ साली एक वसतिगृह सुरू करण्यात आले.

दलित शिक्षणसंस्थेची स्थापना:

१४ जून १९२८ रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी दलित शिक्षणसंस्थेची स्थापना केली. दलितांच्या माध्यमिक शिक्षणाची सोय करणे हे या संस्थेचे मुख्य ध्येय होते. दलित विद्यार्थ्यांना वसतिगृहाची सुविधा उपलब्ध करून देण्याच्या कार्यासाठी मुंबई सरकारने या संस्थेस मदत करावी असे आवाहन बाबासाहेबांनी केले. कारण माध्यमिक शिक्षणाची जबाबदारी पेलण्यास ही संस्था समर्थ नव्हती. त्यामुळे मुंबईच्या गव्हर्नरने ८ ऑक्टोबर १९२८ रोजी माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांसाठी ५ वसतिगृहे मंजूर केली. तसेच गव्हर्नरने दरमहा रु. ९०००/- चे अनुदानही वसतिगृहांना खर्चासाठी मंजूर केले. जेव्हा ही रक्कम खर्चासाठी अपूरी पडू लागली तेव्हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मुस्लिम व पारशी समुदायातील धर्मादाय संस्थांकडून व इतर काही देणगीदारांकडून आर्थिक मदत मिळवली.

पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना:

अस्पृश्यांसह निम्न मध्यमवर्गास उच्च शिक्षण देण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी ८ जुलै १९४५ रोजी 'पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीची' स्थापना केली. या संस्थेच्यावतीने १९४६ मध्ये मुंबईत सिद्धार्थ कला व विज्ञान महाविद्यालय, १९५० मध्ये औरंगाबाद येथे मिलिंद महाविद्यालय, १९५३ मध्ये मुंबईत सिद्धार्थ वाणिज्य व अर्थशास्त्र महाविद्यालय तर १९५६ मध्ये मुंबईत सिद्धार्थ विधी महाविद्यालय सर्व समाज बांधवासाठी सुरु केले.

आपली प्रगती तपासा:

१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक कार्य स्पष्ट करा.

१२.३.९ कर्मवीर भाऊराव पाटील:

कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे संपूर्ण आयुष्य त्यांनीबहुजन समाजाच्या शैक्षणिकविकासासाठी समर्पण केले. २२ सप्टेंबर १८८७ रोजी जन्मलेल्या भाऊराव पाटलांचे प्राथमिक शिक्षण कोल्हापुरात राजाराम विद्यालयात झाले. परंतु सहावीच्या परीक्षेत नापास झाल्याने त्यांना शाळा सोडावी लागली. भाऊरावांनी १९०९ मध्ये कोल्हापूर सोडले, तेथून निघताना मात्र शाहू महाराजांकडून समानतेची शिकवण व मागासलेल्या अस्पृश्य, भटक्या व गुन्हेगार जमातीविषयी अपार करुणेने मोठे अंतःकरण बरोबर घेऊन कोरेगावला आले. भाऊरावाच्या तारुण्यामध्ये शाहू महाराजांच्या सामाजिक सुधारणांपैकी सगळ्यात मोठा परिणाम झाला तो त्यांच्या बहुजनसमाजाच्या शिक्षणप्रेमाचा. शाहू महाराजांची भावना होती की अज्ञानांधकारात बुडालेल्या अठरापगड जातींच्या मुलांना शिक्षण देऊन शहाणे केल्याशिवाय त्यांच्या संस्थानात काय किंवा हिंदुस्थानात काय, लोकशाहीची मुळे रुजणार नाहीत व लोकशाही स्थिर होणार नाही. लोकांना लोकशाही व स्वातंत्र्य यांचा अन्योन्यसंबंध जाणवणार नाही.

ओगले काच कारखान्याचे व पुढे किलोस्कर नांगराचे १९१४ ते १९२२ या दरम्यान ते विक्रेते होते. याच दरम्यान भाऊराव सत्यशोधक समाजामधील जलसामध्ये भाग घेत असत व प्रबोधनाचे कार्य करत असत. हे करत असताना त्यांना बहुजनांची शोषणवस्था दिसून येत. ही स्थिती नष्ट करण्यासाठी सत्यशोधक समाजाची परिषद ता. २५ सप्टेंबर १९१९ रोजी काले, ता. कराड या गावी भरली असताना या सभेत त्यांनी 'रयत शिक्षण संस्था' स्थापण्याचा ठराव मांडला व तिच्याद्वारा सत्यशोधक समाजाचे सत्य आणि नित्य' असलेले शैक्षणिक कार्य करण्याचे ठरविले. त्याची सांगता दुधगावच्या धर्तीवर विद्यार्थी वसतिगृह सुरु करून झाली. ४ ऑक्टोबर-१९१९ रोजी दसऱ्याच्या दिवशी हे वसतिगृह सुरु झाले व रयत शिक्षण संस्थाही स्थापन झाली.

रयत शिक्षण संस्थेची आधारभूत तत्त्वे 'स्वावलंबन, आर्थिक स्वावलंबन, कमवा व शिका आणि धर्मनिरपेक्षता' ही होती. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी 'स्वावलंबी शिक्षण हेच आमचे ब्रीद' हे संस्थेचे बोधवाक्य ठरविले होते. १९२७ मध्ये छत्रपती शाहू महाराजांच्या मालकीची सातारा येथील धनिणीची बाग भाऊराव पाटील यांनी वार्षिक ५७५ रुपये खंडाने घेतली. सर्व विद्यार्थ्यांना या वसतिगृहात ठेवले. या वसतिगृहात स्वावलंबी शिक्षणाची योजना राबविली. छत्रपती शाहू महाराजांचे नाव या वसतिगृहास दिले. कर्मवीर भाऊराव पाटील

यांनी प्रशिक्षण महाविद्यालय, दुर्गम भागात शाळा सुरु केल्या. बाल गुन्हेगार मुलांसाठी शाळा, उच्च शिक्षण, व्यावसायिक व कौशल्यपूर्ण शिक्षण देऊन व्यक्तीच्या सुप्त क्षमतांचा विकास केला. २८ जुलै १९२८ रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शाहू बोर्डिंग हाऊसला भेट देऊन २५ रुपयांची देणगी दिली होती. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी आंबेडकरांच्या मातोश्री भीमाबाई यांच्या स्मरणार्थ सातारा येथे हायस्कूल सुरु केले. पुढेशिक्षकांना कौशल्य प्राप्त करण्याकरिता सातारा येथे ट्रेनिंग कॉलेज सुरु केले. १९३६ पर्यंत भाऊराव ज्या सातारा, सांगली आणि कोल्हापूर परिसरात राहात होते, त्या परिसरातील ग्रामीण भागात तात्कालीन काळात शिक्षणाची सोय नव्हती. मात्र भाऊरावांनी ही बाब लक्षात घेत त्यांनी या ग्रामीण भागात शाळा सुरु करण्यास सुरुवात केली. भाऊराव पाटील यांनी संस्थेमार्फत अशा ५७८ शाळा चालविल्या होत्या. या शाळेत इयत्ता १ ली ते ४ थी पर्यंतचे वर्ग एक शिक्षक सांभाळत. भाऊराव पाटील यांनी ७ वी पास झालेल्या अनेक तरुणांना स्वयंसेवी मराठी शाळेवर शिक्षक म्हणून काम करण्याची संधी दिली. या शिक्षकांना ट्रेनिंग कॉलेजमध्ये ट्रेनिंगसाठी पाठवून प्रशिक्षित करित आणि ते स्कूल बोर्डाच्या शाळेवर शिक्षक म्हणून नोकरी करित. सर्व शिक्षण प्रशिक्षित शिक्षकांच्या अधिन असावे सातारा येथे रयत शिक्षण संस्थेतर्फे १९३५ साली सिल्ह्वर ज्युबली रुरल ट्रेनिंग कॉलेज सुरु झाले.

२० जून १९४० मध्ये 'महाराजा सयाजीराव गायकवाड फ्री अँड रेसिडेन्शियल' (मोफत व वसतिगृहयुक्त विद्यालय) सुरु केले. ग्रामीण भागात प्राथमिक शिक्षणाची गरज होती. ती ओळखून प्राथमिक शिक्षणाला प्राधान्य दिले. तात्कालीन काळात शहरी भागात उच्च शिक्षणाची सोय होण्यासाठी महाविद्यालयांची स्थापना होत होती, परंतु ग्रामीण भागात प्राथमिक शिक्षण गरजेचे असल्यामुळे भाऊराव पाटील यांनी प्राथमिक शिक्षणानंतर उच्च शिक्षणास प्राधान्य दिले आणि श्रमाच्या मोबदल्यात उच्च शिक्षण मोफत अशी जाहिरात करून भाऊराव पाटील यांनी 'छत्रपती शिवाजी कॉलेज' सुरु केले. विविध विद्यालय आणि महाविद्यालय सुरु करण्यासाठी अनेकांकडून देणगी रुपाने रक्कम तसेच जमिनी स्वीकारल्या. भाऊरावांची या संदर्भातील विचारसरणी, "एका श्रीमंताने एक लाख रुपये देण्यापेक्षा एक लाख लोकांनी एक एक रुपया दिलेला अधिक मोलाचा असतो. यामुळे सार्वजनिक कामात लाख लाखांचा सहभाग व लाखो लोकांची सहानुभूती मिळते." माध्यमिक शाळांकरिता प्रशिक्षित शिक्षक हवेत यासाठी सातारा येथे 'आझाद कॉलेज ऑफ एज्युकेशन महाविद्यालय' सुरु केले. दुष्काळी व मागास भागात महाविद्यालये सुरु करण्यात आली. श्रमातून शिक्षण घेण्याच्या स्वावलंबी अशा अभिनव शैक्षणिक प्रयोगामुळे विद्यार्थ्यांना शिक्षणाची संधी मिळाली. श्रमातून मुल्यनिर्मिती त्यामधून व्यक्तीमत्त्व विकास या गोष्टी भाऊरावांच्या विचारात सहज पुढे येतात. 'कमवा व शिका' या माध्यमातून भाऊरावांनी तरुण वर्गामध्ये श्रमाबद्दलची प्रतिष्ठा निर्माण केली. कोणतेही काम करण्याची कधीही लाज वाटू नये. प्रत्येक कामाला प्रतिष्ठा असते व त्याचबरोबर त्यामधून मूल्य निर्मिती देखील होत असते, हा अतिशय महत्त्वाचा संस्कार भाऊरावांनी रयत शिक्षण संस्थेच्या माध्यमातून संपूर्ण समाजाला दिला. रयत शिक्षण संस्थेतून श्रमाला प्रतिष्ठा देणारी एक पिढीच निर्माण झाली की ज्या पिढीचा महाराष्ट्राच्या संपूर्ण विकासामध्ये फार मोठा मोलाचा वाटा होता. शिक्षणाचा उद्देश व्यक्तीमत्त्व घडविणे हा आहे. थोड्या संस्थात रयत शिक्षण १९४५ साली सातारा जिल्हा विद्यार्थी कांग्रेसने भाऊरावांना एक लाखाची थैली देण्याचा ठराव केला. त्यांत भाऊरावांचा महर्षी कर्मवीर भाऊराव पाटील असा उल्लेख करण्यात आला आहे.

पण 'रयतसेवक' ही उपाधी अगोदर देण्यात आली. आयुष्याच्या अखेरच्या क्षणी ते रुग्णालयामध्ये असताना ५ एप्रिल १९५९ रोजी त्यांना पद्मभूषण ह्या किताबाने सन्मान केला गेला. तसेच पुणे विद्यापीठाकडून त्यांना सन्मानाने डी. लीट ही पदवी दिली गेली.

१२.३.१० डॉ. पंजाबराव देशमुख:

डॉ. पंजाबराव देशमुख यांनी त्यांच्या कार्यकाळात इ.स. १९४८-४९ या काळात त्यांनी अकोट, यवतमाळ, तेलहार, नांदूर, मोर्शी आणि नागपूर या शहरांमध्ये नव्या आणि जुन्या शाळांना पुनर्जिवित केले. बहुजनांच्या विद्यार्थ्यांना शिक्षण घेण्यासाठी वसतिगृहे सुरू केली. श्री शिवाजी शिक्षण संस्थांतर्गत स्त्री शिक्षणासाठी त्यांनी वरुड येथे 'पार्वतीबाई धर्माधिकारी कन्या शाळा' स्थापन करून पुढे अमरावती येथे इ.स. १९५२ साली 'कस्तुरबा कन्या शाळा' स्थापन केली. इ.स. १९५३ साली त्यांनी श्रद्धानंद वसतिगृहाची निवासी कन्या शाळा स्थापन करून स्त्री शिक्षणासाठी पुढाकार घेतला. डॉ. पंजाबराव देशमुख यांनी इ.स. १९५० मध्ये शेतकरी, कष्टकरी मुलामुलींसाठी श्री. शिवाजी लोकविद्यापीठाची स्थापना केली. लोकविद्यापीठाचे उद्घाटन डॉ. राजेंद्र प्रसाद यांच्या हस्ते करून त्यांनी डॉ. ज्वालाप्रसाद यांची कुलगुरू म्हणून नियुक्ती केली. इ.स. १९५० साली लोकविद्यापीठाने अमरावती येथे 'कस्तुरबा मेडिकल अँड बेलफेअर सेंटर' सुरू केले. ग्रामसेवक ट्रेनिंग सेंटर, गांधी ग्रामोद्योग मंदिर हेही उपक्रम या विद्यापीठांतर्गत राबविले. 'शिवाजी पत्रिका' या नावाचे नियतकालिकही लोकविद्यापीठाने सुरू केले होते, ग्रामीण मुला-मुलींसाठी इ.स. १९२७ रोजी 'श्रद्धानंद छात्रालय' या वसतिगृहाची स्थापना केली. वसतिगृहाच्या राष्ट्रवादी संस्काराने प्रभावित झालेल्या विद्यार्थ्यांनी १९४२ 'चलेजाव' चळवळीत सहभाग नोंदवून कारावासही भोगला होता. वसतिगृहाचे महत्त्व जाणून त्यांनी गोरगरीब मुला-मुलींसाठी २९ वसतिगृहांची स्थापना केली.

अशा प्रकारे अनेक समाज सुधारकांनी महाराष्ट्राच्या शैक्षणिक विकासाच्या वाटचालीमध्ये महत्वाचे योगदान दिले आहे.

१२.४ सारांश

पूर्वीपासून शिक्षणाचा हक्क काही विशिष्ट वर्गा पुरता मर्यादित होता. परंतु शिक्षित वर्गातील काही समाजसुधारकांनी पुढाकार घेऊन शिक्षणाचा अधिकार सर्वांना मिळण्यासाठी प्रयत्न केले. शिक्षणापासून वंचित राहिलेल्या वर्गासाठी महाविद्यालय किंवा संस्था स्थापन करून त्यांना मुख्य प्रवाहात आणले. स्त्रियांनासुद्धा सनातनी लोकांनी शिक्षणाचा हक्क नाकारला होता. स्त्रियांनाही तेवढाच शिक्षणाचा अधिकार आहे आणि तो मिळण्यासाठी केवळ त्यांच्यासाठी महिला शाळा, महाविद्यालय स्थापन करून स्त्रियांना शिक्षणासाठी प्रोत्साहित करण्यात आले. स्त्रियांसाठी विशिष्ट नवीन वर्ग, ट्रेनिंग सेंटर सुरू करण्यात आले. शिक्षित स्त्रियांनीसुद्धा स्त्री शिक्षणासाठी योगदान दिले. गरीब मुलांसाठी काम करून शिकण्याची संधी उपलब्ध करून दिली, शिष्यवृत्ती देण्यात येत होत्या. समाजसुधारकांप्रमाणेच संस्थानातील राजांनी सुद्धा आपापल्या संस्थानामध्ये शिक्षणाच्या समान संधी उपलब्ध करून दिल्या, त्याचबरोबर गरजू व होतकरू विद्यार्थ्यांसाठी शिष्यवृत्त्या देऊ केल्या. या

सगळ्या पार्श्वभूमीतूनच भारत स्वातंत्र होताच संविधानाने भारतातील प्रत्येक नागरिकाला शिक्षण घेण्याचा मूलभूत अधिकार देऊ केला.

१२.५ प्रश्न

१. १९ व्या शतकातील महाराष्ट्राच्या शैक्षणिक क्षेत्राचा आढावा घ्या.
२. ब्रिटिश आगमन कालीन महाराष्ट्राची शैक्षणिक परिस्थिती स्पष्ट करा.
३. अस्पृश्य वर्गाच्या शैक्षणिक उद्धारासाठी समाजसुधारकांनी केलेल्या कार्याचा आढावा घ्या.
४. स्त्रीयांसाठी शिक्षण क्षेत्रात केलेल्या कार्याचा मागोवा घ्या.

१२.६ संदर्भ

महाराष्ट्रातील सामाजिक वसांस्कृतिकस्थित्यंतरे (खंड १) - रमेश वरखेड

आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास (खंड १) – के.के. चौधरी

महाराष्ट्रातील स्त्री सुधारक – डॉ.नीला पांढरे

विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र (खंड १) – य. दी.फडके

छ.शाहू महाराज – भा. ल. भोळे

महाराष्ट्रातील समाज सुधारणेचा इतिहास – जी.एल. भिडे, एन. डी.पाटील.

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे – सुहास कुलकर्णी

आचार्य बाळशास्त्री जांभेकर – व्ही. ए. पाटील

महाराष्ट्रातील समाजसेवक ऋषीमुनी – डॉ. पा.म.आलेगावकर

मराठी विश्वकोश (खंड १ ते १०)

स्त्री सुधारणांमध्ये समाजसुधारकांचे योगदान

घटक रचना

- १३.० उद्दिष्ट्ये
- १३.१ प्रस्तावना
- १३.२ स्त्री सुधारणेची आवश्यकता
- १३.३ समाजसुधारकांचे स्त्री सुधारणेचे कार्य
 - १३.३.१ स्त्री शिक्षणाची चळवळ
 - १३.३.२ विधवांचे प्रश्न आणि पुनर्विवाह
 - १३.३.३ बालविवाह
 - १३.३.४ सती व केशवपन
 - १३.३.५ ताराबाई शिंदे आणि स्त्री मुक्तीची कल्पना
 - १३.३.६ छ. राजर्षी शाहू महाराज व स्त्री सुधारणा
 - १३.३.७ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व स्त्रीविषयक दृष्टिकोन
- १३.४ सारांश
- १३.५ प्रश्न
- १३.६ संदर्भ

१३.० उद्दिष्ट्ये

१. तत्कालीन स्त्रियांच्या परिस्थितीचा आढावा घेणे.
२. स्त्रियांच्या उद्धारासाठी महाराष्ट्रातील समाजसुधारकांचे योगदान अभ्यासणे.
३. स्त्रियांवरील अनिष्ट प्रथा व त्याविरुद्ध केलेल्या कार्याचा आढावा घेणे.

१३.१ प्रस्तावना

भारतात राजकीय, आर्थिक, सांस्कृतिक अथवा सामाजिक जीवनात ब्रिटिश राजवटीच्या पाश्चात्यकिकरण करण्याच्या धोरणामुळे अमुलाग्र परिवर्तन घडून आले. या परिवर्तनाचे प्रभाव क्षेत्राचे स्वरूप व्यापक होते. यातील एक प्रभाव अतिशय महत्वाचा आहे आणि तो म्हणजे येथील समाज मनावर पडलेला पाश्चात्य शिक्षणाचा प्रभाव. ब्रिटिशांनी आणि मिशनरी मंडळींनी भारतात स्थापन केलेल्या शाळा व विद्यालयातून अनेक विद्यार्थी शिक्षण घेवू लागले. पाश्चात्य शिक्षण व्यवस्थेमुळे समाजातील अनिष्ट प्रथा-परंपरा, चाली-रिती, अंधश्रद्धा आणि त्यामुळे होत असलेले समाजजीवनाचे नुकसान याचे वास्तव स्वरूप नवं शिक्षितांच्या ध्यानात आले. म्हणून या इंग्रजी सुशिक्षित मंडळींनी या शोषण व्यवस्थेविरुद्ध आवाज

उठवला. भारतीय समाजातील नीती मूल्यांचे, रूढी परंपरांचे, शोषित वर्गाचे पारंपरिक चक्र उलट्या दिशेने फिरू लागले. इंग्रजी प्रबोधनाने जागरूक झालेल्या भारतातील तरुणांनी समाजातील शोषण सत्तेचे वास्तव लोकांसमोर आणले. बहुजन-वंचित वर्ग, शेतकरी, कष्टकरी, स्त्री वर्ग, दलित इ. संदर्भातील शोषण व्यवस्थेला कायदेशीर मार्गाने आव्हान दिले. यातील सर्वात ज्वलंत विषय हा स्त्रियांसंदर्भात होता. भारतीय समाजजीवन पुरुषसत्ताक धर्मशास्त्राने बंदिस्त केल्यामुळे प्राचीन कालखंडापासून स्त्रीला सार्वजनिक जीवनात कोणतेही अधिकार नव्हते. धर्मशास्त्राने तिला पुरुषांच्या अधीन राहण्यासाठी प्रेरित केले व त्यांच्यावर जाचक रूढी लादल्या गेल्या. त्यामुळे स्त्रियांमध्ये मोठी विषमता निर्माण झाली होती. एकंदरीत या सर्व व्यवस्थेचे स्वरूप सुधारकांनी १९ व्या शतकात समोर आणल्यामुळे त्याबाबत सुधारणांची मागणी होवू लागली व त्यांची परिणीती स्त्री सुधारणा चळवळीत झाली. १९ व्या शतकात महाराष्ट्रातील बहुतांशी सर्वच समाजसुधारकांनी स्त्री सुधारणेच्या प्रश्नाला वाचा फोडली आहे आणि सर्वांनीच स्त्री शिक्षण, विधवा पुनर्विवाह तसेच स्त्री समानतेचा आग्रह धरला आहे.

१३.२ स्त्री सुधारणेची आवश्यकता

प्राचीन काळापासून ते १९ व्या भारतीय समाज व्यवस्थेत स्त्री वर्गाबद्दलची जाणीव, मानसिकता, दर्जा अथवा दृष्टिकोन यामध्ये कोणताही फरक अथवा बदल झालेला दिसून येत नाही. हिंदूधर्माच्या ब्राम्हणी पितृसत्ताक जातीसंस्थेने स्त्रियांना धर्मशास्त्राच्या जाचक निर्बंधांमध्ये अडकून ठेवले होते. स्त्रियांना पुरुषांच्या अंकित ठेवण्यासाठी धर्माने त्यांना दर्जाहीन ठरवले, त्यांना कलंकित केले, उपभोगाचे साधन म्हणून त्यांच्याकडे बघण्याची मानसिक प्रवृत्ती समाजामध्ये बळावण्यास पाठबळ दिले. कुटुंबसंस्थेपासून ते सार्वजनिक जीवनापर्यंत शेकडो वर्षांपासून असणारी निर्बंधने रूढ होऊन त्याची परंपरा बनली, त्यामुळे स्त्री स्वातंत्र्य म्हणजे काय याचा स्पर्श ही स्त्री वर्गाला कधी होऊन गेला नव्हता. प्राचीन काळापासून स्त्रियांना कोणत्याही प्रकारचे स्वातंत्र्य किंवा उदार वागणूक दिली जात नसे. स्त्रियांना शूद्र वर्गाप्रमाणे वागणूक दिली जाई. तत्कालीन समाजात स्त्रियांना पशुवत जीवन व्यतीत करावे लागे. तसेच त्या अधिकारविहिन होत्या. त्यांना शिक्षणापासून वंचित ठेवण्यात आले होते. त्यामुळे त्यांच्यावर अंधश्रद्धा व देवभोळेपणा यांचा फार मोठा प्रभाव होता. आपल्यावर लादण्यात आलेली बंधने आपली भूषणे आहेत असा त्यांचा समज होता. पतिव्रता हा स्त्रीचा सर्वश्रेष्ठ असा सद्गुण मानला जाई. पतीची भक्ती, पतीसेवा यातच तिच्या जन्माचे सार्थक आहे, असे तिच्यावर शेकडो वर्षे बिंबविण्यात आले होते. समाजाने आणि शास्त्राने तिच्यापुढे पारलौकिक कल्याणाच्या अफाट कल्पना ठेवल्याने व सासर माहेरच्या कुलोद्धार आपले हाती एकवटलेला आहे, या भ्रामक जबाबदारींनी इतकी भरवून गेली होती ही की कोणत्याही दारुण परिस्थितीस समोरे जाण्याची तिची मानसिक व शारीरिक तयारी अतिशय भक्कमपणे झालेली होती. म्हणूनच बालपण संपत नाही त्या वयात लग्न झालेली मुलगी पति निधनानंतर तिला पती म्हणजे काय ? हे माहीत नसताना देखील सती जात असे. या संदर्भात लोकहितवादी यांनी म्हटले आहे की , “पुराणिक व भट यांनी सांगितल्यावरूनच बायका आपल्या नवऱ्याच्या प्रेताशी जिवंत जाळून घेत; याचे कारण काय म्हणाल तर अज्ञान फार... जर बायका शहाण्या व त्यास विद्या वगैरे शिकवावयाची चाल असती, तर ज्यांनी त्यास प्रथम सती जाण्यास सांगितले त्यांच्या त्यांनी शेंड्या वगैरे उपटून

टाकल्या असत्या. अजूनही जर स्त्रियांस विद्या वगैरे शिकविल्या तर त्या आपला पुनर्विवाह करतील आणि शास्त्री वगैरे जे त्यांस आडवे येतील, त्यांस पुसतील कीं, पुरुषांनी पाहिजे तितकी लग्ने करावी. मग स्त्रियांनी नवरा मेल्यावरही दुसरा नवरा का करू नये? आणि आपणच शास्त्रार्थ देऊन चालू करतील. परंतु असे होत नाही. कारण की, स्त्रियांस फार अज्ञानात ठेविल्या आहेत. यास्तव जे पुराणिक सांगतो ते त्यांस खरे वाटते.”

धार्मिक विधीत किंवा समारंभात भाग घेण्याचे तिला कोणतेही अधिकार नव्हते. तत्कालीन प्रस्थापित समाजाला स्त्री शिकू नये असे वाटत असे. जर स्त्री शिकली तर धर्म बुडतो अशी मान्यता होती. राजघराण्यातील स्त्रियांना थोड्याफार प्रमाणात शिक्षण उपलब्ध होत असे, परंतु सर्वसामान्य लोकांत स्त्री शिक्षणाची कल्पना नाकारली गेली होती.

एकत्र कुटुंब पद्धतीमध्ये स्त्रीचे स्थान गौण होते. सासू-सासरे, दीर, जावा, नंदा व घरातील इतर आस्रजन यांची मनोभावे सेवा करणे, हे तिचे आद्य कर्तव्य होते. काबाडकष्ट व पतीची शय्यासोबत करणारी एक दासी यापलीकडे तिला कुटुंबात स्थान नव्हते. पती-पत्नीचे संबंध फारसे जिव्हाळ्याचे नव्हते. त्यामुळे स्त्रियांना अतिप्रसंग व अडचणींना सुद्धा सामोरे जावे लागत असे. घरातील उपभोग्य वस्तू म्हणूनच तिच्याकडे पाहिले जात होते.

पतीच्या निधनानंतर त्याची पत्नी त्याच्या बरोबर सती जात असे. ती पतीच्या चितेवर स्वतःला जाळून घेत असे. सती जाणाऱ्या स्त्री समोर स्मृतीकरांनी फार मोठे पारलौकिक कल्पनांचे प्रलोभन ठेवले होते. तसेच सती जाण्याचा हक्क केवळ काही विशिष्ट जमाती पुरता मर्यादित नव्हता, तर सर्वच जाती-जमातींमध्ये ही प्रथा सर्रास प्रचलित होती. एकोणिसाव्या शतकात महाराष्ट्रात बंगाल इतकी सतीची चाल रुढ नव्हती, त्याचे प्रमाण कमी होते. उच्च वर्गामध्ये ही चाल मोठ्या प्रमाणात प्रचलित होती. विधवा राहून हाल-अपेष्टा सहन करण्यापेक्षा मेलेले काय वाईट ? असाही स्त्रीच्या मनामध्ये विचार येत होता, त्यामुळे त्या सती जात असे. तसेच तिच्यावर सती जाण्यासाठी जबरदस्तीही केली जात होती.

विषम विवाह ही त्या काळच्या समाजातील आणखी एक अनिष्ट प्रथा होती. किंबहुना दृष्ट म्हणता येईल अशी एक प्रथा होती. समाजाने पुरुषांना अनेक विवाह करण्याची मुभा दिली होती, त्यामुळेच पुरुष अगदी उतारवयातही लग्न करीत असत. परंतु अशा पुरुषांचा विवाह अज्ञान बालीके सोबत होत असे. अगदी मृत्यू पंथाला लागलेला किंवा वयाची साठी ओलांडलेला पुरुष सात-आठ वर्षांच्या नाबालिक मुलीशी लग्न करत असे. पुरुषांची विषयासक्ती किंवा पुत्रप्राप्तीची आशा ही अशा विवाहांची कारणे असत. गरीब मुलीचे बाप अगतिकतेमुळे किंवा पैशाच्या लोभामुळे अशा विवाहास तयार होत असत.

विधवा स्त्रीने तारुण्यसुलभ भावनांच्या आहारी जाऊन वाममार्गाकडे वळू नये किंवा तिच्याविषयी पुरुषाला आसक्ती वाटू नये, म्हणून तिचे केशवपन करून तिला विद्रूप बनविले जात असे. केशवपन ही अतिशय अघोरी वाटणारी प्रथा उच्च जातींमध्ये विशेषतः ब्राह्मणात मोठ्या प्रमाणावर रुढ होती. केशवपनासाठी विधवा स्त्रियांवर बऱ्याचदा सक्ती केली जात असे. या प्रथेप्रमाणे मृत पतीच्या देहा बरोबर पत्नीला केस जाळावे लागत, पत्नीचे वपन करून केस मृतदेहाजवळ स्मशानात पाठविण्यात आले नसतील, तर ब्राह्मण प्रेतास मंत्राग्नी देण्यास तयार होत नसत. त्यामुळे पती निधनानंतर पत्नीचे मुंडन करण्यात येई. अंगावर

पांढरेच किंवा एकाच रंगाचे 'तांबडे आलवण' म्हणून लुगडे असायचे. तिने कायम डोक्यावर पदर घेऊनच फिरायचे, वर मान करून बघायचे नाही, चारचौघात उठाबसायचे नाही, सण समारंभात लोकांना तोंडसुद्धा दाखवायचे नाही; असे अपमानकारक तिचे जगणे होत असे.

१८५४ साली अहमदनगरला घडलेली घटना; शंकराचार्य अहमदनगरला गेले असताना तिथे काही विधवांच्या तथाकथित व्यभिचाराच्या तक्रारी त्यांच्यासमोर दाखल करण्यात आल्या. त्यापैकी एका बालविधवेला शंकराचार्यांनी गाईचे शेण खाण्याची, तसेच गोमूत्र आणि स्वतःचे पाय धुतलेले पाणी पिण्याची शिक्षा दिली. शिवाय १९ रुपये दंड केला. याशिवाय त्या विधवेचे शुद्धिकरण करण्यासाठी तिला प्रायश्चित्त घेण्याचे फर्मावले. हे प्रायश्चित्त पुढीलप्रमाणे होते – “आंब्याच्या झाडाचा बुंधा कोरून एक ढोली तयार करावी. तिच्यात त्या मुलीला बसवून गवत – पाचोळा पेटवून तिला त्याची धग द्यावी. तिला चांगली धग जाणवू लागल्यावर बाहेर काढून तिचे केशवपन करावे आणि शेवटी एक हजार ब्राह्मणांना जेवण घालावे. म्हणजे ती विधवा शुद्ध होईल”.

ब्राह्मण जातींमध्ये विधवाविवाहाची प्रथा रूढ नव्हती. त्यामुळे अशा विधवांना आयुष्यभर कष्टप्रद जीवन व्यतीत करावे लागे. बालविवाह व विषमविवाह या प्रथांमुळे समाजात विधवांचे प्रमाण वाढत असत. एकोणिसाव्या शतकामध्ये विधवा स्त्रीकडे बघण्याची दृष्टी अतिशय तीक्ष्ण होती. तिला कोणत्याही प्रकारच्या धार्मिक विधीत किंवा समारंभात भाग घेण्याची मुभा नव्हती. विधवेचे दर्शन देखील अशुभ मानले जात असे. ब्राह्मणोत्तर जातींमध्ये विधवांच्या पुनर्विवाहाची प्रथा सर्रास सुरू होती.

महाराष्ट्रीय समाजात एकोणिसाव्या शतकातील विधवांची आणि त्यातही अल्पवयीन विधवांची संख्या पाहिल्यास विधवांच्या समस्याग्रस्त जीवनामुळे तत्कालीन समाजसुधारक अस्वस्थ का झाले होते आणि त्यांनी विधवा पुनर्विवाहाची चळवळ नेटाने का चालवली असावी याची कल्पना येते. २४ मार्च १८८७ च्या ज्ञानोदयाच्या अंकात भारतातील एकंदर विधवांची संख्या दिली आहे: एकंदर लोकसंख्येत स्त्रियांची संख्या ९ कोटी १९ लक्ष २९ हजार १२३ इतकी होती. त्यापैकी २ कोटी ९ लक्ष ३८ हजार ६२९ स्त्रिया विधवा होत्या. म्हणजे एकंदर स्त्रियांपैकी सुमारे २३ टक्के स्त्रिया वैधव्याचे जीवन जगत होत्या. या विधवा स्त्रियांपैकी निम्म्याहून अधिक म्हणजे १ कोटी ६१ लक्ष १९ हजार १३५ स्त्रिया हिंदू होत्या. एकूण विधवा स्त्रियांपैकी २ लक्ष ३८ हजार ८१ स्त्रिया अल्पवयीन (म्हणजे वय वर्षे ५ ते १५) होत्या. १५ ते २५ वर्षे वयोगटातल्या ११ लक्ष ६१ हजार २२४ स्त्रिया होत्या.

एकोणिसाव्या शतकात महाराष्ट्रात सर्वच जाती-जमातींमध्ये बालविवाहाची प्रथा रूढ होती. मुलीचे कमाल वय १८ वर्षांपेक्षा कमी वयात लग्न होत असत. इसवी सन १७९८-९९ मध्ये पेशवा दुसऱ्या बाजीरावाने अशी आज्ञा काढली होती की, नऊ वर्षांनंतर मुलगी बिन लग्नाची राहता कामा नये. बालविवाहाविरुद्ध जनमत जागृत करणारे समाजसुधारक बहरामजी मलबारी यांनी १८८८ साली विधवांच्या स्थितीविषयी लिहिलेल्या टिपणात म्हटले आहे की, “या क्षणी हिंदुस्थानामध्ये तीस वर्षांखालील २१ लाख स्त्रियांना विधवा राहावे लागते.”

आगरकरांनी २४ नोव्हेंबरच्या ‘सुधारक’ च्या अंकात सरकारी खानेसुमारीतली विधवांविषयीची आकडेवारी दिली आहे. ते म्हणतात, “ब्राह्मण जातीसंबंधाने पाहता मुलींचे लग्न ६ पासून ७ वर्षांपर्यंत होते, अशी सरासरी निघते. या स्थितीमुळे साहजिकच ब्राह्मण

लोकांत इतर जातींपेक्षा विधवांचे प्रमाण अधिक आहे. ब्राह्मणांच्या स्त्रियांपैकी तिसरा हिस्सा विधवा असतात. एकंदरीने पाहता इतर जातींपेक्षा ब्राह्मणजातीत विधवांचे प्रमाण शेकडा ५० जास्त आहे. ब्राह्मणी स्त्रियांत जितक्या विधवा असतात, त्यांपैकी एक तृतियांशहून अधिक बालविधवा असतात.”

स्त्रियांसाठी शिक्षण का महत्वाचे आहे या संदर्भात बाळशास्त्री जांभेकर त्यांच्या दर्पण मधून म्हणतात, “स्त्रियांची लहान वयात लग्ने होतात. पती निधनाने त्या बालविधवा होतात. पुन्हा विवाहाची मोकळीक नसल्यानेच त्या वाममार्गाकडे क्वचित वळतात. भ्रूणहत्येसारखे पातक त्यांच्या हातून होते. त्यासाठी त्यांना शिक्षण दिले पाहिजे.”

अशा प्रकारे महाराष्ट्रात वरील प्रमाणे स्त्री जीवनाची पार्श्वभूमी असता हिंदूधर्मातील विशिष्ट समाजरचनेमुळे स्त्रियांवर कशा पद्धतीने संस्थात्मक अन्याय होतो हे दाखविण्याचा प्रयत्न या सुधारणाचळवळी मधून केला गेला आणि स्त्री जीवन समृद्ध करण्याच्या दिशेने त्यांनी उपाययोजना केल्या.

आपली प्रगती तपासा

१. स्त्रियांची स्थिती बेदाण्याची आवश्यकता का भासत होती?
२. बालविधवा व विधवांची स्थितीचा थोडक्यात आढावा घ्या.

१३.३ समाजसुधारकांचे स्त्रीसुधारणेचे कार्य

१३.३.१ स्त्री शिक्षणाची चळवळ:

स्त्री शिक्षणाची सुरुवात...महिलांची पहिली शाळा ते पाहिले विद्यापीठ:

महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी समाजातील विषमता नष्ट करण्यासाठी मोठे प्रयत्न केले. त्यांनी सर्व बाबींचा विचार करून स्त्रियांच्या उध्दाराचे कार्य हाती घेतले. हिंदू स्त्रियांना गुलामगिरीतून मुक्त करण्यासाठी प्रयत्न करावयाचे ठरवले. भारतीय समाजाने स्त्रियांना समतेपासून व शिक्षणापासून वंचित ठेवले होते. भारतीय स्त्री उद्धरातील सर्वात महत्वाचा अडथळा म्हणजे शिक्षणाचा अभाव ही गोष्ट महात्मा फुले यांनी अचूक ओळखली होती. त्यामुळे त्यांनी स्त्री शिक्षणाचे कार्य हाती घेतले.

ऑगस्ट १८४८ मध्ये ज्योतीरावांनी पुण्याच्या बुधवार पेठेतील भिडे यांच्या वाड्यात पहिली मुलींची शाळा सुरु केली. या शाळेत स्वतः ज्योतीराव फुले शिक्षक म्हणून काम करत असत. तत्कालीन परिस्थितीत मुलींच्या शाळेत काम करण्यासाठी दुसरा शिक्षक मिळवणे ही त्यांना दुरापास्त बनले. तेव्हा जोतिबांनी आपली अशिक्षित पत्नी सावित्रीबाई फुले यांना घरीच लिहिण्या वाचण्यास शिकवले आणि त्यांची शिक्षक म्हणून नेमणूक केली आणि त्या पहिल्या “भारतीय शिक्षिका” बनल्या. ज्योतिबा फुले यांनी स्त्रियांसाठी शाळा सुरु केली व आपल्या पत्नीस शिक्षिकेचे काम करावयास लावले. ही गोष्ट पुण्यातील ब्राह्मण मंडळींच्या गळी उतरली नाही. त्यांनी सावित्रीबाईंना हरप्रकारे त्रास देण्यास सुरुवात केली. सावित्रीबाई शाळेत जात येत असताना तेव्हा काही लोक रस्त्यात उभे राहून सावित्रीबाईंना उद्देशून अपमानास्पद भाषा वापरत आणि त्यांची निंदा नालस्ती करीत. काही जण तर

त्यांच्या अंगावर खडे मारत व चिखल, शेण फेकत असत. प्रचंड जाचाला सामोरे जाताना त्यांनी आपल्या कार्यापासून माघार घेतली नाही.

ज्योतीरावांनी सुरु केलेली ही शाळा आर्थिक अडचणीमुळे लवकरच बंद पडली परंतु त्यांनी नाउमेद न होता जुलै १८५१ रोजी पुण्यातच बुधवार पेठेत अण्णासाहेब चिपळूणकर यांच्या वाड्यात मुलींची दुसरी शाळा उघडली. त्यानंतर १७ सप्टेंबर १८५१ रोजी पुण्यात रास्ता पेठत तर, १५ मार्च १८५२ रोजी पुण्याच्या वेताळ पेठेत (गुरुवार पेठ) अशा आणखी दोन मुलींच्या शाळा त्यांनी सुरु केल्या. अशा प्रकारे अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत महात्मा फुले यांनी स्त्री शिक्षणाची मुहूर्तमेढ रोवली. त्यांच्या कार्याची दखल घेवून मुंबई सरकारने पुणे महाविद्यालयाचे तत्कालीन प्राचार्य थॉमस काँडी यांच्या अध्यक्षतेखाली पुण्याच्या विश्रामबाग वाड्यात त्यांचा जाहीर सत्कार केला गेला.

स्टुडंट लिटररी अँड सायंटिफिक सोसायटी:

ज्योतीबा फुले यांच्यानंतर स्त्रीशिक्षणाचा प्रयत्न स्टुडंट लिटररी अँड सायंटिफिक सोसायटीने केला. निबंध आणि व्याख्यानांच्या द्वारे ज्ञानाचा प्रसार करणे, हा संस्थेचा मुख्य हेतू होता. बैरामजी कसेंट यांनी 'स्त्रीशिक्षण' या विषयावर निबंध वाचला होता. 'एक तरी विद्यार्थिनी प्रत्येकाने आपल्या कुटुंबाचे मन वळवून शाळेत आणावी' असे आवाहन अध्यक्ष दादाभाई नौरोजी यांनी केले होते. संस्थेने २१ ऑक्टोबर १८४९ मध्ये मुंबईत मराठी मुलींच्या तीन व पारशी व गुजराथी मुलींच्या चार शाळा सुरु केल्या. १८४८ मध्ये रामचंद्र गोपाळ टिपणीस यांच्या संपादनाखाली 'सुमित्र' हे स्त्रियांसाठी नियतकालिक सुरु केले. अनेक विषयांवरची माहिती स्त्रियांना त्यातून देण्याचा प्रयत्न असे.

स्टुडंट लिटररी अँड सायंटिफिक सोसायटीने स्त्रियांचे ट्रेनिंग कॉलेजेस स्थापन करण्यातही पुढाकार घेतला. १८७० मध्ये पुण्यात तर १८७१ मध्ये अहमदनगर येथे नॉर्मन स्कूलची स्थापना केली. १८८२ पर्यंत ३४ शिक्षिका तयार झाल्या. १९०२ मध्ये ही संख्या २३४ च्या पुढे गेली. १८५४ मध्ये शेट मंगलदास नथुभाई यांनी चांगली जागा बघून वाणी समाजातील मुलींसाठी शाळा सुरु केली. दर वर्षी २०० रु. खर्चास देऊन शाळेची व्यवस्था त्यांनी संस्थेकडे सोपवली.

१८६० च्या दशकानंतर स्त्रीशिक्षणाचा प्रसार पुणे, मुंबई या शहरांपुरता मर्यादित न राहाता शिक्षणाचे लोण सर्वत्र पसरू लागले होते. गावोगावी ध्येयवादी माणसे पुढे येऊन स्त्रियांसाठी शाळा सुरु करू लागले. धनिकांकडून आर्थिक मदतही मिळू लागली. लोकांना महत्त्व पटवून कडवा विरोध कमी होऊ लागला होता.

'स्त्रीशिक्षणाचा' विषय प्रत्यक्ष होणाऱ्या प्रयत्नांबरोबर तत्कालीन वृत्तपत्रांनीही उचलून घरला. स्त्रीशिक्षणाचे महत्त्व त्याचे परिणाम आवश्यकता याविषयी सातत्याने लिहिले जात असल्याने समाजाकडून प्रतिसादही मिळू लागला तसा स्त्रीशिक्षणाचा विस्तार होऊ लागला. १८४५ मध्ये मुंबईत स्थापन झालेल्या ग्रँट मेडिकल कॉलेजेने १८७५ मध्ये स्त्रियांसाठी रुग्ण शुश्रूषा प्रसुती विद्येचा अभ्यासक्रम सुरु केला. १८८४ मध्ये पुण्यात 'हायस्कूल फॉर इंडियन गर्ल्स' (हुजुरपागा) या संस्थेची स्थापना झाली. आवडाबाई साठे या शाळेची पहिली विद्यार्थिनी होत. १८८८ मध्ये कार्नेलिया सोराबजी ही पहिली विद्यार्थिनी डेक्कन

कॉलेजातून पदवीधर झाली. स्त्रियांच्या शिक्षणाचे दृश्य परिणाम दिसू लागले. १८८२ ला भारतात सुरु झालेल्या शिक्षणाचे मूल्यमापन करण्यासाठी नेमलेल्या हंटर कमिशनसमोर पं. रमाबाईची साक्ष झाली. स्त्रीशिक्षणाचे महत्त्व पं. रमाबाईंनी पुन्हा एकदा ठामपणे मांडले. न्या. रानडे यांच्या पत्नी रमाबाई रानडे, काशीबाई कानिटकर यांच्यासारख्या स्त्रिया सामाजिक कार्यात रस घेऊ लागल्या.

पंडिता रमाबाईंनी याच काळात १८८९ मध्ये शारदा सदन ची स्थपना करून स्त्री विधवा शिक्षणाच्या दृष्टीने महत्वाचे पाऊल टाकले. पुढे त्यांनी सप्टेंबर १८९८ रोजी “मुक्तीसदन” नावाची संस्था स्थापन केली. या ठिकाणी सुद्धा अनाथ मुली, विधवा स्त्रिया यांच्या शिक्षणाची मोफत सोय करण्यात आली.

२० व्या शतकाच्या उंबरठ्यावर असताना या सर्व घटनांनी स्त्रीशिक्षणाला असणारा विरोध जवळजवळ नाहीसा झाला. महाराष्ट्रातील जनतेची स्त्री शिक्षणाबाबतची मानसिकता सुद्धा बदलेली दिसते. एव्हाना स्त्रिया शिक्षण घेऊन समाजात घरात वावरत होत्या. शिक्षणाने स्त्रिया बिघडत नाहीत. उलट त्यांचे व्यक्तिमत्त्व सुधारते, याविषयी समाजाची खात्री पटली. उलट इतरांना स्त्रियांच्या प्रगतीचे दाखले (उदाहरण) दिले जाऊ लागले. परंतू अजूनही मोठ्या प्रमाणात स्त्री वर्गात शिक्षणाचा अभाव दिसून येतो.

विसाव्या शतकात स्त्रियांच्या शैक्षणिक प्रगतीने अधिक वेग घेतला. १८९४ मध्ये रमाबाईंनी प्रथम मुंबई येथे हिंदू लेडीज क्लबची स्थापना केली. १९०२ मध्ये पुण्यामध्ये स्वतंत्र शाखा सुरु करण्यात आली. पुढे रमाबाई रानडे यांच्या मार्गदर्शनाखाली स्त्रियांसाठी संस्था सुरु करण्याचे दयाराम गिंडमल यांनी ठरवले. १९०८ मध्ये मुंबई येथे सेवा सदन संस्थेची स्थापना करण्यात आली. शेठ माधवदास यांच्या जागेत काम सुरु केल्यानंतर दोन महिन्यांनी अमरोली हाऊस, गिरगाव येथे मोठ्या जागेत सेवासदनने स्त्रियांसाठी शिक्षण वर्ग, विणकाम, भरतकाम यांचे वर्ग, ग्रंथालय व वाचनालय सुरु केले. स्त्रियांच्या निवासाची सोय केली. सेवा सदनच्या कमिटीच्या रमाबाई रानडे कायमच्या अध्यक्ष होत्या. पहिल्या कमिटीत त्यांनी सर्व धर्माच्या स्त्रियांना सहभागी करून घेतले. १९०९ पासून पुण्यात सेवासदन सुरु करण्याचे ठरले. प्रथम पुणे लेडीज क्लबच्या अंतर्गत प्रायोगिक स्वरूपात दुपारी २ ते ५ या वेळात सुरु केले. मराठी, इंग्रजी व गणित या विषयाबरोबर कला कौशल्याचे शिक्षण देत विविध विषयांवर व्याख्याने आयोजित करत. पहिल्याच वर्षी उत्तम प्रतिसाद मिळाल्याने २ ऑक्टोबर १९०९ पासून पुणे सेवासदनची स्वतंत्र शाखा सुरु झाली. पंधरा स्त्रियांची पहिली कमिटी तयार झाली त्यामध्ये यमुनाबाई भट सेक्रेटरी म्हणून काम बघू लागल्या.

सेवासदन संस्थेचा विकास आणि विस्तार अतिशय वेगाने झाला. व्यवसायिक शिक्षण स्त्रियांना देऊन स्त्रियांना स्वतंत्र व्यवसाय, नोकरी करण्यास प्रशिक्षित करण्यावर विशेष भर होता. १९१० मध्ये नर्सिंग कोर्स, १९१४ मध्ये शिक्षकांच्या प्रशिक्षणासाठी नॉर्मल क्लास, १९१७ पासून तीन वर्ष सर्टिफिकेट कोर्स पाठोपाठ स्वतंत्र ट्रेनिंग कॉलेज सुरु करून सेवासदनने आपला क्षेत्र विस्तारही केला. सोलापूर, बारामती, अहमदनगर, अलिबाग येथे सेवा संस्थांच्या शाखा सुरु झाल्या.

महिला विद्यालय व पाहिले महिला विद्यापीठ:

महर्षी धोंडो केशव कर्वेनी १८९६ मध्ये 'अनाथ हिंदू महिलाश्रम' स्थापन केले. पुढे स्त्रियांना त्यांच्या दैनंदिन जीवनात उपयोगी पडेल आणि त्यांच्या स्वभावाला पोषक ठरेल अशा प्रकारचे शिक्षण देण्याच्या उद्देशाने ४ मार्च १९०७ रोजी पुणे येथे महिला विद्यालयाची स्थापना केली जे स्त्री शिक्षणाच्या दृष्टीने महत्वाचे ठरले. डिसेंबर १९११ मध्ये महिला विद्यालयाचे हिंगणे येथे स्थलांतर केले. या विद्यालयात गृहजीवन, आरोग्यशास्त्र, शिशुसंगोपनशास्त्र यांसारखे विषय शिकविण्याची सोय करण्यात आली. पुढे ४ नोव्हेंबर १९०८ रोजी कर्व्यांनी "निष्काम कर्म मठ" ची स्थापना केली. जून १९१७ मध्ये त्यांनी अध्यापिका विद्यालय सुरू केले तर, १९१८ मध्ये पुण्यात कन्याशाळेची स्थापना केली.

स्त्रियांसाठी एक स्वतंत्र विद्यापीठ स्थापन करावे, अशी कर्व्यांची इच्छा होती. त्यानुसार ३ जून, १९१६ रोजी त्यांनी हिंगणे येथे 'महिला विद्यापीठ'ची स्थापना केली. स्त्रियांच्या शिक्षणात त्या काळी इंग्रजी माध्यमाचा विशेष अडसर येत होता. म्हणून महिला विद्यापीठात शिक्षणाचे माध्यम मातृभाषा असावे असे ठरविण्यात आले. तथापि, इंग्रजी भाषेला असलेले महत्त्व विचारात घेऊन इंग्रजीच्या अध्यापनाचीही सोय करण्यात आली होती. स्त्री-जीवनाला उपयुक्त ठरतील आणि स्त्रियांच्या भावी विकासाला पोषक होतील अशा गृहजीवनशास्त्र, आरोग्यशास्त्र इत्यादी विषयांचा आवश्यक विषय म्हणून या विद्यापीठाच्या अभ्यासक्रमात अंतर्भाव करण्यात आला होता. पुढे स्त्री शिक्षणाचे क्षेत्र ही विस्तृत झाले. वैद्यकीय शिक्षण, व्यावसायिक शिक्षण, कलाशिक्षण, परिचारिका शिक्षण अशा विविध दिशांनी स्त्रियांची प्रगती विस्तारली.

सन १९२० मध्ये शेट विठ्ठलदास ठाकरसी यांनी आपल्या मातोश्री श्रीमती नाथीबाई दामोदर ठाकरसी यांच्या स्मरणार्थ १५ लाख रुपयांची देणगी या विद्यापीठाला दिली; त्यामुळे विद्यापीठाला चांगलेच आर्थिक स्थैर्य लाभले. पुढे या विद्यापीठाचे 'श्रीमती नाथीबाई दामोदर ठाकरसी महिला विद्यापीठ' त (SNDT) रूपांतर झाले. सन १९४९ मध्ये श्रीमती ना. दा. ठाकरसी महिला विद्यापीठ कायदा संमत झाला आणि १९५१ मध्ये या विद्यापीठास विद्यापीठ म्हणून मान्यता प्राप्त झाली. या विद्यापीठाला जोडलेल्या महाविद्यालयांची संख्या सतत वाढत चालली असून त्यांमधून हजारो स्त्रिया उच्च शिक्षणाचा लाभ घेत आहेत.

राजर्षी शाहू महाराज व स्त्री शिक्षण:

स्त्रीया शिकल्यावर त्या मुलांच्या संगोपनाबरोबरच कौटुंबिक स्वावलंबनास ही हातभार लावतील असे राजर्षी शाहू महाराजांचे मत होते. राजर्षी शाहू महाराजांच्या काळात मुलींच्या शिक्षणाची पायाभरणी सुरू झाली. प्रशिक्षित शिक्षिकाही तयार होऊ लागल्या होत्या. त्यांच्या कालखंडात रखमाबाई केळवकर, डॉ. कृष्णाबाई केळवकर, यमुनाबाई व द्वारकाबाई केळवकर इ. स्त्रीयांनी शिक्षणात लौकिक मिळविला. कोल्हापूर संस्थानाने ब्रिटिश सरकारकडे प्रशिक्षित शिक्षिकेची मागणी केली. तेव्हा रखमाबाईच्या नावाची शिफारस झाली. चौथे शिवाजीराजे (१८८३) यांच्या पत्नीला शिकविण्याचे काम त्यांनी केले. या काळात आबासाहेब घाटगे कागलकर संस्थानाचे रीजन्ट होते. (१८८३ ते १८९५) दरमहा ५५ रुपये पगारावर रखमाबाईंनी ट्रेनिंग स्कूलचा कारभार सांभाळला. सुरुवातीस लेडी सुपरिटेण्डेंट मिस लिटल यांच्या हाताखाली काम करित होत्या. मिस लिटल मायदेशी

गेल्यानंतर सन १८८५ मध्ये संस्थानामार्फत त्या ठिकाणी रखमाबाईंची निवड झाली. 'लेडी सुपरिटेण्डेंट ऑफ दि मेन स्कूल' असा हुद्दा त्यांना देण्यात आला.

राजर्षी शाहू महाराजांनी त्यांची सून इंदुमती राणीसाहेब (युवराज शिवाजीच्या विधवा पत्नी) यांनाही शिक्षणासाठी प्रोत्साहन दिले. त्या पुढे डॉक्टर झाल्या. त्यांनी राजाराम कॉलेजातील मुलींना शिक्षण फी माफ केली होती.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी आर्य समाजाच्या माध्यमातून स्त्रीयांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी शिक्षणाचा अधिकार आणि त्यांना समान सामाजिक दर्जा दिला पाहिजे याचे समर्थन केले.

१३.३.२ विधवांचे प्रश्न आणि पुनर्विवाह:

एकोणिसाव्या शतकाच्या तिसऱ्या दशकात हिंदू समाजातील काही पुरोगामी सभासदांनी विधवाविवाहाच्या प्रश्नावर गांभीर्याने विचार करायला सुरुवात केली. महाराष्ट्रातील विधवाविवाहाच्या चळवळीची सुरुवात व्यंकटरामशास्त्री या एका तेलगू ब्राह्मणाने नाशिक या पवित्र ठिकाणी केली. त्यांनी १८१७ मध्ये प्रथम विधवांच्या पुनर्विवाहाचा प्रश्न मांडला आणि शास्त्राच्या मंजूरीसाठी प्रयत्न केला. त्यांची मूर्ख म्हणून निर्भर्त्सना करण्यात आली आणि तिथेच ते प्रकरण संपले. तदनंतर बाळशास्त्री जांभेकरांच्या 'दर्पण'ने हा विषय खुल्या चर्चेसाठी ठेवला. त्याच्या बाजूने आणि विरोधी मते दर्पणमधून प्रकाशित झाली. पुढे ऑगस्ट व सप्टेंबर १८३७ च्या 'दर्पण'च्या अंकात बाळशास्त्री यांनी हिंदू विधवांचा पुनर्विवाह या शीर्षकाने तीन लेख लिहिले.

बाळशास्त्री जांभेकरांची समाजातील व हिंदू धर्मातील अनिष्ट प्रथा बंद पडाव्यात, किमान त्यांना आळा बसावा, अशी मनोभूमिका होती. त्यामुळे विधवा पुनर्विवाह, स्त्री शिक्षण यांचा त्यांनी पुरस्कार केला. आपल्या लोकांच्या मनावरील परंपरागत विचारांचा पगडा दूर व्हावा, यासाठी त्यांनी दर्पण मधून लेख लिहिले. विधवा विवाहाला शास्त्रीय आधार शोधून काढण्याची कामगिरी त्यांनी केली. त्याकरिता त्यांनी गंगाधर शास्त्री फडके यांच्याकडून त्यांनी ग्रंथ लिहून घेतला. बाळशास्त्री जांभेकर यांच्या मते, "समाजातील स्त्री शिक्षणाच्या अभावामुळे त्याचे पाऊल वाकडे पडते. त्यातून व्यभिचार, गर्भपात, बालहत्या, वर्ण संकर असे पापकर्म त्या करतात."

विधवांच्या पुनर्विवाहांची चर्चा इंग्रज राजवटीच्या अगदी आरंभीच्या काळापासून सुरू झाली असावी असे दिसते. १८२७ मध्ये हरि केशवजी व त्यांच्या सुतार जातीतील इतर काही शिक्षित जाणत्या लोकांनी साष्टी तालुक्यातील मालाड इथे स्वजातीयांची एक सभा घेतली. या सभेत इतर विषयांसोबत पुनर्विवाहाला मान्यता हाही एक विषय होता. तेव्हापासून या जातीत पुनर्विवाहाला फारशी अडचण राहिली नाही असे हरि केशवजींचे चरित्रकार सांगतात.

लोकहितवादींनीही 'ज्ञानोदय'मध्ये 'भरतखंडातील स्त्रियांची दुर्दशा' या विषयावर पत्र लिहिले. एवढ्यावरच लोकहितवादी थांबले नाहीत. २० मे १८४८ रोजी त्यांनी मुंबईचा तत्कालीन गव्हर्नर फॉकलंड यांच्याकडे सरकारने विधवाविवाह प्रश्नात लक्ष घालावे म्हणून अर्ज पाठवला. "Miseries of and crimes incidental to Brahmin widowhood,

with suggestions for their removal.” सरकारने विधवा विवाहावरील बंदी उठवणारा कायदा करावा अशी मागणी करून काही उपायही त्यांनी सुचवले.

विष्णुशास्त्री पंडित:

विष्णुशास्त्री पंडित हे विधवा पुनर्विवाह चळवळीतील एक कार्यकर्ते होते. ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांच्या विधवा विवाह या ग्रंथाचा विष्णुशास्त्री यांनी मराठीत अनुवाद केला. ईश्वरचंद्र विद्यासागर व विष्णुशास्त्री पंडित हे दोघेही विधवा विवाहाचे पुरस्कर्ते होते. तथापि या समस्येकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन भिन्न होता. सरकारने १८५६ मध्ये विधवा विवाहाला मान्यता देणारा कायदा केला. परंतु विधवा विवाहाला उत्तेजन मिळण्याच्या दृष्टीने हा कायदा पुरेसा नाही. अशा सुधारणांना समाजाने अंतःप्रेरणेने आशीर्वाद द्यावा लागतो, असे विष्णुशास्त्री यांचे मत होते. म्हणून विधवा विवाहाच्या प्रश्नवर अनेक शास्त्री पंडितांशी वेळोवेळी वाद विवाद केले.

विष्णुशास्त्री पंडित हे विधवाविवाह केवळ परस्पर करूनच स्वस्थ बसले नाहीत, तर असे विवाह घडवून आणण्यात त्यांनी प्रत्यक्ष पुढाकारही घेतला. त्यासाठी विष्णुशास्त्रींनी १४ डिसेंबर १८६५ रोजी “विधवा विवाह मंडळ” (पुनर्विवाहोत्तेजक मंडळ) ची स्थापना केली. विनायकराव जगन्नाथ शंकरशेट, विश्वनाथ नारायण मंडलिक, दादोबा पांडुरंग, महादेव गोविंद रानडे ही मंडळी या संस्थेची प्रमुख कार्यकर्ते होती. या संस्थेने विधवापुनर्विवाहाच्या चळवळीत मोठे योगदान दिले. पुनर्विवाह करायचे ते गुप्तपणे न करता उघडपणे करायचे; समाजाला त्यात सहभागी करून घेण्याचा प्रयत्न करायचा व पुनर्विवाहाची प्रथा प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न करायचा असे धोरण आखण्यात आले. या सभेचे उद्देश पुढीलप्रमाणे होते- १) निसर्ग आणि धर्माज्ञा लक्षात घेता पुनर्विवाह योग्य असता केवळ रुढीमुळे मागे पडला आहे. तो पुन्हा सुरू करणे व त्यास उत्तेजन देणे. २) या विषयाचे ज्ञान देणाऱ्या वाङ्मयाचा प्रसार व पुनर्विवाह करणाऱ्या व्यक्तींना मदत व्हावी म्हणून संस्थेच्या शाखा गावोगावी स्थापून त्यांच्या व्यवस्थेकरिता कार्यवाहकांची योजना करणे.

त्यांच्या प्रोत्साहनाने पुणे येथील नारायण जगन्नाथ भिडे यांनी पुनर्विवाह केला. त्यानंतर १५ जून १८६९ रोजी प्रभाकर भट परांजपे यांची कन्या वेणूबाई हिचा पांडुरंग विनायक कर्मकर यांच्याशी पुनर्विवाह घडवून आणला. या पुनर्विवाहमुळे सनातनी लोकांमध्ये मोठी खळबळ माजली. त्यांनी अशा विवाहांना विरोध करण्यासाठी जोरदार मोहिम उघडली. त्यांना बहिष्कार ही सहन करावा लागला. तथापि, अशा अनेक संकटांनी त्यांनी आपल्या कार्यात खंड पडू दिला नाही. विष्णुशास्त्री पंडित यांनी सन १८७४ च्या सुमारास त्यांची प्रथम पत्नी वारली त्यावेळी त्यांनी वामनराव आगाशे यांची विधवा कन्या कुसाबाई हिच्याशी पुनर्विवाह केला.

लोकहितवादी यांनी पुढाकार घेऊन अहमदाबाद इथे पुनर्विवाहोत्तेजक संस्थेची शाखा सुरू केली. ज्या मंडळींना पुनर्विवाह मान्य नव्हता, परंतु बालविवाहाची प्रथा नाहीशी व्हावी असे वाटत होते. पुनर्विवाहोत्तेजक मंडळीचे दुसरे एक सभासद मामा परमानंद यांनी आपल्या घराशेजारी चोळकर वाडीतील रिकाम्या खोल्या मिळवून तिथे पुनर्विवाहित मंडळींची एक छोटी वसाहतच स्थापन केली होती.

१८७१मध्ये बनिया जातीतील शेट माधवदास रघुनाथदास यांनी स्वतः विधवेशी पुनर्विवाह तर केलाच; पण पुढे १८८८ मध्ये विधवांचे विवाह लावण्यासाठी स्थळ असावे म्हणून 'विधवा विवाहमंदिर' बांधून दिले आणि स्वतः सोळा पुनर्विवाह लावले. ज्या वेळी रानडे याची पहिली पत्नी वारल्या नंतर सुधारकांचे धुरीण असलेले रानडे हे विधवेशोबत पुनर्विवाह करतील अशी त्याच्या मित्र सुधारकांची अपेक्षा होती. परंतु वडीलांच्या दबावाला बळी पडून त्यांनी एका अकरा वर्षांच्या मुली सोबत लग्न केले. त्यावेळी सनातनी आणि सुधारक या दोघांकडून त्यांच्यावर टिकेचा भडिमार झाला. विष्णुशास्त्री पंडित तर त्यांना, "You are killing the course of widow marriage" अशा मजकुराची तार पाठवली.

विधवाविवाह चळवळीतील महत्वाची व्यक्ती म्हणून मोरोबा कान्होबा हे परिचित आहेत. त्यांनी विष्णुशास्त्री यांच्या सोबत पुनर्विवाह कार्यात मोलाचे सहकार्य केले होते. त्यांना एक मुलगी होती व तिचे पती ती लहान असतानाच मृत्यू पावले. म्हणून वडिलांनी तिला पुनर्विवाहाचा आग्रह धरला. परंतु आईचा ह्या गोष्टीला विरोध होता. या तणावा मधून पुढे तिने जीव दिला. म्हणून मोरोबा कान्होबा शांत बसले नाहीत त्यांनी स्वतःच विधवेशी पुनर्विवाह करण्याचा निश्चय केला. त्यासाठी वर्तमानपत्रात जाहिरात देऊन पदरी एक मूल असलेल्या २१ वर्षे वयाच्या विधवेशी विवाह केला. परंतु मोरोबांच्या कुटुंबात, नातेवाइकांत व जातीत या विवाहाविरुद्ध फारच तीव्र प्रतिक्रिया उमटल्या. मोरोबांना पत्नीसह बहिष्कृत करण्याचा निर्णय झाला. या घटनेची अखेर मात्र फारच करुण झाली. १८ फेब्रुवारी १८७१ रोजी पहाटे मोरोबांच्या स्वतःच्या वाड्यातल्या विहिरीत मोरोबा व त्यांच्या पत्नीची प्रेते परस्पराना बांधलेल्या अवस्थेत तरंगताना आढळून आली.

१८०० ते १९०० या १९ व्या शतकात एकूण ३९ विधवांचे पुनर्विवाह ब्राम्हण समाजात घडून आले.

बहरामजी मलबारी:

१८७२ च्या प्रस्थापित कायदानुसार मुलीचे लग्नाचे वय दहा असण्याला सरकारची मान्यता होती. परंतु बालविधवांची समस्या दूर व्हावी यासाठी मुलीच्या लग्नाचे संमती वय अधिक असले पाहिजे, हे सुधारकांना जाणवू लागले होते. ही जाणीव झालेले आणि त्या दृष्टीने चळवळ करणारे पहिले सुधारक म्हणजे बहरामजी मलबारी हे होत. बहरामजी मलबारी (१८५३-१९१२) यांचा जन्म सुरतेला झाला. १८७५ साली ते मॅट्रिक झाले आणि आपल्या गद्य-पद्य लेखनाद्वारे स्त्रियांचे प्रश्न मांडायला सुरुवात केली. १८८० मध्ये मलबारी व त्यांचे मित्र यांनी 'इंडियन स्पेक्टेटर' हे वृत्तपत्र सुरू केले. मामा परमानंद यांची त्यांना या कामी मदत होत होती.

बालविवाह आणि असंमत वैधव्य हे स्त्रियांच्या संदर्भातले दोन प्रश्न मलबारी यांनी १८८४ पासून पुढची पाच-सहा वर्षे धरून लावले. विधवांचा प्रश्न हा मलबारींच्या लेखी केवळ हिंदू स्त्रियांचा, हिंदू धर्मातर्गत असलेला प्रश्न नव्हता, तर तो एकंदर स्त्रीवर्गाचा प्रश्न होता. त्यामुळे या प्रश्नाचा विचार ते धार्मिक नव्हे, तर सामाजिक संदर्भात करत होते. मलबारींनी स्त्रियांच्या प्रश्नावर जनजागृती करण्यास सुरुवात केल्यावर हिंदू स्त्रियांच्या स्थितीचे अतिरंजित दुःखी असे वर्णन केल्याबद्दल त्यांच्यावर टीका झाली. ते पारशी आहेत, हिंदू धर्माबाहेरचे आहेत तसेच त्यांना याविषयी काही बोलण्याचा अधिकार नाही, असेही सूचित करण्यात आले.

परंतु "संपूर्ण मानवजातीत कोणी मानव बाहेरचा असू शकतो का? आपल्या परीने आपल्या बांधवांचे दुःख हलके करणे हे प्रत्येक मानवाचे कर्तव्य नव्हे काय?" अशी बरामजी मलबारी यांची मानवतावादी भूमिका होती.

बालविवाहामुळे घडून येणारे दुष्परिणाम व वैधव्यात जीवन कंठावे लागल्याने स्त्रियांची होणारी कुंचबणा व त्याचे दुष्परिणाम याची जाणीव करून देणारी दोन निवेदने मलबारी यांनी तयार केली व ती देशभरातील सरकारी अधिकारी, पुढारी व समाजसुधारक-विचारवंत यांच्याकडे पाठवली. भारताचा व्हाइसरॉय लॉर्ड रिपन याला १८८४ च्या मे महिन्यात शिमल्याला जाऊन ते भेटले. लॉर्ड रिपनने त्यांना संपूर्ण पाठिंबा दिला आणि या प्रश्नावर लोकमत आजमावण्याचे सुचवले. ब्रिटिश सरकारने मलबारींच्या निवेदनाचा स्वीकार केला आणि ते निवेदन वेगवेगळ्या प्रांतांतील सरकारांकडे लोकमत आजमावण्यासाठी पाठवण्यात आले. खुद्द मलबारी यांनी देशाच्या विविध भागांतल्या विचारवंत-सुधारकांना भेटून आपल्या भूमिकेचा प्रचार सुरू ठेवला. महाराष्ट्रात मामा परमानंद व महादेव गोविंद रानडे या दोघांनीही मलबारींना भरपूर सहाय्य केले. मलबारी यांची निवेदने प्रसिद्ध झाल्यानंतर मामा परमानंद यांनी प्रार्थना समाजाचे मुखपत्र असलेल्या 'सुबोधपत्रिका' या नियतकालिकाच्या ७ सप्टेंबर १८८४च्या अंकात त्यासंदर्भात एक लेख लिहिला.

परंतु मलबारींच्या या मोहिमेला सनातनी हिंदू लोकांकडून प्रचंड विरोध झाला. या पारशी माणसाला आमच्या धर्मात लुडबूड करण्याचा अधिकार काय आहे, असा आक्षेप घेण्यात आला. मलबारींच्या विरुद्ध अनेक पत्रके छापण्यात आली आणि जागोजागी सभा भरून त्यात मलबारींच्या निषेधाचे ठराव पास करण्यात आले.

मलबारींच्या सततच्या पाठपुराव्यामुळे १८८६ सालच्या मे महिन्यात मुंबई सरकारातील एक मंत्री मेलव्हिल यांनी मलबारी यांच्या निवेदनासंबंधी त्यांना एक पत्र पाठवून त्यांचे अभिनंदन केले आणि मुलींच्या विवाहाची वयोमर्यादा वाढविण्याचा कायदा करण्याविषयीचे सूतोवाच केले. ही बातमी लागताच अस्वस्थ झालेल्या शास्त्री-पंडितांच्या एका शिष्टमंडळाने गव्हर्नर लॉर्ड रे यांची भेट घेऊन त्यांना १८५८ मधील इंग्लंडच्या राणीच्या जाहीरनाम्यातील 'इंग्रज सरकार जनतेच्या धार्मिक बाबतीत ढवळाढवळ करणार नाही' या आश्वासनाची आठवण करून दिली. यानंतर लवकरच सरकारतर्फे सरकारने या प्रश्नात लक्ष घालावे अशी वेळ अजून आलेली नाही आहे, असे जाहीर केले. तरी बहरामजी मलबारी यांनी निराश न होता आपले प्रयत्न सुरूच ठेवले. पुढे ते या संदर्भात इंग्लंड मध्ये गेले व भारतातील स्त्रियांना कसकसे दुःख भोगावे लागते, त्यातून त्यांची सुटका करण्याचा प्रयत्न समाजसुधारक कसा करत आहेत आणि भारतातले इंग्रज सरकार मात्र धार्मिक बाबतीत हस्तक्षेप न करण्याचे निमित्त पुढे करत याविषयी जबाबदारी टाळू पाहत आहे या परिस्थितीची साद्यंत हकिगत सांगणारी 'An appeal from the Daughters of India' ही पुस्तिका त्यांनी तयार करवून घेतली.

अखेर संमती वयाचे बील ९ जानेवारी १८९० रोजी भारत सरकारच्या कायदेमंडळापुढे मंजूरीसाठी आल्यानंतर बऱ्याच वादविवादानंतर २० मार्च १८९१ रोजी स्त्रियांच्या विवाहाच्या संमतीवयाचा कायदा भारत सरकारने मंजूर केला.

विधवा स्त्रियांची एकूण परिस्थिती विचारात घेता ताराबाई शिंदे यांनी परखड शब्दात भाष्य केले आहे. त्या म्हणतात, “स्त्रीचे सुंदरपण घालवतात, अलंकार जातात, तिला सर्व तऱ्हेने नागविले जाते. लग्नकार्यात, समारंभात, जेथे काही सौभाग्यकारक असेल तेथे तिला जाण्याची बंदी. तेव्हा देवांजवळ ‘या नवऱ्याला देवा तुम्ही लवकर न्याहो’ असा कांहीं तिने अर्ज का केला होता?” असा प्रश्न विचारतात.

सुधारकांच्या प्रयत्नाला यश येवून अनेक ठिकाणी समाजामधील स्त्रियांनी पुनर्विवाह केल्याच्या नोंदी सापडतात. परंतु यासर्व विवाहांना सनातनी विरोधाला प्रखरपणे तोंड द्यावे लागले.

महात्मा ज्योतीराव फुले यांचे बालहत्या प्रतिबंध गृह:

विधवांच्या पुनर्विवाहास समाजाचा विरोध, मुलामुलींचे लहानपणीच (बालविवाह) विवाह करणे आणि त्यालाच जोडून त्यांचे केशवपन वगैरे करणे विधवा पुनर्विवाहाची सुधारणा त्याकाळी समाजाला पचनी पडणे कठीण होते. त्याला बराच अवधी लागणार होता. एखादे विधवेचे चुकून वेडेवाकडे पाऊल पडले तर तिची वाईट अवस्था होई अशा विधवांना त्याकाळी भ्रूणहत्या किंवा आत्महत्या यांशिवाय गत्यंतर नव्हते. अशा स्त्रियांच्या हालअपेष्टा करणाऱ्या दुष्ट रूढींविरुद्ध ज्योतिबांनी कडाडून हल्ला केला. या स्त्रियांची दुर्दैवी जाचातून सुटका करण्यासाठी, लोकजागृती करण्यासाठी लेखन केले. त्या छळातून स्त्रियांची सुटका करण्यासाठी प्रत्यक्ष प्रयत्न केले आणि या स्त्रियांच्या पुनर्वसनासाठी संस्थांद्वारे प्रत्यक्ष कृती करून लोकांसमोर समाज सुधारणेचे आदर्श धडे घालून दिले. ज्योतिरावांनी विधवांना गुप्तपणे येऊन बाळंत होण्यासाठी व आपले मूल तिथे ठेवण्यासाठी “बालहत्या प्रतिबंधक गृह” आपल्या घराशेजारी इसवी सन १८६३ मध्ये सुरू केले. यासंदर्भात सर्वत्र भिक्तीपत्रके वाटण्यात आली. त्यात असे म्हटले होते की, “इथे येऊन गुप्तपणे आणि सुरक्षितपणे बाळंत व्हा. तुम्ही आपली मुल घेऊन जावे किंवा येथे ठेवावे हे तुमच्या खुशीवर अवलंबून आहे. त्या मुलाची काळजी हा अनाथाश्रम घेईल.” जोतिबांनी सुरू केलेले बालहत्या प्रतिबंधक गृह हे भारतातील पहिलेच होते. या संस्थेची उपयुक्तता पटल्यावर पंढरपूर येथे बालहत्या प्रतिबंधक गृह उघडण्यात आले. महात्मा फुले यांनी सुरू केलेल्या बालहत्या प्रतिबंधक गृहातील मुलांची काळजी घेण्याचे काम सावित्रीबाई करीत असे. या अनाथ मुलांवर मातेच्या वात्सल्याने प्रेम करीत व त्यांची सर्व प्रकारची सेवा करीत. त्यांना स्वतःला अपत्य नव्हते. पण या बालहत्या प्रतिबंधक गृहात सर्व अनाथ बालकांना त्यांना आपलीच मुले मानले होते. पुढे अशाच एका अनाथ मुलाला त्यांनी दत्तक घेतले.

पंडिता रमाबाई:

एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात महाराष्ट्र स्त्रियांच्या विशेषतः परीत्यक्ता, पतीत व विधवांच्या सर्वांगीण उद्धारासाठी समर्पित भावनेने कार्यरत राहिलेल्या महाराष्ट्रातील थोर समाजसुधारक पंडिता रमाबाई यांचा जन्म चित्पावन कुटुंबात झाला. लहानपणापासूनच त्या अतिशय तलक्ख बुध्दीच्या होत्या. त्यांनी अनेक विद्या आत्मसात केल्या होत्या. बरेच ग्रंथ त्यांना तोंडपाठ होते. कलकत्यात असताना त्याचा विवाह बापू बीपीन बिहारीदास मेधावी या ब्राह्मो समाजिस्ट वकीलाशी झाला. पुढे पतीच्या अकाली निधनामुळे त्या पुण्यात आल्या व त्यांनी स्त्री मुक्तीचे कार्य हाती घेतले. पंडिता रमाबाईंनी १ मे, १८८२ रोजी ‘आर्य

महिला समाजा' ची स्थापना केली व नंतर अहमदनगर, सोलापूर, ठाणे, मुंबई, पंढरपूर, बार्शी इ. ठिकाणी संस्थेची स्थापना केली. त्यांनी स्त्रियांच्या स्थितीबाबत लोकांमध्ये जागृती घडवून आणण्याचे कार्यही हाती घेतले. ज्या देशात स्त्रियांची स्थिती सुधारते त्याच देशाची एकंदर स्थिती सुधारते, असे सांगून, आपल्या देशाची उन्नती व्हावयाची असेल तर येथील स्त्रियांच्या स्थितीत प्रथम सुधारणा घडवून आणली पाहिजे असे त्यांनी प्रतिपादन केले. स्त्रीधर्मनीति (१८८२) हे पुस्तक त्यांनी याच साली लिहिले. या सुमारास भारतातील शिक्षणविषयक प्रश्नाचा विचार करण्यासाठी सरकारने हंटर कमिशनची नियुक्ती केली होती. या हंटर कमिशनपुढे साक्ष देताना पंडिता रमाबाईंनी स्त्री-शिक्षणाच्या आवश्यकतेसंबंधी आपली आग्रही मते मांडली होती.

१८८३ मध्ये स्त्रियांच्या उद्धाराकरिता अधिक प्रभावी कार्य करता यावे, म्हणून इंग्रजी भाषा व वैद्यक या विषयांच्या शिक्षणाकरिता त्या कन्या मनोरमेसह इंग्लंडला गेल्या. तेथील वास्तव्यामध्ये त्यांच्यावर ख्रिस्ती धर्माचा प्रभाव पडल्याने २९ सप्टेंबर १८८३ रोजी वॉटिंग येथील चर्चमध्ये त्यांनी ख्रिस्ती धर्माचा स्वीकार केला. अमेरिकेतील आपल्या वास्तव्यात हिंदू बालविधवांच्या प्रश्नाचा ऊहापोह करणारे 'द हायकास्ट हिंदू वूमन' (१८८७-८८) हे इंग्रजी पुस्तक त्यांनी लिहिले.

अमेरिकेहून १ फेब्रुवारी १८८९ रोजी परत आल्यानंतर ११ मार्च रोजी मुंबईला विधवांकरता 'शारदा सदन' नावाची संस्था त्यांनी काढली. त्यांनी अखिल भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या अधिवेशनाकरिता स्त्रीप्रतिनिधित्वाचा पुरस्कार केला. १८९० च्या नोव्हेंबर महिन्यात 'शारदा सदन' पुण्यात आणण्यात आले. 'शारदा सदन' मध्ये प्रत्येक मुलीला धर्माचे स्वतंत्र दिले होते. या संस्थेत निराश्रित विधवा व अनाथ स्त्रिया यांच्या राहण्या-जेवणाची मोफत व्यवस्था करण्यात आली होती. गंगाधरपंत गद्रे यांची कन्या कु. शारदा ही या सदन्याची पहिली विद्यार्थिनी तिच्या नावावरूनच या सदन्यास 'शारदा सदन' हे नाव ठेवले गेले. बाळकृष्ण व मनोरमाबाई जोशी दाम्पत्याची कन्या गोदूताई (नंतरच्या सौ. आनंदीबाई तथा बाया कर्वे) या सदन्याच्या पहिल्या विधवा विद्यार्थिनी होत्या.

पंडिता रमाबाई यांनी ख्रिश्चन धर्म स्वीकारला असला तरी स्त्रियांविषयी त्यांच्या असामान्य कार्यामुळे पुण्यात प्रारंभी अनेक हिंदू नेत्यांनी त्यांना पाठिंबा दिला. न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे, डॉ. भांडारकर, न्या. तेलंग यासारख्या व्यक्तींचा शारदा सदन्याच्या सल्लागार मंडळात समावेश होता.

रमाबाईंनी १८९७ मध्ये पुण्यापासून थोड्या अंतरावर असलेल्या कडेगाव येथे जमीन खरेदी केली व त्या जमिनीवर आपली स्वतंत्र वसाहत उभी केली. ह्याच ठिकाणी २४ सप्टेंबर १८९८ रोजी "मुक्तीसदन" नावाची संस्था स्थापन केली. या ठिकाणी सुद्धा अनाथ मुली, विधवा स्त्रिया यांच्या राहण्या-जेवण्याची तसेच शिक्षणाची मोफत सोय करण्यात आली होती. सर्व जाती धर्मातील स्त्रियांना या ठिकाणी मुक्त प्रवेश होता. रमाबाईंनी अनाथ व विधवा स्त्रियांचा उद्धार हेच जीवित कार्य मानले होते. १९१९ साली त्यांच्या कार्याबद्दल सरकारने त्यांना "कैसर-ए-हिंद" ही पदवी व सुवर्णपदक देण्यात दिले.

महर्षी धोंडो केशव कर्वे:

समाजातील विधवा स्त्रियांचे दुःख दूर करणे गरजेचे आहे, असे महर्षी कर्वे वाटले. त्यासाठी त्यांनी विधवाविवाहाचा आग्रहाने पुरस्कार केला. विधवाविवाहाला चालना मिळावी. म्हणून, ३१ डिसेंबर, १८९३ रोजी त्यांनी 'विधवाविवाहोत्तेजक मंडळी' या संस्थेची स्थापना केली आणि या संस्थेच्या माध्यमातून या प्रश्नावर समाजात जागृती घडवून आणण्याचे कार्य त्यांनी हाती घेतले. कालांतराने २० ऑगस्ट, १८९५ संस्थेच्या 'विधवा विवाहोत्तेजक मंडळी' या संस्थेच्या नावात बदल करण्यात येऊन "विधवा विवाह प्रतिबंध निवारक मंडळी" असे नवे नामकरण केले गेले.

महर्षी कर्वे यांनी विधवाविवाहाचा पुरस्कार तर केलाच; पण त्यांची प्रथम पत्नी त्यांच्या वयाच्या एकतिसाव्या वर्षी मृत्यू पावली. त्या वयातही त्यांनी एखाद्या कुमारीकेशी विवाह न करता एका विधवेशी ११ मार्च, १८९३ रोजी विवाह गोदुताई नावाच्या विधवा कन्येशी विवाह केला.

समाजात विधवा स्त्रियांना जी दुःख भोगावी लागत होती, ती दूर करण्याच्या उद्देशाने महर्षी कर्वे यांनी १४ जून १८९६ रोजी पुणे येथे "अनाथ बालिकाश्रम मंडळी" नवाची संस्था स्थापन केली. विधवा स्त्रियांना स्वावलंबी बनवून त्यांच्यात आत्मविश्वास निर्माण करणे हा या संस्थेचा उद्देश होता. अनाथ बालिकाश्रम संबंधी कर्वे यांनी आपल्या आत्मचरित्रात असे म्हंटले आहे की, "आश्रमापासून झालेला सर्वात मोठा फायदा म्हणजे खुद्द विधवांच्या अंतःकरणात त्याने जो आशेचा अंकुर उत्पन्न केला तो होय. हिंदूंच्या जातीत विधवाविवाह रूढ नाही, त्या जातीतील अल्पवयीन विधवांना शिक्षण देऊन त्यांची मने सुशिक्षित करून त्यांना स्वावलंबी होता येईल असे साधन त्यांना हस्तगत करून देणे व आपले जीवन उपयोगी असून ते कोणत्यातरी कार्याला लावता येईल असा विश्वास त्यांच्यामध्ये उत्पन्न करणे हे आश्रमाचे उद्देश आहे व ते चांगल्या रीतीने तडीला जात आहेत."

कोल्हापूर संस्थानचे महाराज छ. शाहू महाराज यांनी त्यांच्या संस्थानांत जुलै १९१७ मध्ये विधवा पुनर्विवाहास मान्यता देणारा कायदा केला.

१३.३.३ बालविवाह:

त्याकाळी बालवयातच (१ ते २ वर्षांचे असतानाच) लहान लहान मुलामुलींची लग्न होत. त्यांच्या नवऱ्यांचा लहान वयातच मृत्यू झाल्यास त्या बालिकेस 'बालविधवा' म्हणून सारा जन्मच वैधव्यात काढावा लागत असते.

बालविवाहाच्या प्रथेविरुद्ध विष्णुशास्त्री यांनी लोकांमध्ये जागृती घडून आणण्यावर विशेष भर दिला. या कमी त्यांनी तडजोडवादी भूमिका स्वीकारून सनातनी मंडळींचे सहकार्य मिळविले. सनातनी आणि सुधारक अशा दोन्ही पक्षांना मान्य होईल असे एक संमतीपत्र त्यांनी तयार करून प्रसिद्ध केले. या संमतीपत्रावर 'कन्येचे विवाह वय बारा वर्षांपासून सोळा वर्षांपर्यंत करावा आणि पुरुषाने सतरा वर्षांपुढे पंचेचाळीस वर्षांपर्यंत आपले लग्न करावे', असे म्हंटले होते. विष्णुशास्त्री पंडित यांनी स्त्रियांच्या सुधारण्याच्या प्रश्नाला प्राधान्य दिले होते आणि त्यासाठी त्यांनी आपले संपूर्ण आयुष्य त्यांनी वाहून घेतले होते.

लोकहितवादी यांनी बालविवाह या प्रथेवर जोरदार हल्ला चढविला बालविवाहामुळे स्त्रीचे व्यक्तिमत्व खुंटून जाते, अनेक स्त्रियांना वैधव्याचे दुःख भोगावे लागते. म्हणून बालविवाहाची प्रथा बंद करावी, स्त्रियांना शिक्षण व विवाह या बाबतीत स्वातंत्र्य द्यावे, विधवांना पुनर्विवाह करण्याचा अधिकार द्यावा असे विचार त्यांनी मांडले.

त्याचप्रमाणे, बालविवाहाच्या प्रथेला आगरकर यांचा देखील तीव्र विरोध होता. या संदर्भात ते म्हणतात - “बालविवाह बंद झाल्यास आज प्रत्येक घरी ज्या हतभागी बालविधवा दृष्टीस पडतात त्या पडेनाशा होतील. तसेच तरुणांस आपापल्या मनाप्रमाणे बायका पसंत करण्याची सवड मिळून स्त्री-पुरुषांच्या सुखाची वृद्धी होईल. स्त्रियांनाही आपली सांसारिक जबाबदारी अधिक चांगल्या प्रकारे पार पाडण्यास योग्य वातावरण तयार होईल.” त्यांच्या या भूमिकेतूनच त्यांनी ‘संमती वय विधेयका’ स पाठिंबा दिला होता व त्याचे जोरदार समर्थन केले होते. या ‘संमती वय विधेयकास सनातनी गटाने मोठाच विरोध केला होता. अशा प्रकारच्या विधेयकामुळे सरकारचा आमच्या धार्मिक बाबत हस्तक्षेप होतो, असा त्यांचा युक्तिवाद होता, पण आगरकरांना हा युक्तिवाद मान्य नव्हता. आपल्या धर्मातील दुष्ट प्रथा त्वरित नष्ट झाल्या पाहिजेत; मग त्यासाठी कायद्याचा आधार घेणे गरजेचे वाटले तरी तो घेण्यास हरकत नाही. सामाजिक सुधारणेसाठी कायद्याची मदत घेतल्याने कसलाही अनर्थ ओढवणार नाही, असे त्यांचे मत होते,

१३.३.४ सती व केशवपनः

लोकहितवादींनी सती प्रथेविरोधात सुरवातीला आवाज उठवला. ते म्हणतात, “सती जाण्याची अत्यंत दुष्ट आणि हीन प्रतीची रूढी एकेकाळी भारतात हिंदुधर्मात आणि विशेषतः ब्राह्मणवर्गात रुजली होती. शतपत्रे लिहिताना ही निर्दय रूढी पुष्कळच ओसरून गेली होती. पण तिचे अस्तित्व कोठे कोठे जाणवत होते. या चालीवर त्यांनी प्रखर हल्ला चढवला. बंगालमध्ये राजा राममोहन रॉय व ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांनी या अमानवी प्रथेचे उच्चाटन करण्यासाठी प्रयत्न केले. महाराष्ट्रात या प्रश्नावर आंतरिक तळमळीने लोकहितवादी लिहीत आणि बोलत होते. पतीचा मृत्यु झाल्यावर त्याच्या पत्नीने स्वतःला त्याच्या वितेवर जिवंत जाळून घ्यायचे आणि मरण पत्करायचे ही घटना मती गुंग करणारी आहे. तर्कशून्य राक्षसी, माणुसकीची विटंबना करणारी इतकी अधम प्रतीची ही रूढी धर्माच्या नावाखाली चालू होती आणि हा धर्माचा न्याय समाजाने मुकाट्याने स्वीकारला होता. कुठल्यातरी निर्बुद्धपणाने लिहिलेल्या एखादा ‘धार्मिक’ समजल्या जाणाऱ्या चोपड्यात सती जाण्याचे समर्थन केलेले असेलही. पण ते हिंदू समाजाने ‘धर्माज्ञा’ म्हणून प्रमाण मानावे हे बौद्धिक दिवाळखोरीचे लक्षण नव्हे काय?”

पुढे ते असे म्हणतात, “सतीची चाल बंद झाली असली तरी ब्राह्मण समाजात पतीच्या मरणानंतर स्त्रीला अनेक हाल-अपेष्टांतून जावे लागे. केशवपनाची बीभत्स रूढी या समाजात होती. वैधव्य आल्यावर कोवळ्या मुलीपासून ते वृद्ध स्त्रीपर्यंत सर्वांना केशवपन करून घेणे बंधनकारक होते. पती मृत झाल्यानंतर स्त्रीने अशा अपमानित अवस्थेत सारा जन्म एखाद्या अंधाच्या खोलीत काढायचा आणि फाटकी-तुटकी वस्त्रे नेसून व कंदान्न खाऊन त्यावरच समाधान मानायचे ही स्थिती होती. अशा स्त्रीला दुसरे लग्न करण्याचा अधिकार नव्हता. त्यातून तिला कायमची विद्रूप केल्यावर तो प्रश्न निकालात निघायचा.”

महात्मा फुले यांना हा सती जाताना होणारा स्त्रियांचा छळ अमान्य होता. उलट ते पुरुषांना खडसावून विचारीत, “एखाद्या स्त्रीने सती जाण्याच्या उलट, एखादी स्त्री मृत झाल्यावर तिच्या मागे तिचा पती अत्यंत दुःखाने ‘सती’ गेल्याचे आपण कधी ऐकले आहे काय? उलट त्या दुःखी पुरुषाला ‘सुखी’ करण्याचाच लोकांनी प्रयत्न केलाय. उलट स्त्री जाताच वर्षांच्या आत दुसरे लग्न करण्याची घाई करणारे महाभाग काही कमी नाहीत!”

केशवपनाच्या या अन्यायी आणि क्रूर चालीचा निषेध त्या काळातल्या प्रबोधनवादी विचारवंतांनी केला. पण उल्लेखनीय घटना म्हणजे केशवपन करण्याच्या प्रक्रियेत व्यवसाय म्हणून सहभागी असलेल्या न्हाव्यांनी या चालीविरुद्ध केलेले बंड होय. सत्यशोधक चळवळीचे एक नेते कृष्णराव भालेकर यांनी १८९० मध्ये न्हावी जातीतील लोकांना केशवपनासारख्या स्त्रियांना अपमानकारक व अन्यायकारक असलेल्या प्रथेत त्यांनी सहभागी होऊ नये असे आवाहन दीनबंधू मधील आपल्या लेखांद्वारे केले. त्यांनी न्हाव्यांना संघटित करून मुंबईत त्यांच्या तीन सभा घेतल्या. या सभांना महाराष्ट्रातील पुणे, जुन्नर, वाई, इत्यादी शहरांतून शेकडो न्हावी उपस्थित राहिले आणि त्यांनी केशवपनावर बहिष्कार घातला. या अभिनव आंदोलनाने त्या काळात खळबळ माजली. ‘इंदुप्रकाश’, ‘सुधारक’ या वृत्तपत्रांनी या आंदोलनाची दखल घेऊन ब्राह्मणवर्गातील पुरुषांना रूढीबद्ध स्थितीशील विचार बदलण्याचे आवाहन केले.

आगरकरांनी सुद्धा या केशवपनासारख्या दुष्ट रूढीवर खूप खूप संतापाने, रागाने, पोटतिडकीने, लोकांचा रोष ओढवून लेखन केले.

स्त्रियांना समानतेची वागणूक मिळावी यासाठी अनेक विचारवंतांनी आग्रह धरला व स्त्री समानतेच्या चर्चा विश्वासामुळे महाराष्ट्रीय समाजात घट्ट रोवली. लोकहितवादिंनी स्त्रियांच्या प्रत्येक प्रश्नावर त्यांनी पुरोगामी तत्वांचा आग्रह धरला आणि त्यांना समाजात पुरुषांच्या बरोबरीचे स्थान मिळाले पाहिजे असे सांगितले.

१३.३.५ ताराबाई शिंदे आणि स्त्री मुक्तीची कल्पना:

ताराबाई शिंदे यांनी पितृसत्ताक पध्दती विरोधात परखड मत मांडले व स्त्री सुधारणेच्या चर्चा विश्वात मोठी खळबळ माजवली. ताराबाई शिंदे या बुलढाण्याच्या होत्या. समाजरचनेत स्त्रियांवर होणाऱ्या अन्यायाला वाचा फोडणारा ‘स्त्री-पुरुष तुलना’ हा ग्रंथ १८८२ च्या सुरुवातीस ते प्रकाशित झाला. मराठी, संस्कृत, इंग्रजी भाषांचे ताराबाईना उत्तम ज्ञान होते. त्यांनी स्त्री शोषणाच्या पूर्वपरंपरांचा आढावा घेऊन पुरुषसत्ताक समाजव्यवस्थेतल्या शोषणाच्या नाना तऱ्हा उघड करून प्रखर टीका केली. त्यांनी पितृसत्ताक व्यवस्थेला नकार दिला, गृहबांधिणी म्हणून स्त्रीच्या जीवनावर टीका केली. तसेच त्यांनी पतीव्रतेची कल्पना नाकारली. त्यांनी स्त्रीवर कशा प्रकारे हिंसा केली जाते याची चर्चा केली. जळक्या लाकडाने मारणे, बांबूने मारणे, दासी समजून चाललेले विश्लेषण ताराबाई शिंदे नाकारतात. पुस्तकात प्रामुख्याने तीन विषयांची मांडणी केलेली आढळते. विधवा पुनर्विवाहाला बंदी असल्यामुळे विधवा स्त्रियांची होणारी कुचंबणा, विवाहित स्त्रीचे शोषण आणि जे दुर्गुण स्त्रियांच्या ठिकाणी आहेत असे मानले जाते ते पुरुषांच्या ठिकाणीही कसे ओतप्रोत भरलेले आहेत. ह्याचे निर्देशन “पतिव्रत्याच्या धर्माप्रमाणे पती हा जर देव मानायचा तर पतीनेही देवासारखे वागावे की नाही?”, हा प्रश्न सुद्धा ताराबाई विचारतात.

ताराबाई शिंदे यांनी त्यांच्या स्त्री पुरुष तुलना या पुस्तकात बहुपत्नित्व प्रथेसंबंधित प्रखर शब्दात आपले मत व्यक्त केले आहे, त्या म्हणातात, “पतिनिधनाची स्त्रीला शिक्षा मग पत्नीनिधनाची पुरुषाला कोणती शिक्षा? (हा माझा प्रश्न.) येथे तर परिस्थिती उलटच आहे. एक बायको मेली की तिच्या दहाव्या दिवशीच दुसरी बायको आणली जाते.” ताराबाई पुढे प्रश्न विचारतात, “तुमच्या बायका मेल्या म्हणजे तुम्हीही आपले तोंड काळे करून दाढ्या मिशा भादरून यावत जन्मपर्यंत कोठेही अरण्यवासांत कां राहू नये ?”

आपली प्रगती तपासा

१. ताराबाई शिंदेची स्त्रीमुक्ती कल्पना थोडक्यात स्पष्ट करा.

१३.३.६ छ. राजर्षी शाहू महाराज व स्त्री सुधारणा:

१९ व्या शतकात महाराष्ट्रात जोगता, जोगतीन, देवदासी, मुरळी प्रथा प्रचलित होत्या. नवस म्हणून देवाला मुलगी अर्पण करण्याच्या प्रथेतून त्यांचे असे वर्ग तयार होत असत. जोगतीन, देवदासी, मुरळी या स्त्रियांचा त्यांच्या घरातील संपत्तीवर कोणताच अधिकार राहत नसे, देवस्थानात परंपरेने तिला हक्क मिळत, परंतु तो हक्क आणि दर्जा हीन असे. यास तरीही समाज मान्यता होती. परंतु अशा अनेक स्त्रिया व पुरुष वासनेला बळी पडत. संपुर्ण महाराष्ट्रात नाही परंतु राजर्षी शाहू महाराजांनी त्यास पायबंद घालण्यासाठी त्यांच्या संस्थानांत ‘जोगत्या मुरळी प्रतिबंधक’ कायदा केला. अशा स्त्रियांना जनक आई बापाच्या मिळकतीत वारसाने अधिकार प्राप्त करून दिले. देवदासी प्रथा उखडून टाकण्याचे प्रयत्न केले. ही प्रथा त्या कालखंडात समूळ नष्ट जरी झाली नसली तरी राजर्षी शाहू महाराजांनी स्वातंत्र्यपूर्व काळात केलेल्या या कायद्यास महत्त्वाचे स्थान आहे.

त्याचप्रमाणे, जुलै १९१९ मध्ये हिंदू व जैन या दोन मुख्य धर्मांच्या लोकांनी जाती निर्बंध न पाळता सदरहून दोहोंपैकी आपापल्या कोणत्याही धर्माच्या मनुष्याशी विवाह करण्याची मुभा देऊन आंतरजातीय व आंतरधर्मीय विवाहाला कायदेशीर मान्यता दिली गेली. या कायद्यान्वये विवाहाच्यावेळी पुरुषाचे वय १८ वर्षे व स्त्रीचे वय १४ वर्षे पूर्ण असले पाहिजे, असा निर्बंध घातला गेला.

स्त्री हक्क संरक्षणासाठी शाहू महाराजांनी पुढीलप्रमाणे निर्णय घेतले. स्त्रीच्या अन्न, वस्त्र, खर्चाची तरतूद, संततीचा ताबा, पोटगी व शिक्षणाबाबत तरतूद म्हणून घटस्फोटाचा कायदा केला. पती पत्नीमधील संबंध काडीमोड घेऊन संपुष्टात आणावेत. यात जातपंचायतीच्या पंचाचा हस्तक्षेप किंवा लहरीपणा अमान्य करण्यात आला. सर्व कामे कोर्टात केली जाणार होती. करवीर सरकारच्या गॅझेटमध्ये १७ जानेवारी १९२० रोजी हिंदू वारसा कायद्याच्या दुरुस्तीचा कायदा केला. सर्व वर्णांच्या संततींना जनक बापाच्या मिळकतीतील वारसा हक्क दिला गेला. मुस्लिम पतीला आपल्या पत्नीबरोबर तलाक देण्याचा अधिकार होता. जबर मारहाण, महारोगी नवरा, वेडा असल्यास स्त्रीस घटस्फोट घेता येईल. अशा प्रकारे घटस्फोटाचा व वारसाचा कायदा करून महाराजांनी स्त्रीउद्धाराच्या दृष्टीने महत्त्वाचे कार्य केले.

१. छ. शाहू महाराजांनी केलेल्या स्त्रीविषयक सुधारणांचा आढावा घ्या.

१३.३.७ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व स्त्री विषयक दृष्टिकोन:

महात्मा ज्योतीराव फुले यांच्या समाज सुधारणेचा वारसा पुढे नेणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या कारकीर्दीत स्त्री मुक्तीचे कार्य केले. त्याचे या विषयीचे महत्वाचे उदगार असे की, “ कोणत्याही समाजाचे मूल्यमापन त्या समाजातल्या स्त्रियांची परिस्थिती कशी आहे, यावरून करता येते”. त्याच्या मते, शिक्षणामुळे मुली बिघडतात, हा विचार सर्वांनी मनातून काढून टाकला पाहिजे. आईवडिलांनी बालपणापासूनच मुलींच्या शिक्षणाकडे लक्ष दिले पाहिजे. ब्राह्मणाच्या मुली जितक्या शिकतील तितक्या दलितामधल्या मुली शिकल्या पाहिजेत, असे विचार ते वेळोवेळी मांडत. ते केवळ विचार मांडून थांबले नाहीत, तर औरंगाबादला त्यांनी महाविद्यालयाची स्थापना केली व त्याठिकाणी मुलींनाही प्रवेश दिला.

स्त्री समतेसाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मजूर मंत्री असताना स्त्रियांच्या सक्षमीकरणाचे अनेक निर्णय घेऊन त्यांची अंमलबजावणी केली. खाण कामगार स्त्रीला प्रसूती भत्ता, कोळसा खाणीत काम करणाऱ्या स्त्री कामगारांना पुरुषांइतकीच मजुरी, बहुपत्नीत्वाच्या प्रथेला पायबंद, मजूर व कष्टकरी स्त्रियांसाठी २१ दिवसांची किरकोळ रजा, एका महिन्याची हक्काची रजा, दुखापत झाल्यास नुकसान भरपाई आणि २० वर्षांची सेवा झाल्यावर निवृत्तिवेतनाची तरतूद यांसारखे महत्वाचे निर्णय घेतले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीचा समान दर्जा, अधिकार, प्रतिष्ठा प्राप्त करून देण्यासाठी महत्त्वपूर्ण कार्य केले. भारतीय संविधानाच्या माध्यमातून स्त्रियांवर लादलेली हजारो वर्षांची गुलामगिरी कायद्याने नष्ट करून स्त्री पुरुष समानता निर्माण केली.

१९४७ पासून सतत ४ वर्षे बाबासाहेबांनी अविरत कष्ट करून हिंदू कोड बिल तयार केले. भारतातील सर्व जाती-धर्मातील स्त्रियांना जाचक रुढी आणि परंपरांपासून सुटका मिळावी यासाठी हा मसुदा लिहिला. या बिलामार्फत स्त्रियांना घटस्फोट देण्याचे अधिकार त्याचबरोबर विधवा आणि मुलींना संपत्तीमध्ये अधिकार, हिंदू स्त्री आणि पुरुषांना प्राप्त होणाऱ्या संपत्तीत कायद्याने वाटणी, पोटगीचा अधिकार इ. स्त्रियांच्या हक्का संबंधित घटकांचा समावेश केला होता. संसदेमध्ये हे बिल आल्यानंतर सनातनी प्रतिगामी हिंदू मंडळींनी या बिलाला मोठा विरोध दर्शवला, त्यामुळे संसदेत हे बिल मंजूर झाले नाही. त्यामुळे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी इ. स. १९५१ मध्ये कायदे मंत्री पदाचा राजीनामा दिला. पुढे पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी १९५६ नंतर हे बिल चार टप्प्यांनी मंजूर करवून घेतले. स्त्रियांच्या सर्वांगीण विकासासाठी आणि उद्धारासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे दृष्टिकोन लक्षात येते तसेच त्यांचे मौलिक योगदान त्यांच्या कार्यातून स्पष्ट होते.

१३.४ सारांश

सद्यस्थितीला स्त्रिया पुरुषांच्या बरोबरीने समाजात वावरताना दिसत आहे. पारंपरिक स्त्रीच्या प्रतिमेत बदल होताना दिसतोय. आता जरी स्त्रियांच्या बाबत असे बदल दिसत असले तरी. त्याला बरिच मोठी पार्श्वभूमी होती हे आपण पाहिल. हा बदल होण्यासाठी अनेक समाजसुधारकांनी आपल्या प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली. या बदलासाठी अनेक सनातनी लोकांनी विरोध केला. धर्माच्या नावाखाली स्त्रीला विविध बंधनात जखडून ठेवण्यात आले होते. या बदलासाठी ब्रिटिशांचे भारतातील आगमन हे देखील तितकेच महत्वाचे मानावे लागेल. त्यांच्यामुळे भारतात शिक्षणाचा प्रसार मोठ्या प्रमाणात झाला. इंग्रजी भाषेचे ज्ञान झाले. ज्यामुळे भारतीयांचा बाहेरील जगाशी संबंध आला आणि आपण कशाप्रकारे मागास आहोत, आपल्या देशात काय सुधारणा करणे गरजेचे आहे याची जाणीव त्यांना झाली. त्या सुधारणांपैकी स्त्री सुधारणा चळवळ होती. समाजसुधारकांनी स्त्रीसंबंधातील अनिष्ट प्रथांना विरोध करून स्त्री शिक्षणाला प्रोत्साहन दिले. त्यातूनच स्त्रियांना आपल्यावर होणाऱ्या अन्यायाची आणि आपल्या हक्कांची जाणीव झाली.

१३.५ प्रश्न

१. तत्कालीन स्त्री जीवनाचा आढाव घ्या.
२. स्त्रियांच्या शिक्षणासंदर्भात महर्षि धोंडो केशव कर्वे व महात्मा ज्योतिबा फुले यांच्या कार्याचा आढावा घ्या.
३. विधवाविवाहा संदर्भात सुधारकांच्या कार्याचे मूल्यमापन करा.

१३.६ संदर्भग्रंथ

- १) महाराष्ट्रातील सामाजिक व सांस्कृतिक स्थित्यंतरे (खंड १) - रमेश वरखेड
- २) आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास (खंड १) – के. के. चौधरी
- ३) महाराष्ट्रातील स्त्री सुधारक – डॉ. नीला पांढरे
- ४) विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र (खंड १) – य. दी. फडके
- ५) महाराष्ट्रातील समाज सुधारक – के. सागर
- ६) छ. शाहू महाराज – भा. ल. भोळे
- ७) महाराष्ट्रातील समाज सुधारणेचा इतिहास – जी. एल. भिडे, एन. डी. पाटील.
- ८) महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे – सुहास कुलकर्णी
- ९) आचार्य बाळशास्त्री जांभेकर – व्ही. ए. पाटील
- १०) महाराष्ट्रातील समाजसेवक ऋषीमुनी – डॉ. पा. म. आलेगावकर
- ११) मराठी विश्वकोश (खंड १ ते १०)

अस्पृश्य वर्गाच्या उत्थानासाठी सुधारकांचे योगदान: विठ्ठल
रामजी शिंदे, छ. राजर्षी शाहू महाराज आणि
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

घटक रचना

- १४.० उद्दिष्ट्ये
१४.१ प्रस्तावना
१४.२ अस्पृश्य वर्गाच्या उत्थानासाठी सुधारकांचे योगदान
१४.२.१ विठ्ठल रामजी शिंदे
१४.२.२ छ.राजर्षी शाहू महाराज
१४.२.३ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व अस्पृश्योधारक चळवळ
१४.३ सारांश
१४.४ प्रश्न
१४.५ संदर्भ

१४.० उद्दिष्ट्ये

१. १९ व्या शतकातील अस्पृश्य समाजाची परिस्थिती जाणून घेणे.
२. विठ्ठल रामजी शिंदे यांच्या अस्पृश्य सुधारणा चळवळी मधील योगदान जाणून घेणे
३. छ. राजर्षी शाहू महाराज यांनी त्यांच्या कार्यकाळात अस्पृश्यतेच्या निर्मूलनासाठी केलेल्या प्रयत्नांचा आढावा घेणे
४. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या अस्पृश्योधारक चळवळीचा चिकित्सक अभ्यास करणे.
५. अस्पृश्यतेच्या निर्मूलनासाठी सुधारकांचे योगदान विशद करणे.

१४.१ प्रस्तावना

भारतात अस्पृश्यांना हिंदूंच्या चातूर्वण्य व्यवस्थेत स्थान नाही परंतु त्यांना ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र या चार वर्णांखालचा पंचम वर्ण किंवा प्रतिलोम संकर जाती समजतात. अस्पृश्यांना अंत्यज, अतिशूद्र, दलित, हरिजन इ. नावे आहेत. अनुसूचित जाती म्हणूनही ते ओळखले जातात. खेड्यात अस्पृश्यांच्या वस्त्या मुख्य गावठाणापासून अलग असतात. महाराष्ट्रात ह्या वस्त्या पूर्वेस अगर उत्तरेस असतात. अस्पृश्य जातीत जन्माला आलेला माणूस जन्मभर अस्पृश्यच राहतो व त्याला कोठल्याही शुद्धीकरणाने स्पृश्य होता येत नाही,

अशी हिंदू रूढींची परंपरागत कल्पना आहे. काही अस्पृश्यांना विशेषतः चांडाळांनी गावाबाहेर राहावे, मेलेल्या व्यक्तीचे कपडे वापरावे, फुटक्यातुटक्या भांड्यांतून जेवावे व लोखंडाचे दागिने वापरावे, अशा प्रकारचे अनेक दंडक मनुस्मृतीत सांगितले आहेत.

भूतकाळात अस्पृश्य जातीस बऱ्याच सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक व राजकीय निर्बंधांना तोंड देऊन जगावे लागले. त्यांची घरे गावाच्या वेशीबाहेर असत. अनेक ठिकाणी, अस्पृश्यांनी दगडी किंवा दुमजली घरे बांधू नयेत, असा उच्च जातींनी पूर्वी दंडक घातला होता. पेशवाईत पुणे शहराच्या हद्दीत, सकाळी व सायंकाळी, ज्या वेळी सावल्या लांब पडतात त्या वेळी, महार-मांगांना येण्यास मज्जाव होता, असा उल्लेख सापडतो. कारण उच्चवर्णीयांना या सावलीमुळेही विटाळ होत असे. अस्पृश्यांना रस्त्यात थुंकण्याची मनाई होती. म्हणून, ते गळ्यात अडकविलेल्या भांड्यात थुंकत. पादत्राणे वापरणे, सोन्याचांदीचे दागिणे घालणे, छत्री वापरणे, डोक्यास साफा बांधणे, कोट-अंगरखा घालणे, झोपण्यास खाट वापरणे इ. अनेक बाबतीत निर्बंध होते. लग्नात पालखीतून अगर घोड्यावरून वरात काढणे, ढोल वाजविणे इ. बाबींवरून आजही दंगे होतात. अस्पृश्यांना मंदिरप्रवेशास मज्जाव होता. त्यांच्या विहिरी वेगळ्या, नदीवरील पाणवठेही वेगळे व प्रवाहाच्या खालच्या दिशेला म्हणजे उच्चवर्णीयांच्या पाणवठ्यांनंतर असायचे व अजूनही आहेत. त्यांच्या धार्मिक समारंभात व लग्नकार्यात ब्राह्मण पौरोहित्य करीत नाहीत. न्हावी, परीट इ. बलुतेदार त्यांची कामे करीत नाहीत. असल्या प्रकारचे निर्बंध त्यांच्यावर शेकडो वर्षे लादले गेले होते. परिणामतः अस्पृश्य जाती जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात अतिमागास राहिल्या, आपल्यावरची बंधने दैववादी आहेत अशी त्यांची समजणुक झाली त्यामुळे बंधने रूढी बनल्या. त्यांच्यावरील ब्राम्हणी वर्चस्वामुळे त्यांच्यातील स्वाभिमान नष्ट झाला.

१९ व्या शतकात सुधारकांनी या समाजाचे वास्तव चित्र समोर आणले व शैक्षणिक, आर्थिक, सामाजिक व राजकीय सुधारणा घडवून त्याच्या उत्थानासाठी प्रयत्न केले. या कार्यामध्ये महात्मा फुले नंतर विठ्ठल रामजी शिंदे, छ. राजर्षी शाहू महाराज व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कार्य विशेष महत्त्वाचे आहे.

१४.२ अस्पृश्य वर्गाच्या उत्थानासाठी सुधारकांचे योगदान

१४.२.१ विठ्ठल रामजी शिंदे:

प्रारंभिक जीवन व शिक्षण:

विठ्ठल रामजी ऊर्फ अण्णासाहेब शिंदे यांचा जन्म मराठा कुटुंबात २३ एप्रिल १८७३ रोजी, आता कर्नाटक राज्यात असलेल्या जमखंडी या संस्थानाच्या गावी झाला. त्यांच्या वडिलांचे नाव रामजीबाबा व आईचे नाव यमुनाबाई. वयाच्या ९ व्या वर्षी त्यांचा विवाह आत्याची मुलगी रुक्मिणी हिच्याशी झाला. घराण्याची पूर्वापार श्रीमंती गेल्यामुळे वडील रामजीबाबा हे संस्थानामध्ये काही काळ शिक्षकाची व कारकुनी स्वरूपाची नोकरी करीत होते. ते पंढरपूरचे वारकरी होते. आई सात्त्विक वृत्तीची होती व घरातील वातावरण जातिभेदाला थारा न देणारे होते.

अण्णासाहेबांचे मॅट्रिकपर्यंतचे शिक्षण जमखंडी येथेच झाले. इंग्रजी, संस्कृत, मराठी या विषयांची त्यांना आवड होती. त्यांच्या हायस्कूलच्या काळात इंग्रजी आणि संस्कृत साहित्याच्या सौंदर्याचा परिचय त्यांना झाला. विठ्ठल रामजींनी जमखंडी येथे काही काळ शिक्षकाची नोकरी केल्यानंतर १८९३ मध्ये पुण्याच्या फर्ग्युसन कॉलेजात पुढील शिक्षणासाठी दाखल झालेमध्ये ते बी १८९८ ..ए.झाले . या काळात तेरदाळचे श्री. विष्णुपंत देशपांडे, कोल्हापूरचे श्री. गोविंदराव सासने व वाईचे श्री. ज. स. करंदीकर हे त्यांचे मित्र बनले. पुण्याच्या फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये शिकत असताना १८९७ साली त्यांनी रोजनिशी लिहिली. विठ्ठल रामजी शिंदे यांची पुण्यातील सहा वर्षे त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची जडणघडण करणारी ठरली.

या काळात त्यांचे मन धर्माकडे प्रबळ ओढ घेत होते, तसेच सामाजिक प्रश्नांबाबतही ते अत्यंत जागरूक होते. समाजातील काही घटना अथवा व्याख्याने असोत, वर्तमानपत्रे असोत त्यांत बहुजन समाजाचा विचार होत नाही याची त्यांना सखेद जाणीव होती. ते जमखंडीला मॅट्रिकच्या वर्गात असतानाच आगरकरांच्या 'सुधारक' पत्रातील सुधारकी व अज्ञेयवादी मतांचा त्यांना परिचय व्हायला प्रारंभ झाला होता. त्यांचे लेख वाचून विचारस्वातंत्र्य, व्यक्तिस्वातंत्र्य, स्त्रीदाक्षिण्य यांसारख्या विषयावर तेथील वसंत व्याख्यानमालेत ते उत्साहाने बोलत होते. फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये प्रोव्हियसच्या वर्गात असताना त्यांनी जॉन स्टुअर्ट मिलचे लिबर्टी (स्वातंत्र्य), युटिलिटेरिअनिझम् (उपयुक्ततावाद, बहुजनहितवाद), सब्जेक्शन ऑफ वुइमेन (स्त्रियांची गुलामगिरी) हे मूळ इंग्रजीतील ग्रंथ वाचले व त्यामुळे ते प्रभावित झाले. पुढे एकेश्वरवादी प्रार्थनासमाजातील न्या. रानडे, रा. गो. भांडारकर, का. बा. मराठे यांचा सहवास लाभून १८९८ मध्ये त्यांनी प्रार्थना समाजाची दीक्षा घेतली. याच दरम्यान त्यांनी कायद्याचे शिक्षण ही पूर्ण केले. १९०१ ते १९०३ ही दोन वर्षे त्यांनी मॅचेस्टर कॉलेजात तौलनिक धर्मशास्त्र, पाली भाषा व बौद्ध धर्म, ख्रिस्ती धर्मसंघाचा इतिहास, समाजशास्त्र या विषयांचा अभ्यास केला. भारतात परतल्यावर त्यांनी १९०३ पासून प्रार्थना समाजाचे कार्य हाती घेतले. त्यानंतर महर्षी शिंदे हे ऑक्सफर्ड येथील मॅचेस्टर कॉलेज या एकेश्वरवादी धर्ममताच्या कॉलेजमध्ये धर्मशिक्षण घेण्यासाठी ११ ऑक्टोबर १९०१ रोजी दाखल झाले. भारतात परतल्यावर त्यांनी प्रार्थना समाजाच्या माध्यमातून संपूर्ण भारतभर भ्रमण केले. भारतातील विविध प्रांतांत केलेल्या प्रवासात अस्पृश्य वर्गाची दुरवस्था पाहिल्यानंतर त्यांच्या उन्नतीसाठी कार्य करावे, याची जाणीव महर्षी शिंदे यांना झाली. म्हणून त्यांनी रीतसर "डिप्रेस्ड क्लासेस मिशन सोसायटी ऑफ इंडिया" या संस्थेची स्थापना करून अस्पृश्यांच्या सर्वांगीण उन्नतीसाठी कार्य हाती घेतले.

अस्पृश्य वर्गाच्या उत्थानासाठीचे योगदान:

१९ व्या शतकात अस्पृश्यता निर्मूलनासाठी जे प्रयत्न झाले त्यामध्ये सर्वप्रथम महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी अस्पृश्यता निर्मूलनासाठी प्रबोधनात्मक व संस्थात्मक कार्य केले. त्यांच्या या कार्यामुळे अस्पृश्यांच्या प्रश्नांना वाचा फुटली. याच काळात अनेक अस्पृश्य व अस्पृशेतार तरुण, अस्पृश्यांवर होणारे अत्याचार, जुलूम, त्यांना दिली जाणारी विषमतापूर्वक वागणूक या विषयी सभा, मेळावे या मधून आवाज उठवत होते. परंतु हे सर्व प्रयत्न स्थानिक पातळीवर होत होते. प्राथमिक अवस्थेतील या प्रयत्नांमध्ये अस्पृश्यांच्या शैक्षणिक

विकासावर भर दिला जात असे. राष्ट्रीय पातळीवरच्या व्यासपीठावर या संदर्भातील चर्चा अपवादाने घडून येत असे. अशा या काळात अस्पृश्यांवर होणा-या प्रचंड सामाजिक अन्यायाविरुद्ध भारतभर आवाज उठविण्याचे व अस्पृश्य समजल्या जाणा-या वर्गाच्या उन्नतीसाठी संस्थात्मक प्रयत्न करण्याचे महनीय कार्य विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी सुरू केले. या कामाला अखिल भारतीय पातळीवर नेण्याची दूरदृष्टी व कर्तेपणा महर्षी शिंदे यांनी दाखविला.

अस्पृश्यता निर्मूलन कार्याला वि. रा. शिंदे यांनी १८९३ मध्येच सुरुवात केली होती. पुण्याच्या फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये शिक्षण घेत असताना त्यांनी आपल्या जमखंडी गावातील एका अस्पृश्य मूलीला मुरुळी जाण्यापासून परावृत्त केले होते. एवढेच नाही तर तिला शिक्षण देऊन शिक्षिका बनवले होते.

डिप्रेसड क्लासेस मिशन सोसायटी ऑफ इंडिया:

डिप्रेसड क्लासेस मिशन सोसायटी ऑफ इंडिया अथवा भारतीय निराश्रित साह्यकारी मंडळीची स्थापना करण्याची आंतरिक प्रेरणा अण्णासाहेबांना कशी झाली हे त्यांच्या चरित्रातील एका प्रसंगावरून लक्षात येते. १९०५ मध्ये, अण्णासाहेब दौरा करित असताना अहमदनगरला मुक्कामाला होते. नगर जिल्हयातील श्री. श्रीपतराव थोरात व श्री पांडुरंग लक्ष्मण डांगळे इ. अस्पृश्य वर्गातील पुढा-यांनी भिंगार या गावी सभा बोलाविली होती. त्या सभेला अण्णासाहेबांना त्यांनी बोलावून नेले. नागपूरकडील श्री. किसन फागूजी बंदसोडे यांनी स्थापिलेल्या सोमवंशी हितचिंतक समाजाचे छापील पत्रक वाचून त्यातील उद्देश ते सभेत समजावून सांगत होते. हजारो वर्षे वरिष्ठ जातीचा जुलूम सहन करणा-या या मंडळीच्या पत्रकातील एक उद्देश, वरिष्ठ वर्गाची मने न दुखविता अस्पृश्यांनी आपल्या उध्दाराचा प्रयत्न करावा असा होता. हा उद्देश समजावून सांगताना आपल्या मनाची स्थिती कशी झाली त्याचे अण्णासाहेब वर्णन करतात, “हे उध्दाराचे काम आपण स्वतः अंगावर घेऊन, या कामात स्वतः चे भावी चरित्र वाहून घ्यावे अशी प्रेरणा मला जोराने होऊ लागली. इतर सर्व कामे टाकून एका क्षणाचाही वेळ न दडवता ह्या कार्यास लागावे असा संकल्प परमेश्वरास स्मरून ह्याच रात्रीच्या मुहुर्तावर केल्याचे मला पक्के आठवते.”

अहमदनगरहून मुंबईत परतल्यावर ‘सोशल रिफॉर्म असोसिएशन’ च्या वतीने त्यांचे एक व्याख्यान आयोजित केले गेले. त्यातही भारतातील बहिष्कृत वर्गाच्या अडचणी, त्यांची प्रांतवार रचना, त्यांच्या निवारणार्थ वरिष्ठ वर्गाकडून होणारे निरनिराळे प्रयत्न व स्वतः त्या लोकांकडूनच स्वउद्धारार्थ होणारे प्रयत्न यांची त्यांनी पद्धतशीर मांडणी केली. भारतात एकूण हिंदू लोकसंख्येमध्ये नीच मानल्या जाणाऱ्या जातींचे प्रमाण नेमके किती आहे, याचा अभ्यास १९०१ च्या जनगणनेवरून करून शिंदे यांनी या भाषणात काही निष्कर्ष मांडले. एकंदर लोकसंख्येपैकी एक शष्ठांश लोक अस्पृश्य मानले जातात, म्हणजेच प्रत्येक सहा माणसात एक माणूस टाकाऊ आणि शिवून घेण्यासही अयोग्य असा मनुष्यप्राणी आहे, असा निष्कर्ष शिंदे यांनी या भाषणात मांडला. भाषणाच्या अखेरीस या लोकांच्या उद्धारासाठी एक स्वतंत्र मिशन काढले पाहिजे, अशी भूमिका शिंदे यांनी मांडली. “या लोकांच्या उद्धारासाठी नुसती शिक्षणसंस्था, मग ती कितीही मोठ्या प्रमाणावर असो, स्थापून चालावयाचे नाही तर ज्यामध्ये जिवंत व्यक्तिगत पुढाकार आहे असे एक मिशन तयार झाले पाहिजे. अशा मिशनने

ख्रिस्ती मिशनऱ्यांप्रमाणे या लोकांच्या जीवितामध्ये क्रांती व विकास घडवून आणला पाहिजे,” असे आवाहन त्यांनी केले होते आणि म्हणूनच १८ ऑक्टोबर १९०६ रोजी “डिप्रेसड क्लासेस मिशन सोसायटी ऑफ इंडिया” अथवा “भारतीय निराश्रित साह्यकारी मंडळाची” स्थापना केली. मुंबई येथील एल्फिन्स्टन रोडलगतच्या मुरारजी वालजी यांच्या बंगल्यात अस्पृश्य मुलांसाठी शाळा उघडून या कार्याला आरंभ करण्यात आला.

मंडळीचे सेक्रेटरी स्वतः वि. रा. शिंदे होते. मंडळीचे अध्यक्ष नामदार न्यायमूर्ती चंदावरकर ह्यांनी जमलेल्या मुलांना पहिला धडा घालून देऊन मंडळीचे काम सुरू करण्यापूर्वी आपल्या भाषणात खालील अर्थाचे सूत्रवाक्य सांगितले की, “ह्या नीच मानलेल्या लोकांना वर आणण्याचा प्रयत्न करण्याने आम्ही स्वतःलाच वर आणीत आहोत. हे पवित्र कार्य करीत असता ह्या लोकांचा आम्ही उद्धार करणार, हा घमेंडीचा विचार आमच्या अंतःकरणात न शिरो आणि आम्हा सर्वांना ह्या घोर अन्यायामुळे जी अधोगती मिळाली आहे, ती टळून सर्वांचा सारखाच उद्धार होणार आहे. असा साधा आणि सात्त्विकभाव आम्हांमध्ये निरंतर जागृत राहो.”

मिशनचे उद्दिष्टे खालील प्रमाणे :

हिंदुस्थानातील महार, मांग, चांभार, धेड, पारिया वगैरे (विशेषकरून पश्चिम हिंदुस्थानातील) निकृष्ट वर्गांना व इतर अशाच रीतीने निराश्रित झालेल्या लोकांना शिक्षण, कामधंदा, ममतेची आणि समतेची वागणूक, धर्म, नीती, आरोग्य आणि नागरिकता इत्यादीविषयक उदार तत्त्वांचा उपदेश व अशा इतर साधनांच्या द्वारे आत्मोन्नती करण्याचे कामी साहाय्य करणे इ. उद्दिष्टे ठरवले गेले.

शतकानुशतके बहिष्कृत अवस्था लादून अस्पृश्य ठरविल्यामुळे ह्या वर्गाला प्राप्त झालेला निकृष्टपणा नाहीसा करून त्यांना स्वाभिमानी, सुशिक्षित आणि उद्योगी बनविणे हा त्यांनी आपल्या कार्याचा एक भाग मानला तर उच्चवर्णियांच्या मनातील अस्पृश्यताविषयक भ्रामक समजूत नष्ट करणे, हा त्या कार्याचा दुसरा भाग मानला.

कार्य:

वरील उद्दिष्टांप्रमाणे जोमाने काम सुरू झाले आणि पहिल्या वर्षातच त्याला रचनात्मक आकार आला. मिशनच्या स्थापनेच्या दिवशी पहिली शाळा सुरू केल्यानंतर नऊ महिन्यांच्या काळातच मुलांसाठी एक आणि मुलींसाठी एक अशा दिवसाच्या दोन मोफत शाळा सुरू करण्यात आल्या. नोकरी करणाऱ्या लोकांसाठी रात्रशाळा, धर्मार्थ दवाखाना, वाचनालय आणि ग्रंथालय, मुलांसाठी तालीम, महिलांसाठी शिवणवर्ग, प्रार्थना आणि व्याख्याने वगैरे उपक्रम सुरू केले गेले. डॉ. संतुजी रामजी लाड हे दररोज सकाळी ठाण्याहून येऊन चार तास रोगी तपासत आजूबाजूच्या गरीब वस्तीतील घरांमध्ये जाऊन रोग्यांना मदत करत. या आणि अन्य उपक्रमांमुळे मिशनबद्दल अस्पृश्य लोकांमध्ये आपुलकी निर्माण होण्यास मदत झाली. अनेकविध छोट्या-मोठ्या कार्यक्रमांमुळे मिशनची ओळख वाढू लागली. सुरतेचे डिस्ट्रिक्ट जज दयाराम गिडुमल आणि मलबारी नावाचे पारशी गृहस्थ वगैरे दानशूर लोक मिशनला मदत देण्यासाठी येऊ लागले.

दयाराम गिडुमल यांच्या दरमहा शंभर रुपयांच्या मदतीवर अस्पृश्य महिलांच्या सेवेसाठी जुलै १९०७ मध्ये 'निराश्रित सेवासदन' सुरू झाले. शिंदे यांनी इंग्लंडमध्ये 'डोमेस्टिक मिशन'चे काम पाहिले होते. त्या कामाचा आदर्श डोळ्यांसमोर ठेवून 'सेवासदन'चे काम हाती घेतले गेले. शिंदे यांची बहीण जनाक्का, वेणूबाई, द्वारकाबाई आणि कल्याणीबाई सय्यद यांनी या कामी पुढाकार घेतला. अस्पृश्यांमधील मुलांनी शाळेत यावे यासाठी या सेवासदनमार्फत बरेच प्रयत्न केले गेले. मात्र असे प्रयत्न करणाऱ्या स्त्रिया ख्रिस्ती प्रचारक असाव्यात, असा गैरसमज असल्यामुळे तो दूर करण्यासाठी या स्त्रियांमार्फत महाभारत, भागवत, रामायण वगैरे धर्मग्रंथांचे वाचन घरोघरी सुरू करण्याचा उपाय अवलंबावा लागला. आजान्यांची शुश्रूषा करण्यासाठी आणि बाळंतपणामध्ये मदत करण्यासाठी सेवासदनातील स्त्रियांना शिक्षण देऊन तयार करण्यात आले होते. बेवारशी मुले आणि बायका यांचीही निगा ठेवण्याचे काम केले गेले. लहान मुले आणि अंधरुणाला टेकलेली माणसे यांना मदत करणे आणि गिरण्यांमध्ये बारा-बारा तास काम करणाऱ्या अस्पृश्य माणसांच्या मुलाबाळांना सांभाळणे, असे कामही हाती घेतले गेले. त्यासाठी शिंदे यांचे आईवडील आणि बहीण अस्पृश्य वस्तीत जाऊन राहिले. सेवासदनामध्ये अस्पृश्य मुलांच्या राहण्या-जेवण्याची जी मोफत सोय करण्यात आली, त्यातून पुढे गणेश आकाजी गवई हे प्रख्यात पुढारी तयार झाले.

अस्पृश्य महिलांच्या सेवेसाठी 'निराश्रित सेवासदन' सुरू केले गेले, तसेच अस्पृश्य पुरुषांच्या उद्धारार्थ धार्मिक आणि सामाजिक सुधारणा करवून घेण्याच्या उद्देशाने 'सोमवंशीय मित्रसमाज' ही संस्था २४ मार्च १९०७ रोजी स्थापन करण्यात आली. मित्रसमाजातील सभासद दर रविवारी एकत्र येत आणि त्यांच्यासाठी एकेश्वरी मताच्या उपासना चालवल्या जात. याशिवाय मिशनतर्फे धर्मशिक्षण आणि नीतिशिक्षण देणाऱ्या रविवारच्या शाळाही सुरू केल्या गेल्या. उपासनेसाठी आणि उपदेशासाठी 'भजनसमाज' ही स्थापन करण्यात आली. त्याशिवाय एका जर्मन तज्ज्ञाच्या मदतीने नवीन तऱ्हेचे बूट तयार करण्यासाठी एक चामड्याचा कारखानाही सुरू करण्यात आला. मिशनच्या कामाची माहिती चहुबाजूपर्यंत कळावी यासाठी 'प्युरिटी सर्व्हट' हे मासिकही सुरू केले गेले.

मिशन सुरू होऊन तीन वर्षे होईपर्यंत म्हणजे १९०९ पर्यंत संस्थेतर्फे केवळ मुंबईमध्ये अस्पृश्यांसाठी चार शाळा सुरू करण्यात आल्या होत्या. त्यातील कामाठीपुऱ्यातील गुजराती शाळा ही भंगी समाजातील लोकांसाठी काढलेली पहिली शाळा होती. याच तीन वर्षांच्या काळात मिशनने पुणे, मनमाड, इगतपुरी, अकोला, अमरावती, दापोली या ठिकाणांसह इंदूर, मंगलोर आणि मद्रास या, शहरांमध्येही आपल्या कामाचा विस्तार केला होता.

पुण्यात दिवसाची एक शाळा आणि रात्रीच्या दोन शाळा, मनमाड-इंदूर येथे रात्रीच्या एकेक शाळा, अकोला आणि अमरावती येथे रात्रीच्या दोन-दोन शाळा, इगतपुरी आणि दापोली येथे दिवसाच्या एकेक शाळा सुरू केल्या गेल्या. मंगलोरमध्ये १८९७ पासून के. रंगराव हे पारिया जातीतील लोकांसाठी काम करणारे त्यांना शिंदे यांनी मिशनच्या कामामध्ये संलग्न करून घेतले आणि त्यांच्यातर्फे चालवली जाणारी दिवसाची एक शाळा, सहा हातमागांची विणकाम संस्था आणि सात मुले असलेले बोर्डिंग मिशनमार्फत चालवायला घेतले. पारिया जातीच्या अस्पृश्य मुलांसाठी मद्रासमध्येही दिवसाची एक शाळा आणि चांभार जातीच्या

मुलांसाठी आणखी एक शाळा सुरू केली गेली. त्याशिवाय महाबळेश्वर व नाशिक येथेही मिशनच्या नव्या शाखा सुरू केल्या गेल्या. अशा रीतीने पहिल्या तीन वर्षांमध्ये ठिकठिकाणी एकूण बारा शाखा आणि दिवसाच्या सोळा शाळा सुरू केल्या गेल्या. त्यातून एक हजार अठरा एवढे विद्यार्थी शिक्षण घेऊ लागले. रविवारच्या नैतिक शिक्षण देणाऱ्या सहा शाळा, धर्मशिक्षणाचे काम करणारे पाच भजनसमाज, चार उद्योगशाळा या अंगानेही काम विस्तारले. तीन वर्षांच्या अल्पावधीत उभे राहिलेले हे काम पाहून लाला लजपतराय यांच्यापासून अनेकांचे लक्ष या कामाकडे वेधले गेले.

पुण्यामध्ये मिशनच्या कामाला गती प्राप्त व्हावी यासाठी पुण्यात एक मोठा समारंभ करावा, असे त्यांच्या मनात आले. त्यानुसार पुण्यात एक मोठा समारंभ १८ ऑक्टोबर १९०९ रोजी भरवला गेला. या कार्यक्रमाला विविध विचारांच्या, विविध जातिधर्माच्या लहानथोर पुढाऱ्यांना आमंत्रित केले गेले. प्रिन्सिपल र. पु. परांजपे यांनी अध्यक्षस्थान स्वीकारले, तर धोंडो केशव कर्वे, धर्मानंद कोसंबी, न. चिं. केळकर, ल. ब. भोपटकर वगैरे पुढारी समारंभाला आले. हा कार्यक्रम कमालीचा यशस्वी झाला आणि मिशनच्या कामाला पुण्याचा पाठिंबा मिळवला गेला.

मिशनच्या रूपाने संस्थात्मक उभारणी करणे, त्यासाठी अनेक उपक्रम राबवणे, समाजाला न पटणाऱ्या प्रश्नांवर लोकांना विचार करायला भाग पाडणे, त्यासाठी गावोगावी जाऊन जागृती करणे, संस्थेसाठी सहानुभूती मिळवणे, निधी उभा करणे अशा अनेक पातळ्यांवर शिंदे यांनी मिशनमार्फत काम चालवले. अस्पृश्योद्धार व अस्पृश्यता निवारणाबाबत आधुनिक भारताच्या इतिहासामध्ये अशा प्रकारचे हे पहिलेच काम होते.

मुलांनी एकमेकांशी मिळून मिसळून वागावे, परस्परांशी अभ्यासामध्ये चढाओढ करावी, सवयींचे अनुकरण करून अस्पृश्य वर्गातील मुलांनी आपला फायदा करून घ्यावा, उलटपक्षी अस्पृश्यांविषयी जो तिटकारा स्पृश्यांमध्ये असतो तो निराधार आहे, हे त्यांना कळावे, इत्यादी उद्देश त्यामागे होते.

वि. रा. शिंदे यांना मोठ मोठे अधिकारी, राजे, महाराजे किंवा ब्रिटिश अधिकाऱ्यांकडून मिशनसाठी देणगी प्राप्त होत असे. परंतु कामाचा भार प्रचंड वाढल्यामुळे वि. रा. शिंदे यांनी महाराष्ट्रामध्ये आणि मिशनचे काम ज्या भागात सुरू आहे, त्या भागात एक विस्तृत दौरा करून या माध्यमातून निधी संकलन करण्याची योजना आखली. १ एप्रिल १९१० रोजी शिंदे मुंबईतून बाहेर पडले आणि जून-जुलै हे महिने वगळले तर ऑक्टोबर १९१० पर्यंत निधी संकलनाच्या कामासाठी दौऱ्यांवर राहिले. सर्वप्रथम त्यांनी वऱ्हाड प्रांताचा दौरा केला. अकोला, अमरावती आणि गणेश आकाजी गवई यांच्या थुगाव या गावी ते गेले. वऱ्हाड दौऱ्यानंतर काठेवाड भागामध्ये राजकोट, गोंडल, भावनगर, मांगरोल, त्यानंतर कर्नाटक, वादिया, पश्चिम किनाऱ्यावरील या भागांत दौऱ्यावर ते गेले. जाताना या दौऱ्यात सांगली, मिरज आणि बुधगाव या संस्थानांच्या राजे साहेबांच्या भेटीही त्यांनी घेतल्या. पुढे वेंगुर्ला, सावंतवाडी, मालवण, रत्नागिरी, दापोली अशा छोट्या छोट्या गावांमध्ये जाऊन, त्यांनी एकाच वेळी कामाची पाहणी, नव्या कामाचे संकल्प आणि निधिसंकलन केले. या संपूर्ण दौऱ्यामध्ये व्याख्याने देणे, कीर्तन करणे, उपासना चालवणे, स्थानिक कमिटीच्या सदस्यां सोबत कामाविषयी चर्चा करणे, अस्पृश्यांच्या वस्त्यांना भेटी देऊन त्यांची पाहणी करणे,

अस्पृश्यांच्या प्रश्नांना उजाळा येईल यासाठी प्रयत्न करणे, ठिकठिकाणच्या शाळांना भेटी देणे, नव्या शाळांची गरज असल्यास पुढील नियोजनामध्ये त्याची तरतूद करणे, म्युनिसिपल ऑफिसपासून महारवाडे-घेडवाडे-मांगवस्त्या इथपर्यंत पोहोचून तिथे व्याख्याने देणे, प्रवासात मुरळी-जोगतिणीसारखे अस्पृश्य स्त्रियांशी संबंधित जे जे प्रश्न दिसतील, त्याच्या निराकरणासाठी स्थानिक लोकांना उद्युक्त करणे, हितचिंतकांच्या गाठीभेटी घेऊन कामाचे महत्त्व सांगणे आणि जमेल तिथून मिशनसाठी रक्कम उभी करणे अशा एक ना अनेक पद्धतींनी शिंदे यांनी हा दौरा केला. या दौऱ्यामध्ये थुगाव येथे भरलेली अस्पृश्यांची परिषद लक्षणीय होती. त्या परिषदेत आसपासच्या ऐंशी गावांमधील सुमारे चार हजार लोकांनी आपली उपस्थिती लावली. अशा छोट्या-मोठ्या सभा गावोगावी झाल्या. या दौऱ्यामध्ये प्रबोधन व संघटन करण्यात यश तर मिळालेच शिवाय तीन हजार रुपयांहून अधिक निधीही जमा झाला.

मिशनच्या कामाला अर्धे तप पूर्ण झाल्याचे निमित्त डोळ्यांसमोर ठेवून १९१२ च्या ऑक्टोबर महिन्यात मिशनची ही महाराष्ट्र परिषद आयोजित केली गेली. ५, ६ व ७ ऑक्टोबर असे तीन दिवस चालणाऱ्या या परिषदेला बाहेरून दोनशे साठ पाहुणे पोहोचले आणि सर्व मिळून चारशे-साडेचारशे लोकांचा समारंभ भव्य प्रमाणात साजरा झाला. पाहुण्यांमध्ये व उपस्थितांमध्ये सर्व जातींचे लोक होते आणि परिषदेनिमित्त आयोजित केलेल्या सहभोजनातही अस्पृश्यांसह सर्व जातींचे लोक उपस्थित होते. अस्पृश्यांसोबतच या परिषदेला स्त्रियांची उपस्थितीही लक्षणीय होती. सातारा, मिरज वगैरे ठिकाणांवरून किती तरी अस्पृश्य स्त्रियाही परिषदेमध्ये सहभागी झाल्या होत्या.

महाराष्ट्राबाहेर देखील वि. रा. शिंदे यांना मिशन मार्फत काम करावयाचे होते. त्यासाठी त्यांनी हुबळीमध्ये मिशनची शाखा उघडली आणि शाळांची वगैरे उभारणी केली. तसेच कर्नाटकात मिशनच्या शाखेची स्थापना केली. हुबळीनंतर १९१५ मध्ये बेळगाव, १९१८ मध्ये गोकक आणि १९१९ मध्ये बंगलोरमध्ये शाखा सुरू केल्या गेल्या. या शाखांमुळे महाराष्ट्राप्रमाणेच कर्नाटकातही अस्पृश्योद्धाराचे व अस्पृश्यता निवारणाचे कार्य सुरू झाले.

१८९६ मध्ये मध्यवर्ती कायदेमंडळात नागपूरच्या नामदार दादाभाई यांनी अस्पृश्य वर्गाच्या सुधारणे करता एक ठराव आणला होता. या पूर्तीसाठी याविषयी हिंदुस्थान सरकारला तपशीलवार माहिती हवी होती. त्यामुळे अस्पृश्यांच्या आजच्या स्थितीविषयी मिशनची मते काय आहेत आणि विविध सरकारांनी पुढे काय काय करावे, याविषयी सूचना मागवणारा खलिता १२ मे १९१६ रोजी मिशनकडे पोहोचला. मिशनने आपल्या कामात येणाऱ्या अडचणी कळविल्या. शिवाय अस्पृश्यांसाठी कोणत्या स्वरूपाचे काम करण्याची आवश्यकता आहे, याबाबत सूचनाही करण्यात आल्या. अस्पृश्यांना सक्तीचे मोफत शिक्षण द्यायला हवेच शिवाय या वर्गाचा स्वाभिमान जागा करण्याचे कामही होणे कसे गरजेचे आहे, याबद्दल मार्गदर्शनही करण्यात आले. हजारो वर्षांच्या गुलामगिरीमुळे या वर्गाला अनेक मर्यादा पडलेल्या आहेत. त्यासाठी त्यांना नैतिक शिक्षण देऊन, त्यांच्यामध्ये आत्मविश्वास निर्माण करावा लागेल आणि त्याशिवाय त्यांचा उद्धार होऊ शकत नाही, असे स्पष्ट करून काही शिफारशी केल्या गेल्या.

वसतिगृह स्थापन करणे, ट्रेनिंग कॉलेज काढावे, मिशनसारख्या खासगी संस्थांना भरपूर मदत करून त्यांचे सहकार्य संपादन करावे, अशा खास शाळांसाठी सरकारने स्वतंत्र इन्स्पेक्टर नेमून त्यांच्यावर खास प्रयत्नांची जबाबदारी टाकावी, या लोकांसाठी सहकारी पतपेढ्या काढावे. या सूचनांशिवाय अहवालामध्ये आणखी एक सूचना करण्यात आली होती. ती म्हणजे, केवळ औद्योगिक शिक्षण देऊन चालणार नाही, तर निरनिराळ्या कारखान्यांतून जड-जोखमीची कामे हाताळण्याची सवय व्हावी, म्हणून अस्पृश्यांना मोठमोठ्या कारखान्यांतून उमेदवार म्हणून नेमण्याची व्यवस्था सरकारने करावी. तसेच अस्पृश्य वर्गाला व्यवस्थित पद्धतीने शिक्षण देऊन लष्करात त्यांना जबाबदारीच्या जागा दिल्यास त्यांचा स्वाभिमान जागा होईल आणि तेव्हाच त्यांच्या खऱ्या उद्धाराला सुरुवात होईल, असे अहवालात म्हटले गेले. हा अहवाल ३० ऑक्टोबर १९१६ रोजी केंद्रीय सरकारला पाठवला गेलाच, शिवाय 'व्ह्यूज अँड सजेशन्स टू दि गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया' या नावाचे एक १७ पानांचे चोपडे स्वतंत्रपणे प्रसिद्ध केले गेले आणि त्याच्या अनेक प्रती प्रांतिक सरकारला देण्याकरता पाठवण्यात आल्या.

इतर कार्यः

वि. रा. शिंदे सुधारणावादी असल्याने त्यांनी अनेक सामाजिक प्रश्नांना हात घातले, इ. स. १९११ मध्ये त्यांनी मुरळी प्रतिबंधक परिषद भरवून ती प्रथा बंद करण्याचा प्रयत्न केला. या कार्यात त्यांच्या भगिनी जनाकका शिंदे यांची साथ मिळाली. इ. स. १९२४ वायकोम (केरळ) मध्ये अस्पृश्यांच्या मंदिर प्रवेशाच्या लढ्यात भाग घेवून सत्याग्रह केला. तसेच १९३० मध्ये त्यांनी पर्वती येथे अस्पृश्यांचा मंदिर प्रवेशाच्या सत्याग्रहात सहभाग नोंदवला. अशा सत्याग्रहात ते सक्रिय असलेले दिसून येतात.

अस्पृश्यतेसंबंधी त्यांचे आणखी एक महत्वाचे कार्य ते म्हणजे समाजशास्त्रीय दृष्टिकोणातून लिहिलेला त्यांचा "भारतीय अस्पृश्यतेचा प्रश्न" हा प्रबंध १९३३ साली प्रसिद्ध झाला. अस्पृश्यतेच्या प्रश्नावरील भारतामधील हा पहिलाच प्रबंध होय. या प्रबंधात त्यांनी अस्पृश्यतेच्या उगमापासूनचा इतिहास व बुध्दपूर्वकालापासून तो वर्तमानकाळापर्यंत दिसणारी अस्पृश्यतेची रूपे यांचे अत्यंत साधार असे विवरण केले आहे. अस्पृश्यांमधील वेगवेगळ्या नावांच्या व्युत्पत्ती, त्यांचा इतिहास, त्यांचा धर्म, सामाजिक स्थिती व त्यांचे राजकारण इत्यादी विषयांच्या अनुरोधाचे विवेचन केले आहे. अस्पृश्यतेसंबंधी सर्वस्वी नवीन वाटावी अशी माहिती व निष्कर्ष त्यांनी या प्रबंधात साधार मांडले आहेत.

१९१७ मध्ये कलकत्यास वि. रा. शिंदे यांना अॅनी बेझंट यांच्या अध्यक्षतेखाली राष्ट्रीय सभेच्या अधिवेशनात अस्पृश्यतेचा प्रश्न भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या कार्यक्रमात पत्रिकेवर आणण्यात यश प्राप्त झाले. त्याप्रमाणे अधिवेशनात ठराव मंजूर करण्यात आले. पुढे राष्ट्रीय सभेच्या व्यासपीठावर त्यांना अस्पृश्यां संबंधित भूमिका मांडता आली. याच काळापर्यंत राष्ट्रीय स्तरावर अस्पृश्यता निर्मूलनाचे कार्य वि. रा. शिंदे करत होते. याच काळात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे अस्पृश्यता निर्मूलना विषयी अधिक सक्रिय झाले. साउथव्युरो समितीसंदर्भातील त्यांच्या भूमिकेमुळे बाबासाहेब आंबेडकर यांनी शिंदे यांच्या वर टीका केली. पुढे मतभेद वाढत गेले.

मूल्यमापन:

वि. रा. शिंदे यांनी मिशनच्यावतीने मोठे संस्थात्मक जाळे उभारून, अस्पृश्यांच्या उन्नतीचे प्रयत्न चालवले, उच्चभ्रू समाजाने अस्पृश्यतानिवारणाच्या कामात सहभाग द्यावा, असा प्रयत्नही त्यांनी चालवला होता. विविध विचारांच्या पुढाऱ्यांपासून समाजसुधारकांपर्यंत आणि संस्थानिकांपासून इंग्रजांच्या केंद्रीय प्रांतिक सरकारांपर्यंत सर्वांना अस्पृश्यतानिवारणाच्या मुद्यावर एकत्र आणण्याचाही प्रयत्न त्यांनी चालवला. अशा सर्व मार्गांनी अस्पृश्यतेच्या प्रश्नाला राष्ट्रीय स्वरूप देण्याचे कार्य शिंदे यांनी केले. या संदर्भात वामनराव सोहनी म्हणतात, “अस्पृश्यता निवारणाला फुले यांनी सुरुवात केली पण मोठ्या प्रमाणावर व्यवस्थित प्रयत्न वि. रा. शिंदे यांनी केले. अस्पृश्यांच्या प्रश्नाला त्यांनी राष्ट्रीय मान्यता मिळवून दिली.”

१४.२.२ छ.राजर्षी शाहू महाराज

इ. स १८८४ ते १९२२ या काळातील कोल्हापूर संस्थानचे राज्यकर्ते छ. राजर्षी शाहू महाराज हे आधुनिक परंपरेतील क्रियाशील समाजसुधारक होऊन गेले. समाजातील अंधश्रद्धा, जातीपाती मधील भेद, विविध अनिष्ट रूढी, प्रथा, परंपरा नष्ट करण्यासाठी त्यांनी आपल्या संस्थानात प्रतिबंधात्मक कायदे केले. त्यांनी स्वतःला बहुजन व बहिष्कृत समाजाच्या उत्थानासाठी वाहून घेतले व त्याच्या सर्वांगीण उन्नतीसाठी अद्वितीय कार्य केले.

शाहू महाराजांचा जन्म २६ जून १८७४ रोजी कागलच्या जहागीरदार घाटगे घराण्यात जयसिंगराव आणि राधाबाई ह्या दांपत्याच्या पोटी कोल्हापूर येथील बावड्यातील ‘लक्ष्मी विलास पॅलेस’ मध्ये झाला.

छत्रपती शाहू महाराज त्यांच्या वयाच्या दहाव्या वर्षापर्यंत यशवंतराव उर्फ बाबासाहेब या मूळ नावाने ओळखले जात होते. राजर्षी शाहू महाराजांचे प्राथमिक मराठी शिक्षण त्यांचे जनक पिता जयसिंगराव उर्फ आबासाहेब यांच्या देखरेखीखाली झाले. दहाव्या वर्षापर्यंत त्यांचे शिक्षण कोल्हापुरात झाले. चौथे शिवाजी महाराज हे अहमदनगर येथे सन १८८३ मध्ये मृत्यू पावले. त्यांच्या अकाली निधनानंतर यशवंतरावांना कोल्हापूरच्या गादीवर दत्तकपुत्र म्हणून निवडले. १७ मार्च १८८४ या दिवशी राज्यारोहण पार पडले. या पुढील त्यांचे शिक्षण राजकुमार कॉलेज राजकोट व धारवाड येथे झाले. एकंदरीत राज्यकारभार संबंधित उपयुक्त शिक्षण, व्यवहार याचे परिपूर्ण ज्ञान शाहू महाराजांना मिळाले. पुढे २ एप्रिल १८९४ रोजी शाहू महाराजांनी राज्याची अधिकार सूत्रे आपल्या हाती घेतली.

अस्पृश्योद्धार चळवळ:

वेदोक्त प्रकरणामध्ये ब्राह्मणी वर्चस्ववाद्यांचे विखारी स्वरूप महाराजांनी अनुभवले होते. छत्रपतीनाही शूद्र म्हणणाऱ्या वर्ण वर्चस्ववाद्यांनी ज्या शूद्रातिशूद्रांना पशुतुल्य जीवन जगण्यास भाग पाडले होते, त्यांच्या वेदना महाराज समजू शकले. ब्राम्हणशाही विरुद्धच्या झगड्यात या शूद्रातिशूद्रांना प्रथम मानसिक व सामाजिक गुलामगिरीतून मुक्त करावयास हवे, याची त्यांना प्रकर्षाने जाणीव झाली. इ. स. १९१८ सालापासून अस्पृश्योद्धार

चळवळीत त्यांनी एकामागून एक क्रांतिकारी पावले उचलून अस्पृश्य समाजास गुलामगिरीतून मुक्त करण्याचा अविरत प्रयत्न चालू ठेवला.

अस्पृश्य वर्गाच्या उत्थानासाठी सुधारकांचे योगदान: विठ्ठल रामजी शिंदे, छ. राजर्षी शाहू महाराज आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

लष्करी फडात अस्पृश्यांची नेमणूक:

संस्थानाच्या लष्करी सेवेत मराठा व तत्सम जातीचे लोक प्रामुख्याने असत. ही सर्व मंडळी अस्पृश्यता पाळणारी होती. शाहू महाराजांनी १९१७ साली आपल्या लष्करी फडात चार अस्पृश्यांची नेमणूक केली. त्यापैकी दोघे महार होते, तर दोघे मांग होते. राजर्षी शाहू महाराजांनी अशा प्रकारे लष्करी फडात देखील अस्पृश्यांची नेमणूक करून लष्करी फडातील अस्पृश्यता नष्ट करण्याचा अनेक उपक्रमांपैकी हा एक उपक्रम होता.

तलाट्यांची नेमणूक:

महाराजांनी संस्थानातील कुलकर्णी वतन खालसा करून कुलकर्णीऐवजी तलाठी नेमण्याची पद्धत स्वीकारली होती. या जागांसाठी अस्पृश्य वर्गातील लोकांची वर्णी लागावी, यासाठी तलाठी वर्ग सुरू करून त्यात अस्पृश्य उमेदवारांना विशेष शिष्यवृत्त्या देऊन प्रशिक्षित केले गेले. अशा प्रशिक्षित अस्पृश्यांना अग्रक्रमाने तलाठी म्हणून नेमले जावे यासाठी राजर्षी शाहू महाराजांनी खास हुकूम जारी केला.

म्युनिसिपालिटीच्या चेअरमनपदी अस्पृश्य:

कोल्हापुरच्या म्युनिसिपालिटीच्या कार्यालयात प्रथमच एक अस्पृश्य नेमला गेला. एवढेच नव्हे तर म्युनिसिपालिटीच्या चेअरमनपदी प्रथमच एका अस्पृश्याची दत्तोबा पोवार यांची राजर्षी शाहू महाराजांच्या प्रेरणेने नेमणूक झाली. म्युनिसिपालिटीचा चेअरमन म्हणून एक अस्पृश्याची निवड व्हावी ही घटना त्या काळी असाधारण होती.

अनेक खात्यात अस्पृश्य:

शाहू महाराजांनी अस्पृश्यांना आपल्या अनेक खात्यात सामावून घेतले. महाराजांनी काहींना माहूत बनवले तर काहींना आपल्या राजपरिवाराचे कोचमन ड्रायव्हर बनवले. अशा अनेक जागांवर अस्पृश्यांना भरती करून त्यांची प्रतिष्ठा वाढविण्याचा प्रयत्न महाराजांनी केला.

सोनतळी कॅम्प:

या कॅम्पमध्ये शाहू महाराज अस्पृश्यता निर्मुलनाचे विविध प्रयोग राबवित असत. आपल्या सेवेत अस्पृश्यांना घेऊन ते एका महाराकरावी ते सर्व देवांची पूजा करवून घेत असत. तेथील पाण्याच्या हौदावर भंग्याशिवाय सर्वांना शिवाशिव करणेही मोकळीक आहे. सर्व कॅम्पातील मंडळी बंधुप्रेमाने राहतात. दशरथा मांग बास तेथील शिकारी स्टोअरचा जमादार होता. आबा मांग व चंदा महार हे शिकारखान्याचे कामदार होते. दादु महार व रामु महार रा. राधानगरी हे हत्तीवरले माहूत होते. दर शुक्रवारी अंबाबाईचे व शककर्ते शिवाजी महाराजांपासून चौथ्या शिवाजीपर्यंत जे सरकारी छबिने निघतात त्या हत्तीवर नोकरी करतात.

अस्पृश्यांची जातिवाचक नावे बदलली:

अस्पृश्य समाजातील लोकांची आडनावे बऱ्याचदा जातिवाचक असत तर काही नावांवरून त्यांच्या जातीचा लगेच बोध होत असे. त्यामुळे काही ठिकाणी अस्पृश्यांना अडचणी निर्माण होत. कोल्हापूरमध्ये मल्लाच्या कुस्त्या नावे पुकारून लावल्या जात. अशावेळी अस्पृश्य मल्लाची जात कुस्ती शौकिनांच्या आणि प्रतिस्पर्धी मल्लांच्या लक्षात येऊ नये यासाठी राजर्षी शाहू महाराजांनी एक आगळीच क्लृप्ती योजली होती. भंगी, चांभार जातीतील लोकांना जेव्हा आवाज दिला जाई तेव्हा जाट पैलवानांनी तयार व्हावे म्हणून ओरडण्यात येत असे. चांभारांना 'सरदार' व भंग्यांना 'पंडीत' अशी नावे ठेवली होती. त्यामुळे दुसऱ्या जातीतील पैलवानांना आपण महार, चांभार किंवा भंगी जातीतील पैलवानांशी खेळत आहोत ही कल्पनाही येत नसे.

अस्पृश्यांच्या हातचे अन्न सेवन केले:

राजर्षी शाहू महाराजांनी अस्पृश्यता निवारण चळवळीत अस्पृश्यांच्या हातचे अन्नोदक स्वीकारण्याची जाहीर कृत्ये करून अस्पृश्यतेच्या रूढींना सुरंग लावले. राजर्षी शाहू महाराजांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना सोनतळी कॅम्पवर येऊन आपल्याबरोबर भोजन घ्यावे अशी विनंती केली व त्याप्रमाणे कॅम्पवर एक मोठा भोजनाचा व सत्काराचा कार्यक्रम घडवून आणला. या कार्यक्रमास बहुजन समाजातील अनेक कार्यकर्ते व सत्यशोधक मंडळी उपस्थित होती. त्या सर्वांवर या घटनेचा मोठा प्रभाव पडल्याशिवाय राहिला नाही. पुढे मे १९२० मध्ये नागपूरला अखिल भारतीय बहिष्कृत परिषद भरली. त्या परिषदेच्या अध्यक्षपदाचा मान राजर्षी शाहूंना दिला गेला. परिषदेच्या भर कार्यक्रमात महाराजांनी ब्राह्मण, मराठे वगैरे सर्व जातीच्या पुढाऱ्यांसमक्ष मुद्दाम अस्पृश्यांच्या हातचा चहा घेतला.

गंगाराम कांबळेचे हॉटेल:

गंगाराम कांबळेनी शाहू महाराजांच्या प्रोत्साहनाने कोल्हापुरात हमरस्त्यावर 'सत्यशोधक हॉटेल' काढले. शहरात फेरफटका मारताना महाराजांना खडखडा (घोडागाडी) गंगारामच्या हॉटेलसमोर थांबत असे, महाराज गंगारामला चहाची ऑर्डर देत आणि गंगाराम त्यांना चहा देत असे. गाडीत असणाऱ्या ब्राह्मण, मराठा आदि जातीच्या सर्व मंडळांना तो चहा आग्रहाने पाजित.

नागपूरच्या अखिल भारतीय बहिष्कृत समाजाच्या परिषदेस राजर्षी शाहू महाराजांची उपस्थिती:

नागपूरच्या परिषदेसाठी महाराजांचे आगमन होताच अस्पृश्य समाजाने भव्य स्वागत करून त्यांची जंगी मिरवणूक काढली. आदल्या दिवशी नागपुरात वर्णवर्चस्ववाद्यांनी राजर्षी शाहू महाराजांची निंदा व निषेध करण्यासाठी त्यांचे 'धेडों का राजा' म्हणून वर्णन करणारी भिक्तीपत्रके लावली होती. खुद्द नागपूरचे राजे रघुजीराव भोसले यांना महाराजांनी या परिषदेला येणे पसंत नव्हते. ते नागपूर बाहेर निघून गेले होते. वर्णवर्चस्ववाद्यांनी महाराजांचा अवमान करण्याची कृती केल्याने समस्त अस्पृश्य समाज प्रक्षुब्ध झाला होता. त्यास शांत करून महाराज उद्गारले होते, "त्यांनी मला धेडों का राजा म्हणून हिणविण्याचा प्रयत्न केला

असला तरी, त्यात मी माझा अपमान मानीत नाही, त्यात माझा गौरवच आहे असे मी समजतो. या परिषदेला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर उपस्थित होते.

अस्पृश्य वर्गाच्या उत्थानासाठी सुधारकांचे योगदान: विठ्ठल रामजी शिंदे, छ. राजर्षी शाहू महाराज आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

राजर्षी शाहूंची विचाराप्रमाणे कृती:

समाजाच्या प्रगतीसाठी जातीभेद व अस्पृश्यता या प्रथांचे निवारण प्रथम झाले पाहिजे असे केवळ प्रतिपादनच राजर्षी शाहू महाराज थांबले नाहीत तर त्यांनी आपल्या संस्थानात शाळा, धर्मशाळा, सरकारी कार्यालये, दवाखाने व सार्वजनिक ठिकाणी जातीभेद व अस्पृश्यता यास प्रतिबंध करणारा जाहिरनामा प्रसिद्ध केला व त्यास कायद्याचे स्वरूप दिले. यापुढे जाऊन त्यांनी जातीभेदाचा मूळ पायाचा उखडून टाकणारा आंतरजातीय विवाह कायदेशीर मानण्याचा कायदा आपल्या संस्थानात केला.

राजर्षी शाहू महाराजांनी अस्पृश्यांचा स्वाभिमान जागा केला. त्यांच्यासाठी वसतिगृह काढून त्यांच्या शिक्षणाची सोय केली. इंग्रजांनी मागासलेल्या काही अस्पृश्य जातींना गुन्हेगार ठरवून त्यांच्यावर दररोज हजेरी लावण्याची सक्ती केली होती. पण गुन्हा करण्यास उद्युक्त होणे ही माणसाची जन्मजात प्रवृत्ती नसून त्याला बहूतांशी आपली सामाजिक परिस्थितीच कारणीभूत होत असते. उपासमारी टाळण्याचा एक उपाय म्हणून या जाती चोऱ्यामाऱ्या करू लागतात. पण एकदा का चोर दरोडेखोर म्हणून त्यांच्यावर अधिकृतपणे शिक्का मारला गेला की पुढे गुन्हेगारीच्या दुष्ट चक्रातून बाहेर पडणे त्यांना अशक्य होऊन बसते. याची राजर्षी शाहू महाराजांना जाणीव होती. म्हणून, त्यांच्यावर लादलेली हजेरीची अपमानास्पद आणि तापदायक पद्धती त्यांनी आपल्या संस्थानात बंद केली.

वेठबिगारी पद्धत बंद व महार वतन खालसा केले:

हजेरीप्रमाणेच अस्पृश्यांच्या विशेषतः महार समाजाच्या माथ्यावर वेठबिगारी ही अमानुष पद्धत लादली गेली होती. पाटील-कुलकर्णी हे गावकामगार अथवा सरकारी अधिकारी महारास अनेक प्रकारची कामे सांगून विनामोबदला राबवून घेत असत. १ ऑगस्ट १८९८ रोजी महाराजांनी आदेश काढला, त्यात असे म्हंटले आहे की, “जर महार लोकांनी आपली वतने रयताव्यात दाखल करावीत म्हणून अर्ज दिला तर त्यांच्याकडून अर्जाच्या तारखेपासून वेठबिगारी नोकरी घेणेची नाही. जर कोणी आपल्या मनगटाच्या जोरावर सदर लोकांना वेठबिगारी करण्यास लावली तर त्यांना नोकरीतून पेन्शन न देता कमी केले जाईल व वतनदार असल्यास त्यास वतनातूनही कमी केले जाईल याची दखल प्रत्येक गाव कामगारास द्यावी.”

संस्थानातील सर्वच गावांच्या महारांतील निवडक का होईना पण अशा सर्वांना सरकारी कामावर घेणे शक्य नव्हते. शिवाय ज्यांच्या वतनी जमिनी जाणार ते असंतुष्ट राहणार यावर उपाय म्हणजे सर्वच महारांचे ‘महारकीचे वतन’ खालसा करून त्यांच्या जमिनी रयतावा करून त्यांच्या नावे करून देणे आणि त्यांना वतनाच्या जबाबदारीतून कायमचे मुक्त करणे. महाराजांनी हा निर्णय लगेच अंमलात आणला. प्रत्येक गावच्या समस्त वतनदार महार लोकांकडून त्यांनी एक अर्ज भरून घेतला व त्यावर तातडीने कार्यवाही करून त्या - त्या गावचे महार वतन खालसा करून टाकले.

अस्पृश्यता निवारणाचे जाहिरनामे:

१) महसुल न्याय खात्यासंबंधी:

आपल्या संस्थानातून अस्पृश्यतेचे उच्चाटन करण्याच्या उद्देशाने राजर्षी शाहू महाराजांनी इ. स. १८९९ च्या जानेवारीच्या पहिल्या तारखेस दोन जाहिरनामे मंजूर केले. त्यातील पहिला महसुल, न्याय इ. खात्यासंबंधी होता. त्यात म्हटले होते, “कोल्हापूर इलाख्यातील रेव्हिन्यू, ज्युडिशियल आदि करून सर्व अधिकाऱ्यांनी आमच्या संस्थानात जे अस्पृश्य नोकरी करतील त्यांना प्रेमाने व समतेने वागविले पाहिजे. जर कोणा अधिकाऱ्यांना वरीलप्रमाणे अस्पृश्यांना वागविण्याची इच्छा नसेल त्याने हा हुकूम पोहोचल्यापासून सहा आठवड्यांच्या आत नोटीस देऊन राजीनामा द्यावा. त्याला पेन्शन मिळणार नाही.”

२) आरोग्य खाते:

त्याच दिवशी संस्थानच्या आरोग्य विभागाकडे एक जाहिरनामा प्रसिद्ध केला होता. त्या जाहिरनाम्यात महाराज म्हणतात, “हुजूरच्या असे पाहण्यात आले आहे की, अस्पृश्यांना व स्पृश्यांना धर्मार्थ दवाखान्यात निरनिराळ्या तऱ्हेने वागविण्यात येऊन अस्पृश्यांना दवाखान्याच्या इमारतीत कंपाऊंडमध्ये सुद्धा येऊ दिले जात नाही. सरकारी इमारती ह्या काही कोणाला सॅनिटोरियम म्हणून दिलेल्या नसल्यामुळे अस्पृश्यांना इतक्या तुच्छतेने वागविण्याचा कोणालाही हक्क नाही. इतकेच नव्हे तर अस्पृश्यांची तर एक तऱ्हेने काळजी घेतली पाहिजे. धर्मार्थ संस्था गरीब लोकांकरिता असून, गरीबातील गरीब अस्पृश्यांना समतेच्या पायावर वागविणे योग्य आहे. हुजूरची अंतःकरणपूर्वक इच्छा आहे की, स्टेट मेडिकल अधिकाऱ्यांनी पाश्चात्यांचे त्यातल्या त्यात मिरजेच्या अमेरिकन मिशनचे अनुकरण करावे. एखादा रोगी मग तो स्पृश्य किंवा अस्पृश्य असो तो दरवाजात येताच त्याला सभ्य गृहस्थाप्रमाणे वागणूक द्यावी. त्याची तपासणी करावी व त्याला जनावराप्रमाणे बाहेर न घालवता उपचारासाठी दवाखान्यात पाठवावे. मेडिकल खात्यातील कोणा व्यक्तीला असे करण्यात हरकत असेल तर त्याने हा हुकूम झाल्यापासून सहा आठवड्यांचे आत आपला राजीनामा पाठवावा.

३) शिक्षणखात्यातील जाहिरनामे:

महाराजांनी अस्पृश्यांच्या मुलांना शिक्षण मिळावे यासाठी वसतिगृहाची स्थापना केली. तसेच शिक्षण खात्यातील अस्पृश्यता नष्ट व्हावी म्हणून अनेक जाहिरनामे काढले. शिक्षणातील योजना यशस्वीरित्या पार पाडावयासाठी अनेक जाहिरनामे काढले

अस्पृश्यांचा उद्धार करायचा असेल तर शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही. कारण अस्पृश्य समाजाकडे कोणतेच उत्पन्नाचे साधन नव्हते. अस्पृश्यांना जर शिक्षण मिळाले तर अनेक उद्योगात त्यांना उत्पन्नाचे साधन मिळेल व त्या समाजाचा आपोआपच उत्कर्ष होईल म्हणून शाहू महाराजांनी अस्पृश्यांच्या मुलांची शिक्षणाची व्यवस्था करण्यासाठी अनेक वसतिगृहाची निर्मिती केली.

४) चौथी पास झालेल्या अस्पृश्य विद्यार्थ्यांचे खास पात्रता वर्ग:

त्याकाळी स्पृश्य-अस्पृश्य अभ्यासक्रमही सारख्या दर्जाचा नव्हता. अस्पृश्यांच्या शाळेतील अभ्यासक्रम इतक्या सुमार दर्जाचा असे की चौथी पास झाल्यावर ५ वी मध्ये म्हणजे हायस्कूलच्या वर्गात प्रवेश मिळण्यासाठी आवश्यक पात्रता अस्पृश्य विद्यार्थ्यांच्या ठिकाणी निर्माण होत नसे. त्यामुळे हायस्कूलमध्ये अस्पृश्य विद्यार्थी जाऊच शकत नसत. या अडथळ्यावर मात करण्यासाठी राजर्षी शाहू महाराजांनी चौथी पास झालेल्या अस्पृश्य विद्यार्थ्यांचे खास वर्ग सुरू केले.

१४.२.३ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व अस्पृश्योधारक चळवळ:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे अस्पृश्य समाजातील एक थोर राष्ट्रीय नेते होते. त्यांनी त्याच्या प्रखर आत्मशक्तीच्या बळावर उच्च शिक्षण घेतले व विश्वाला वद्य व्हावे अशी विद्वत्ता प्राप्त केली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना त्यांच्या लहानपणापासून ते १९१९ पर्यंतच्या कार्यकाळात क्षणाक्षणाला अस्पृश्यतेचे चटके बसत होते. अस्पृश्य समाज हा हिंदू धर्म व्यवस्थेचा एक घटक जरी असला तरीसुद्धा त्यांना सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक हक्क नाकारण्यात आले होते. अस्पृश्यांचे सार्वजनिक हक्क हिंदू धर्मग्रंथांनी हिरावून घेतले होते व त्यांचे जीवनक्रम अनेक निर्बंधांनी बंदीस्त केले होते, त्यांना शिक्षणाचा अधिकार नव्हता, हिंदूंच्या मंदिरांमध्ये तद्वत गावातल्या सार्वजनिक स्थळी त्यांना मज्जाव केला होता. धर्मग्रंथाप्रमाणे त्यांचा स्पर्शच नाही तर सावली देखील विटाळ मानली जात असे. त्यांना गावगड्यातील गलिच्छ व घाणेरडी कामे करावयास भाग पाडत, त्याबदल्यात त्यांना मिळणारा मोबदला ही अत्यंत तुटपुंजा होता. जमीन विकत घेणे, घर बांधणे, व्यवसाय करणे इ. बाबतीत त्यांना अधिकार नव्हता. आयुष्यभर गुलामीचे जीवन व्यतीत करावे लागत असे. शेकडो वर्षांपासूनच्या त्यांच्या या अवस्थेमुळे त्यांच्यातील स्वाभिमान व महत्वाकांक्षा ते विसरून गेले होते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अस्पृश्य जातीतील पुढारी असल्याने त्यांना या सर्वांची प्रखर जाणीव होती. म्हणूनच त्यांनी बहिष्कृतांच्या मुक्तीचा आग्रह धरला. बहिष्कृत समाजाला त्यांच्या अस्तित्वाची, त्यांच्या वर होणाऱ्या अन्यायाची, गुलामगिरीची, ब्राम्हणवादी वर्चस्वाची जाणीव डॉ. आंबेडकरांनी करून दिली. त्यांच्या या प्रबोधनामुळे अस्पृश्य समाजात क्रांतीची लाट आली.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या सार्वजनिक जीवनाची इ. स. १९२० मध्ये सुरुवात केली. अर्थात अस्पृश्योद्धाराच्या कार्याला सुरुवात केली. बहिष्कृत जनतेला परिषद, सभा, मेळावे व आपल्या वर्तमानपत्राद्वारे ते प्रबोधित करत असत. साऊथब्युरो कमिटी, सायमन कमिशन, गोलमेज परिषद असे विविध सरकारी आयोग वा कमिशनसमोर त्यांनी अस्पृश्यांचे ज्वलंत प्रश्न उपस्थित करून संपूर्ण भारताचे लक्ष वेधून घेतले. तसेच त्यांनी अनेक संस्था व संघटनांमार्फत अस्पृश्यांमध्ये प्रगती घडवून आणली. डॉ. बाबासाहेब फक्त प्रबोधन, निवेदने, सभांपूर्ते मर्यादित राहिले नाहीत तर त्यांनी अस्पृश्यांच्या न्याय हक्कासाठी रस्त्यावर उतरून सत्याग्रह मार्गाने आंदोलन केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर समतेसाठी आयुष्यभर ब्राम्हणी वर्चस्वा विरोधात लढले. त्यांच्या कार्यामुळे बहिष्कृत समाज संघटित होवू शकला व त्यांना त्यांच्या वर होणाऱ्या अन्यायाची तीव्र जाणीव झाली. पुढे त्यांनी

भारताचे संविधान लिहून स्वातंत्र्य, समता, बंधूतेचे, राज्य प्रस्थापित केले. त्याच्या या अभूतपूर्व कार्याचा आढावा खालील प्रमाणे :

पूर्वायुष्य:

१४ ऑक्टोबर १८९१ रोजी मध्यप्रदेशातील महू येथे भीमरावांचा जन्म झाला. रत्नागिरी जिल्ह्यातील मंडणगडाजवळ असलेले आंबडवे हे त्यांचे मूळ गाव होते. त्यांचे वडील रामजी सकपाळ हे लष्करात सुभेदार मेजर होते. बाबासाहेब आंबेडकरांचे प्राथमिक शिक्षण सातान्यास झाले. पुढे माध्यमिक व विश्वविद्यालयीन शिक्षण मुंबईच्या एल्फिन्स्टन हायस्कूल व कॉलेजमध्ये पूर्ण केले. पदवी घेतल्यानंतर त्यांना बडोदे संस्थानची शिष्यवृत्ती मिळाली व १९१३ मध्ये ते उच्च शिक्षणासाठी अमेरिकेस गेले. तेथील कोलंबिया विद्यापीठातून त्यांनी अर्थशास्त्र विषयात एम. ए. व पीएच. डी. ह्या पदव्या मिळविल्या. भारतात परतल्यानंतर त्यांनी बडोदे संस्थानची नोकरी धरलीबडोदे येथील वास्तव्यात त्यांना अस्पृश्य म्हणून जे . त्यांमुळे त्यांनी ती नोकरी सोडली व मुंबईस येऊन सिडनहॅम ,अत्यंत कटू अनुभव आले कॉलेजमध्ये प्राध्यापकाची नोकरीपत्करली तोपर्यंत अस्पृश्य म्हणून पदोपदी त्यांची जी . मानखंडनाझाली तिचा परिणाम त्यांच्या मनावर फार ,झाला होता. याच जाणिवेतून अस्पृश्यांमध्ये जागृती निर्माण करण्याकरिता त्यांनी अस्पृश्य वर्गातील कार्यकर्त्यांची संघटना उभारण्यास सुरुवात केली व एक अभूतपूर्व चळवळीला प्रारंभ झाला.

बहिष्कृत हितकारिणी सभा:

डॉ रोजी मुंबई येथील दामोदर हॉलमध्ये १९२४ मार्च ९ बासाहेब आंबेडकरांनी दिनांकबा . बहिष्कृत हितकारिणी सभेची स्थापन केलीबहिष्कृत वर्गातच काम करणारी व सर्वस्वी त्यांचे . हितसंरक्षण करणारी अशी एखादी स्वतंत्र संस्थाअसावी म्हणून ही संस्था स्थापन केली. या सभेचे मूलमंत्र शिकाबहिष्कृत हितकारिणी ' .असे ठेवले गेले 'संघर्ष करा ,संघटित व्हा , आंबेडकरांनी अस्पृश्यांच्या सामाजिक प्रश्नावर .या संस्थेच्या माध्यमातून डॉ 'सभा .अस्पृश्यांची जाणीवजागृती केली याबहिष्कृत हितकारिणी सभे' ची उद्दिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे :

सरकारकडून त्यांच्या हक्कांचे संरक्षण व्हावे व त्यांच्या उन्नतीस सवलती मिळाव्यात म्हणून प्रयत्न करणे, बहिष्कृत वर्गात त्यांच्या हक्काची जाणीव निर्माण करून जागृती करणे, शिक्षण प्रसार करणे, वाचनालय स्थापने, विद्यार्थी वसतिगृहे काढणे, लायक विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्त्या देणे व देवविणे माजस ,जागृतीसाठी कीर्तने वगैरेंची व्यवस्था करणेआर्थिक , .उन्नतीच्या जरूर त्या योजना व सूचना तयार करून योग्य अधिकाऱ्यास सादर करणे

महाड चवदार तळे सत्याग्रह:

१९१९ च्या कायद्याने आणि बोले ठरावानुसार सार्वजनिक ठिकाणे सर्व जातीधर्माच्या - माणसांना खुलीआहेत असा ठराव पास झाला. परंतु या कायद्याची अंमलबजावणी मात्र होऊ शकली नव्हती. सार्वजनिक ठिकाणी अस्पृश्यांना प्रवेश मिळावा, त्यांच्या वाट्याला सामाजिक समता यावी म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी महाडच्या सार्वजनिक चवदार तळ्याच्या ठिकाणी सत्याग्रह करण्याचे ठरवले. त्याठिकाणी पोहचल्यावर डॉ. बाबासाहेब बहिष्कृत समाजाला संबोधित करताना म्हणाले, "चवदार तळ्यावर जायचे ते केवळ त्या तळ्याचे पाणी पिण्याकरिता जावयाचे नाही. इतरांप्रमाणे आम्हीही माणसे आहोत हे सिध्द

करण्याकरिताच त्या तळ्यावर आम्हास जावयाचे आहे.” १९ मार्च १९२७ रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखाली हजारो स्त्री पुरुषांनी महाडच्या चवदार तळ्यावर सत्याग्रह करून तळ्यावर पाणी पिण्याचा आपला समतेचा हक्क बजावला. अस्पृश्यांचा या कृतीमुळे सवर्णांनी अस्पृश्यांना दगडधोंड्यांनी, काठ्यांनी मारहाण केली. अस्पृश्यांच्या स्पर्शाने पाणी विटाळले म्हणून गोमुत्राच्या साहाय्याने तळ्याचे शुध्दीकरण केले. त्यांच्या काही अनुयायांसह त्यांच्यावर सनातन्यांनी खटला भरला. खटला जिद्दीने लढवून त्यांनी स्वतःची व आपल्या सहकाऱ्यांची निर्दोष सुटका करून घेऊन चवदार तळ्यावर पाणी भरण्याचा अस्पृश्यांचा हक्क प्रस्थापित केला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या या पहिल्या सत्याग्रहाने अस्पृश्य समाजात स्वाभिमान निर्माण झाला.

मनुस्मृती चे दहन:

महाडच्या सत्याग्रहानंतर महाड येथेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी दिनांक २५ डिसेंबर १९२७ रोजी 'मनुस्मृती' या ग्रंथाचा निषेध व्यक्त करण्यासाठी या ग्रंथाचे दहन केले. अस्पृश्यांन संबंधीचे सर्व निर्बंध मनुस्मृती मध्ये होते. यासंबंधी डॉ. आंबेडकर म्हणतात की, “आम्ही जे मनुस्मृतीचे वाचन केले आहे त्यावरून आमची खात्री झाली आहे की, त्या ग्रंथात शूद्र जातीची निंदा करणारी, त्यांचा उपमर्द करणारी, कुटाळ उत्पत्तीचा कलंक त्यांच्या माथी मारणारी व त्यांच्याविषयी समाजात अनावर वाढविणारी वचने ओतप्रोत भरलेली आहेत. त्यात धर्माची धारणा नसून असमानतेची मात्र धुळवड घातली आहे. स्वयंनिर्णयाचे तत्त्व प्रस्थापित करावयास निघालेल्या सुधारणावाद्यास असला ग्रंथ कधीच मान्य होणे शक्य नाही. व तो अस्पृश्य वर्गासही मान्य नाही. एवढेच दर्शविण्याकरिता महाड येथे त्याची होळी करण्यात आली.”

काळाराम मंदिर प्रवेश सत्याग्रह:

अस्पृश्य समाजाला समतेचे हक्क मिळावेत इतरांप्रमाणे अस्पृश्यांना मंदिरात प्रवेश मिळावा म्हणून नाशिकच्या काळाराम मंदिर प्रवेशासाठी सत्याग्रह करण्याचे ठरवले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर असे म्हणतात, “जोपर्यंत हिंदू म्हणून या समाजाचे आहोत तोपर्यंत मंदिर प्रवेश हा आमचा अधिकार आहे व तो आम्ही बजावूनच दम घेऊ”. दोन मार्च पर्यंत आठ हजार आंदोलक सत्याग्रहात सामील होण्यासाठी दाखल झाले. पुढ्यांनी नाशिक येथे सत्याग्रह समिती स्थापन केली या समितीने काळाराम मंदिराच्या पंचाना अस्पृश्यांना मंदिरात प्रवेश देण्याबाबत नोटीस पाठवली मात्र तिची पंचांनी दखल घेतली नाही. बाबासाहेबांच्या आदेशाने ३ तारखेला सत्याग्रहाची सुरुवात झाली. सत्याग्रहांच्या चार तुकड्या पाडण्यात आल्या. प्रत्येक तुकडीत दीडशे सत्याग्रही होते. या तुकड्या मंदिराच्या चारी दरवाजावर सकाळपासून ठाण मांडून बसल्या. ब्राम्हणांनी चार ही दरवाजे बंद केले होते. या सत्याग्रहाची सगळी जबाबदारी दादासाहेब गायकवाड यांच्याकडे होती. रामनवमीच्या दिवशी डॉ. बाबासाहेबांच्या अनुयायांनी रथ अडविला. यावरून मिरवणूक बाजूला राहिली व मारामारी, दगडफेक झाली. दगडांचा वर्षाव चालू होता. इतक्यात पोलिसांचा कडा फोडून 'भास्कर कद्रे' नावाचा सत्याग्रही मंदिरात घुसला अन् रक्ताने माखून बेशुद्ध पडला. उपस्थित सर्व सत्याग्रह्यांना व स्वतः बाबासाहेबांनाही लहान-सहान इजा झाल्या होत्या. जवळजवळ ५ वर्षे हे सत्याग्रह सुरू होते.

महार वतनाला विरोध:

महार गावातील एक वतनदार म्हणून काम करत असत. मात्र महारांची कामे निश्चित झालेली नसल्यामुळे त्यांना सांगतलेली सरकारी पातळीवरील व गावगाड्यातील प्रत्येक कामे त्यांना करावी लागे. या बदल्यात त्यांना अतिशय कमी मोबदला मिळत असे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी महारांचे या महार वतनामुळे शोषणाचे उदाहरण दिले आहे, "महाराला ८ मैल २ पैशाने जाणाऱ्या लाखोट्यासाठी अन्नपाण्यावाचून उन्हात तळमळ करीत अनवाणी रखडत जावे लागत. सरकारी अंमलदारांची कामे, गावातील सर्व प्रकारची हलक्या दर्जाची कामे ही महारांना करावी लागत तसेच त्यांना मिळणार मोबदला (मुशाहिर) अतिशय कमी असे."

सर्व कारणांमुळे महार समाजाचे वतनामुळे शोषण होत होते. म्हणून महार वतन म्हणजे "विसाव्या शतकातील ती एक गुलामगिरी आहे", असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना वाटत होते. अस्पृश्य समाजावर अन्याय कसा होतो. या वतनामुळे महार समाज स्वाभिमानशून्य कसा झाला आहे. त्यांची महत्त्वाकांक्षा कशी मारली गेली आहे हे त्यांनी स्पष्ट करून महार वतन खालसा व्हावे असे त्यांना वाटत होते. म्हणून त्यांनी या बतनी महार समाजाची त्यांच्या वतनापासून सुटका करण्यासाठी 'महार वतन' खालसा करावे असे बील १९२८ च्या कायदे कौन्सिलात मांडले होते.

साऊथव्यूरो आणि सायमन कमिशनपुढे साक्ष:

साऊथव्यूरो व सायमन कमीशन पुढे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्यांचे प्रश्न उपस्थित केले व सरकारने त्यांच्यासाठी काय करावयास हवे याचा जाहीरनामा प्रस्तुत केले. आपली साक्ष नोंदविताना डॉ. आंबेडकर यांनी अस्पृश्यांच्या राजकीय प्रश्नांना अग्रक्रम दिलेला असला तरी अस्पृश्यांच्या मूलभूत न्याय हक्कांची चर्चासुद्धा त्यांनी केली आहे. आजपर्यंत अस्पृश्य वर्गाला राजकीय, सामाजिक, धार्मिक, हक्कांपासून वंचित सहावे लागले आहे. एका अर्थाने ते गुलाम आहेत. त्यामुळे अस्पृश्य वर्गाची जर उन्नती करायची असेल तर त्यांना राजकीय हक्कांची सर्वप्रथम गरज आहे असे त्यांना वाटत होते. म्हणून त्यांनी साऊथव्यूरो कमिटीपुढे तोंडी साक्ष देताना म्हटले आहे की, "अस्पृश्यांना मतदानाचा हक्क पाहिजे. त्यांना निवडणुकीस उभे राहता यावे, त्यांच्या मतदारांना स्वतंत्र मतदार संघ पाहिजेत, अस्पृश्यांचे अस्पृश्य प्रतिनिधी अस्पृश्य मतदारांनीच निवडले पाहिजेत आणि अस्पृश्यांच्या मतदार संघात अस्पृश्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात जागा द्याव्यात." तसेच सायमन कमिशन पुढे बाबासाहेबांनी "सक्तीचे प्राथमिक शिक्षणाचा कायदा, शिष्यवृत्त्या देणे, विद्यार्थी वसतीगृहे काढणे, सरकारी नोकऱ्यांमध्ये भरती तसेच अस्पृश्यांच्या राजकीय हक्कांसंबंधी प्रश्न" उपस्थित केले. अस्पृश्यांना राजकीय हक्क दिले तर सरकारी अधिकारी व स्पृश्य लोक अस्पृश्यांना कसे छळतात याचा स्फोट अस्पृश्यांचे प्रतिनिधी कायदेमंडळात करतील. असे बाबासाहेबांचे मत होते.

गोलमेज परिषद:

भारतीयांचे भवितव्य घडविण्यासाठी नवीन राज्यघटना तयार करायच्या हेतूने भारतीय नेत्यांची 'गोलमेज परिषद' ब्रिटीश सरकारने घेण्याचे ठरविले होते. त्यानुसार सदर परिषदेला

भारतातील सर्व प्रमुख पक्ष, अल्पसंख्यांक जमाती, संस्थानिक यांना आमंत्रणे दिली होती. अस्पृश्य समाजाच्यावतीने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे गोलमेज परीषदांना उपस्थित होते. परिषदेमध्ये केवळ अस्पृश्यांचेच प्रश्न मांडले असे नाही तर त्यांनी भारतीय शेतकरी, कामगार यांचेही प्रश्न तेवढ्याच ताकदीने आणि जिद्दीने मांडले. भारतीयांचे भवितव्य घडविणाऱ्या भावी राज्यघटनेत अस्पृश्यांना राजकीय हक्कांचे संरक्षण मिळावे याच उद्देशाने डॉ. आंबेडकरांनी अस्पृश्यांचा प्रश्न गोलमेज परिषदेसमोर उपस्थित केला होता.

पुणे करार:

गोलमेज परिषदेनंतर ब्रिटीश पंतप्रधानांनी जातीय निवाडा जाहीर केला त्यानुसार “अस्पृश्य वर्गाला स्वतंत्र मतदार संघ दिले गेले. महात्मा गांधी यांनी स्वतंत्र मतदार संघाला विरोध केला व ते प्राणांतिक उपोषणाला बसले. त्यांच्या मते, अस्पृश्यांना जर स्वतंत्र मतदार संघ दिले तर अस्पृश्य समाज हा हिंदू धर्मापासून वेगळा होईल. महात्मा गांधीजी उपोषणास बसल्यानंतर डॉ. आंबेडकरांच्यावर वेगवेगळ्या मार्गांनी दबाव येऊ लागला. बाबासाहेबांना स्वतंत्र मतदारसंघाची मागणी सोडून द्यायला भाग पाडले व प्रसिद्ध पुणे करारावर सह्या केल्या. तत्कालीन विधिमंडळात १४८ राखीव जागा तसेच स्पृश्य हिंदूंच्या जागांपैकी मध्यवर्ती विधिमंडळातील १० टक्के जागा अस्पृश्यांना देण्याचे मान्य केले. २५ सप्टेंबर १९३२ रोजी झालेल्या या पुणे कराराचा एक राजकीय फायदा असा झाला की, राजकीय पक्षांचे लक्ष अस्पृश्यतेच्या प्रश्नांकडे वेधले गेले व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना राष्ट्रीय स्तरावर अस्पृश्य समाजाचे एकमेव नेते म्हणून मान्यता मिळाली. त्याचप्रमाणे महात्मा गांधीजींच्या उपोषणामुळे एक सामाजिक क्रांती ही घडून आली. भारतात अनेक ठिकाणी अस्पृश्यांना मंदिर प्रवेश देण्यात आले. त्यांना सार्वजनिक ठिकाणे वापरावयास दिली. अनेक ठिकाणी सवर्णांनी अस्पृश्यासोबत सामूहिक सहभोजन केले. पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या कर्मठ आई स्वरूपाराणी यांनी अस्पृश्य समाजातील महिलांना घरी बोलावून त्यांच्या सोबत भोजन केले.

धर्मांतर:

मागील १५ वर्षांच्या काळात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या आंदोलनांना सवर्ण वर्गाकडून जबरदस्त प्रतिकार करण्यात आला होता. सतत पंधरा वर्षे लढा देवून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना कोणत्याही सुधारणांची चिन्हे दिसत नव्हती. धर्मांत माणसाला माणुसकी नाही तो धर्म काय कामाचा म्हणून १३ ऑक्टोबर १९३५ रोजी येवला येथे “मी हिंदू म्हणून जन्मलो असलो तरी हिंदू म्हणून मरणार नाही” असे जाहीर करून धर्मांतराची घोषणा केली. त्यानुसार त्यांनी नागपूर येथे १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी आपल्या ५ लक्ष अनुयायांसोबत हिंदू धर्माचा त्याग करून बौद्ध धर्माची दीक्षा घेतली.

१९४२ साली त्यांनी ‘ऑल इंडिया शेड्यूल्ड कास्ट्स फेडरेशन’ नावाचा एक देशव्यापी पक्ष स्थापन केला. या पक्षातर्फे अस्पृश्यांकरिता त्यांनी अनेक लढे दिले. १९४२ पासून १९४६ पर्यंत ते व्हाइसरॉयच्या कार्यकारी मंडळात मजूरमंत्री होते. या काळात त्यांनी अस्पृश्यांची शैक्षणिक व आर्थिक उन्नती करण्याचा प्रयत्न केला. त्यासाठी त्यांनी ‘पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी’ स्थापन केली व मुंबईस सिध्दार्थ महाविद्यालय सुरू केले. ह्याच संस्थेने पुढे औरंगाबादला मिलिंद महाविद्यालय स्थापिले. भारत स्वतंत्र झाल्यावर त्यांची केंद्रीय

मंत्रिमंडळात विधिमंत्री म्हणून नियुक्ती झाली. स्वतंत्र भारताच्या संविधानसमितीचे ते सभासद झाले. पुढे ते संविधान-लेखन-समितीचे अध्यक्षही झाले. अस्पृश्यता नामशेष करणारा संविधानातील १७ वा अनुच्छेद हा आंबेडकरांचा मोठा विजयच आहे.

१४.३ सारांश

१९ व्या शतकाच्या मध्यात महात्मा फुले यांनी अस्पृश्यांच्या समतेच्या हक्कांसाठी सुरु केलेल्या चळवळीला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या काळात पुर्ण विराम मिळाले. घटनेत सर्व नागरिकांना समानतेची हक्क दिले गेले तसेच कायदेशीररित्या भारतातील अस्पृश्यता अनुच्छेद १७ अन्वये संपुष्टात आणली. त्याचबरोबर १९५६ मध्ये असंख्य अस्पृश्य बांधवांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या समवेत बौद्ध धर्मात प्रवेश केला आणि एकंदरीत दीर्घकाळ चाललेली चळवळ संपुष्टात आली. बहिष्कृत समाजाच्या प्रगतीच्या वाटा मोकळ्या झाल्या. एकंदरित या टप्प्यापर्यंत पोहचणे ही अशक्यप्राय गोष्ट होती. १९ व्या शतकातील समाजसुधारकांनी अस्पृश्यतेचा प्रश्न पुढे आणला. परंतु महात्मा ज्योतिबा फुले, महर्षि विठ्ठल रामजी शिंदे, छ. राजर्षी शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी त्याच्या अथक परिश्रमाने अस्पृश्य समाजामध्ये शैक्षणिक, सामाजिक, आर्थिक, राजकीय प्रगती घडवून आणली. गुलामाला त्याच्या गुलामीची जाणिव करवून द्या म्हणजे तो बंड करून उठेल ह्याप्रमाणे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखाली अस्पृश्य समाजाने ब्राम्हणी वर्चस्वाला आव्हान दिले व आपले अधिकार मिळविण्यासाठी संघर्ष करू लागले. डॉ. बाबासाहेब याच्यानंतर देखील दलित (अस्पृश्य) चळवळ सुरु राहिली.

१४.४ प्रश्न

१. अस्पृश्य वर्गाच्या उत्थानासाठी विठ्ठल रामजी शिंदे यांचे कार्य स्पष्ट कर.
२. अस्पृश्य वर्गाच्या उत्थानासाठी छ. राजर्षी शाहू महाराज यांच्या कार्याचा आढावा घ्या.
३. अस्पृश्य वर्गाच्या उत्थानासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केलेल्या कार्याचा मागोवा घ्या.

१४.५ संदर्भ

- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरवग्रंथ – दया पवार (संपा.)
- डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर खंड १,२,३ – चां. भ. खैरमोडे
- छ. शाहू महाराज – भा. ल. भोळे
- महर्षि विठ्ठल रामजी शिंदे – सुहास कुलकर्णी
- आंबेडकरी चळवळीचा इतिहास – एस. एस. गाठाळ
- विठ्ठल रामजी शिंदे यांच्या सामाजिक चळवळीचा इतिहास – वैजनाथराव डोंगरे भरत
- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर - धनंजय कीर
- राजर्षी शाहू महाराज – धनंजय कीर
